

Cadik I. Danon Braco

**SASEČENO STABLO
DANONOVIH**

Svedok holokausta
Sećanje na Jasenovac

Cadik Danon, skrenuo je na sebe pažnju žirija na konkursu Saveza jevrejskih opština još 1999. godine, kada je njegov rukopis „Jasenovac – priče preživelih“, na anonimnom konkursu dobio prvu nagradu u oblasti istorijsko-memoarske građe.

Ohrabren priznanjem koje su, na novom konkursu 2005. godine, dobila njegova dalja sećanja pod naslovom „Iz života jedne jevrejske porodice“, Danon je proširio i upotpunio svoj memoarski rad. Pod naslovom „Sasečeno stablo Danonovih“ izdavaču je sada ponudio i treći deo svojih sećanja pod naslovom „Novi život“, gde je opisao bekstvo iz logora Jasenovac 1942. godine, partizansko ratovanje do 1945. godine i početak novog, posleratnog snalaženja na ostacima nekadašnjeg života. Autor je vešto prekomponovao, dopunio i povezo sva tri dela svojih sećanja u jedan nov i jedinstven rukopis. Sa jasnim književnim naznakama, nova knjiga deluje celovito i ujednačeno, kao dramatična i tragična porodična hronika jedne nekadašnje sarajevske i beogradske sefardske jevrejske porodice, čiji je preživeli potomak ostao da svedoči o onome što se ne može i ne sme zaboraviti.

Dobro je da se, ma kako inače bila strašna, istina o jevrejskoj patnji i stradanju ne zaboravi i da se prenese na nove naraštaje, da se održi i da nikad ne izbledi. Važne memoarske knjige, poput „Sasečenog stabla Danonovih“ arhitekta Cadika Danona, pomažu da se sačuva duh i uspomena jugoslovenskih i srpskih Jevreja i da se održi istorijsko sećanje na njihovo zapaženo prisustvo i njihovo ljudsko stradanje.

Iz recenzije
akademika Predraga Palavestre

Cadik I. Danon Braco

SASEČENO STABLO DANONOVIH

Cadik I. Danon Braco
SASEČENO STABLO DANONOVIH
drugo, prošireno izdanje

Izdavač

Dosije, Beograd
Bulevar kralja Aleksandra 67
tel.: 3340 173
e-mail: dosije@ius.bg.ac.yu

Lektor i redaktor

Ratko Šutić

Tiraž

500 primeraka

ISBN 978-86-7738-065-6

Priprema i štampa

DOSIJE, Beograd

Fotografije iz Jasenovca, reprodukovane u ovoj knjizi, dobijene su ljubaznošću Muzeja žrtava genocida Jugoslavije. Ove fotografije su snimile ustaše, fotografi amateri, tokom postojanja logora u Jasenovcu, između 1941. i 1945. godine.

Fotografije porodice Danon pripadaju preživelim članovima porodice Danon.

Cadik I. Danon Braco

SASEČENO
STABLO
DANONOVIH

(Drugo, prošireno izdanje)

Beograd, 2007.

Na 42. nagradnom konkursu za radove sa jevrejskom tematikom Saveza jevrejskih opština Jugoslavije za 1998. godinu u oblasti istorijsko-memoarske građe rad Cadika I. Danona, *Uvod u sasečeno stablo Danonovih* dobio je **III nagradu**. Članovi žirija bili su Simha Kabiljo-Šutić, akademik Predrag Palavestra i profesor Filip David.

Na 43. nagradnom konkursu za 1999. godinu njegov rad *Jasenovac – priče preživelog* dobio je **I nagradu**. Članovi žirija bili su Simha Kabiljo-Šutić, akademik Predrag Palavestra i profesor Filip David.

Na 49. nagradnom konkursu za 2005. godinu Cadik I. Danon je za rad *Iz života jedne jevrejske porodice* dobio **I nagradu**. Članovi žirija bili su akademik Predrag Palavestra, prof. Filip David i prof. dr Milan Ristović.

SADRŽAJ

Predgovor za prvo izdanje knjige 9

Uvod u memoare 13

I DEO IZ ŽIVOTA MOJE PORODICE

Sin prvenac.....	19
Punoletstvo.....	21
Ženidba Isidora Danona	26
Kadiš	32
Jedno saznanje.....	37
U Kiseljaku.....	39
Solidarnost	42
Pomirenje	47
Siromašna udavača	49
Neuspela proševina.....	54
Okupacija	58
Prst sudbine	63
Hapšenje	67
U zatvoru	69
Rastanak	73
U poslednji tren.....	76

II DEO U PAKLU – JASENOVAC

Dan prvi – Ulazak u Logor smrti – Ustaška dobrodošlica.....	83
Donja Gradina – najmasovnije stratište	94
Žuća.....	98

Novi ustaša	102
Nastup	106
Nasip	110
Ulaz srpskih seljaka u logor Jasenovac	112
Ledeni stub smrti	116
Krajnja gadost	118
Smrt radi spasenja	121
Kopanje dečije rake	123
Ljuske od krompira	128
Glad	132
Miris ljudskog mesa	137
Talet	141
Otac i krompiri	143
Prilika za odlazak iz Jasenovca	145
Stara Gradiška	146
Rastanak	151
Ferićanci	153
Obradovci	159
Prvi plan za bekstvo	163
Pogibija jednog partizana	166
Drugi plan za bekstvo	168
Krah drugog plana	171
Treći plan za bekstvo	173
Pripreme za bekstvo	175
Poslednja molitva	177
Bekstvo	178

III DEO NOVI ŽIVOT

Partizani	185
Prva borba	188
Mirko	192

Raspored.....	194
Ispunjena želja.....	198
Glas iz mrtvih.....	203
Neočekivano pismo.....	206
Mirkova smrt.....	210
Preko mora.....	213
Stric Moša.....	216
Opasna zamena.....	219
Poslednji dan rata – Blajburg.....	224
U Beogradu.....	233
Sarajevo – Mostar.....	242
Elica.....	245
Tužno saznanje.....	249
Srebrna svadba.....	253
I na kraju – sreća.....	257
Predrag Palavestra	
O knjizi „Sasečeno stablo Danonovih“.....	263
Miodrag Maticki	
Knjiga o zlu.....	265
Autobiografija.....	268

PREDGOVOR ZA PRVO IZDANJE KNJIGE

Šest miliona evropskih Jevreja stradalo je u Holokaustu (Šoa). Ovaj broj uključuje i Jevreje Jugoslavije, žrtve Holokausta. Od 82.000 Jevreja, koliko ih je 1941. godine živelo na području Kraljevine Jugoslavije, stradalo je 67.000, odnosno 82%, u periodu između 1941. i 1945. godine.

U Jasenovcu i sistemu logora Jasenovac (Stara Gradiška) zverski je ubijena većina Jevreja iz Hrvatske (uključujući i žitelje Zemuna, Sremske Mitrovice i Rume), i iz Bosne. U Jerusalimu, u „Dvorani sećanja“ u „Jad Vašemu“, postavljene su ploče na kojima su upisani nazivi najpoznatijih nacističkih logora smrti. U toj dvorani se nalazi posebna ploča sa imenom logora Jasenovac. Broj stradalnika u Jasenovcu u odnosu na Aušvic, Treblinku i Sobibor je neuporedivo manji, ali nažalost, po strahotama koje su se odigravale u Jasenovcu, ovaj logor ništa ne zaostaje za ostalim logorima smrti. Logor je bio namenjen likvidaciji svih Jevreja koji su tamo dovođeni. Za razliku od nacističkih logora uništenja u Nemačkoj, Austriji i Poljskoj, jasenovačka uprava i egzekutori nisu bili Nemci već isključivo hrvatske ustaše. Autor ove po broju stranica nevelike ali vrlo potresne knjige jedan je od retkih preživelih logoraša Jasenovca.

Svi koji su preživeli Jasenovac svedoci su strahota kroz koje su prošli oni, njihovi rođaci i jevrejski narod uopšte. Njihova jedina krivica je bila što su pripadali jednom narodu koga su na smrt osudili nacisti i njihovi sateliti. Pojedini preživeli napisali su svoja sećanja i namenili ih samo svojoj porodici. Međutim, većina preživelih nije imala snage da svoja sećanja stavi na papir, nisu čak imali ni toliko snage da svoju priču ispričaju u uskom porodičnom krugu.

Autor ove knjige Cadik Danon Braca imao je dovoljno odvažnosti da u poodmaklim godinama zabeleži svoja sećanja na Jasenovac i na stradanje, njegovo i njegove porodice. U tome je otišao i korak dalje učestvujući na tradicionalnom anonimnom književnom konkursu Saveza jevrejskih opština, na kojem je, i

pored jake konkurencije pisaca od zanata, dobio prvu nagradu. Žiri je visoko ocenio njegov način izlaganja i opis događaja i na taj način izložena sećanja zaista zaslužuju da se publikuju.

Nisam književni kritičar tako da nisam merodavan za ocenjivanje vrednosti ovog književnog dela. Međutim, kao jedan od onih malobrojnih koji su preživeli Holokaust i sa bogatim ličnim iskustvom iz raznih zatvora i logora u Mađarskoj i Nemačkoj (Aušvic, Flossenbug), dovoljno sam merodavan da bih mogao da uporedim stradanja u nemačkim koncentracionim logorima sa onim što se odigralo u Jasenovcu.

Nemački egzekutori su najpre ubijali Jevreje streljanjem. Kasnije je ovaj postupak zamenjen ubijanjem u gasnim komorama. To je u stvari bio do tančina razraden „industrijski“ način ubijanja po unapred utvđenoj tehnologiji. Između žrtve i izvršiooca praktično nije dolazilo do kontakta.

Nasuprot tome, u Jasenovcu je likvidacija vršena „ručno“ tj. „zanatski“. Ovde su ustaše dolazile u neposredan kontakt sa žrtvom, ubijajući je sa strašću nožem, maljem, kamom ili metkom. Razlika je bila samo u metodu dok je rezultat bio uvek isti: logoraše je čekala sigurna smrt.

Danas se može postaviti pitanje da li je opravdano štampati ova sećanja nakon skoro šest decenija od kada su se zbili ovi tragični događaji. Kategoričan odgovor na ovo pitanje je, nažalost, potvrđan. Postoje ozbiljni razlozi za to i to nije samo mišljenje nas preživelih i jevrejskog naroda uopšte. Međunarodni forum o Holokaustu u Stokholmu, koji je održan januara ove godine, okupio je predstavnike 41 države na najvišem nivou (među učesnicima su bila 22 predsednika država ili vlada). Ovaj skup se, između ostalog, obavezao da će se vlade država učesnica boriti protiv genocida, etničkog čišćenja, rasizma, antisemitizma i ksenofobije. U deklaraciji koju je izdao ovaj skup doslovno piše: „Obaveza svih nas je da ponavljamo strašnu istinu o Holokaustu nasuprot onih koji je negiraju.“

Ova knjiga o Jasenovcu, koja je napisana na osnovu ličnih sećanja i bez ulaženja u političke rasprave, svedoči da je Jaseno-

vac bio jedna od najstrašnijih klanica za Srbe, Rome i posebno Jevreje. Sadržaj knjige i njeno objavljivanje sasvim je u saglasnosti sa napred citiranom odlukom foruma.

To je istovremeno odgovor svima onima koji žele da umanje ili čak da negiraju ulogu Jasenovca u Holokaustu, koji se odigrao na našim područjima i gde su istrebljivane cele porodice od odojčadi do staraca.

Strahote Jasenovca su nažalost nedovoljno poznate mlađim generacijama. Pogotovo se u svetu malo zna o Jasenovcu. Moje skromno mišljenje je da bi bilo vrlo korisno i edukativno da se ova knjiga kao jedno verodostojno svedočanstvo prevede na strane jezike.

Aca Singer,
predsednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije
Beograd, juna 2000. godine

UVOD U MEMOARE

Bilo je popodne, tmurnog jesenjeg dana 1961. Čuo sam zvono na vratima moje garsonjere u Ulici Maksima Gorkog u Beogradu. Otvorio sam i preda mnom je stajao Milan, službenik iz Opštine Vračar. Znao sam ga jer smo bili u istoj partijskoj organizaciji. Pogledao me je i, začuđen, rekao:

– A ti si tu, nisam znao da tu stanuješ.

Na moje pitanje zašto je došao do mene odgovorio je da se sakupljaju podaci o žrtvama fašističkog terora. Doneo je formulare koje treba popuniti. Pitao sam ga zbog čega se to radi, a on mi je rekao da su uspostavljeni diplomatski odnosi sa Zapadnom Nemačkom, koji su bili prekinuti jer je Jugoslavija priznala Istočnu Nemačku. Trebalo je zatražiti naknadu za žrtve fašističkog terora. Upitao me je da li je neko stradao u mojoj porodici. Kada sam potvrdno odgovorio, otvorio je tašnu i pružio mi jedan formular.

– Za koliko ljudi je taj formular?

– Za jednu glavu, za jednu žrtvu.

Rekao sam da mi je potrebno više formulara, a on je ponovo otvorio tašnu i počeo da prebrojava koliko ih još ima. Imao je šest i pružio mi ih je, na šta sam primetio da mi je potrebno mnogo više. U čudu me je pogledao, a ja sam dodao da mi je potrebno bar tridesetak. Razrogačio je oči, ne verujući da govorim ozbiljno.

– Da li ti stvarno treba toliko? – upitao je.

Ponovio sam da mi treba i više, ali da još ne znam tačan broj. Počutao je nekoliko trenutaka i pozvao me da sutra ujutru dođem u Opštinu, preko puta, da bi mi dao formulare. Zatim smo se pozdravili i on je pošao, izvlačeći se kroz vrata, idući unazad.

Seo sam za crtači sto i počeo da razmišljam kako da popišem sve moje najbliže srodnike, sa očeve i majčine strane, koji su stradali u minulom ratu kao žrtve teških zločina. Uzeo sam formular i počeo da čitam rubrike koje je trebalo ispuniti: Ime, Pre-

zime, Godina i mesto rođenja, Zanimanje itd. Poslednja rubrika glasila je: Gde, kada i od koga je stradao. Pitanja je bilo dosta i video sam da to ne može tako jednostavno da se ispuni pa sam zaključio da bi najpametnije bilo da, kao arhitekta, uzmem veliki crtači papir, hamer, išpartam ga i ispišem sve rubrike.

Seo sam, zategao papir, uzeo glavati lenjir, olovku i počeo, tačno prema formularu, da povlačim crte vertikalno i horizontalno. Počeo sam od tatine porodice, jer su oni takoreći svi stradali. Moj deda Avram Danon i njegova žena Sara iz Bijeljine imali su trinaestoro dece, pet kćeri i osam sinova. Od njih niko nije ostao živ, a to su sve bili stariji zreli ljudi, koji su imali porodice, znači bračnog druga, decu – svi su imali po nekoliko dece – zatim zetove, snaje, unučad...

Počeo sam da radim. Pošao sam od najstarije, tatine sestre Rifke Altarac, koja je živela u Bijeljini, i nastavio redom. Svuda sam popunjavao podatke koje sam znao, a najteže mi je bilo da popunim podatke gde su, kako, kada i od koga stradali. Za neke nisam znao ama baš ništa. Počeo sam da pišem, da popunjavam rubrike i sećajući se i opisujući sudbine mojih srodnika, čitave moje familije, bivao sam sve tužniji i tužniji jer sam, ispisujući hamer, umesto projekcije zgrada, oživljavao lica i sudbine mojih rođaka kojih više nema. Išao sam redom i broj se povećavao, stalno se povećavao. Popunio sam podatke za deset, pa dvadeset, pa trideset imena, ali još je bilo onih koji nisu bili ni upisani. To me je toliko rastužilo da su mi suze same počele da liju niz obraze. Na kraju, došao sam do broja četrdeset i pet. Znači, četrdeset i pet glava palo je od ruku zlikovaca, dušmana, neljudi i to samo zato što su bili Jevreji. Na kraju, više nisam mogao da pišem, ruka mi je drhtala, suze su lile, klonuo sam...

Probudio sam se kad je svanulo, ispružen preko crtaćeg stola. Taj broj od četrdeset i pet duša ležao mi je kao rana na srcu i počeo sam da razmišljam šta da radim. Zaključio sam da ne smem dopustiti da se to zaboravi, da treba napisati sve što znam o mojim najbližim rođacima i sa majčine i sa očeve strane, opisati njihove sudbine, kao i ono što sam lično doživeo i video, i što može biti svedočanstvo za sadašnje i buduće naraštaje.

Ujutru sam otišao pravo u Opštinu i potražio Milana. On je sa još jednim službenikom sedeo u kancelariji, svaki za svojim pisaćim stolom. Pozdravili smo se i upitao me je koliko mi treba formulara. Kada sam rekao četrdeset i pet skočio je sa stolice i zbunjeno krenuo ka vratima kao da ima nešto hitno da uradi. Dobacio mi je:

– Evo formulara na stolu i uzmi koliko ti treba.

Drugi službenik počeo je da se vrpolji na stolici, pa je i on izašao napolje. Shvatio sam da su šokirani brojem žrtava. Seo sam za sto i brojao, brojao sve do četrdeset i pet. Uzeo sam formulare i hteo da krenem, a u kancelariju je ušao šef te službe, obratio mi se sa puno poštovanja, pružio mi je ruku, predstavio se i upitao:

– Da li je stvarno toliko vaših stradalo?

Potvrdio sam, na šta mi je iznova stisnuo ruku i sa puno saosećanja iskazao svoje saučešće.

Formulare sam odneo kući. Sakupljao sam snagu da ih popunim. Trebalo mi je desetak dana da upišem sve te strašne podatke o mojoj porodici. Radeći ovaj posao, čvrsto sam rešio da sve to dovedem do kraja, da napišem sve što znam o tim ljudima, da to bude neka vrsta pomena mojim milim i dragim rođacima.

Svi ovi moji rođaci kojima ne znam groba stradali su širom Evrope, od Sajmišta i Jajinaca kod Beograda, preko Jasenovca, Stare Gradiške i Đakova, do Aušvica, Treblinke, Dahaua i drugih nacističkih logora.

To su sudbine koje se ne mogu i ne smeju zaboraviti, jer uvek postoji opasnost da se ponovi ono što je bilo. Zato nek ovo bude uvod u sećanja koja moram napisati. Jer onih besanih noći na hameru je ostalo moje sasećeno porodično stablo, četrdeset i pet njegovih grana. Sa očeve strane, ratne strahote preživelo je samo nas petoro. Možda je i nas petoro dovoljno da stablo Danonovih iznova prolista.

I DEO

IZ ŽIVOTA MOJE PORODICE

SIN PRVENAC

Sredinom jula 1923. godine raslo je uzbuđenje u porodici Isidora i Done Danon. Posle dve ćerke, očekivali su treće dete puni nade da će to biti sin. Po njihovoj računici, dete je trebalo da se rodi oko dvadesetog jula. Vreme je prolazilo a napetost je sve više rasla u očekivanju porođaja. Briga i strah preneli su se na čitavu familiju, te su se svi, želeći da bar na taj način ublaže uzbuđenje roditelja, raspitivali da li ima šta novo. Kad su se pojavili prvi znaci porođaja, odmah je pozvana babica. Porođaj je bio težak, jer je dete bilo krupno i razvijeno. Dete se rodilo prvog avgusta. Babica se, naglašavajući svaku reč, obratila porodilji: „Rodili ste divnog sinčića! Kako je samo krupan i dugačak! Rodio se u košuljici, ali ću ga osloboditi od nje, da se ne bi ugušio. Gospođo, srećna su deca koja se rode u košuljici i nju treba sačuvati da ga štiti kroz ceo život.“ Te reči bile su upućene mojoj majci, a to predskazanje srećnog života ticalo se moje sudbine. Čula je to predskazanje moja izmučena, a srećna majka. Čuo ga je i moj otac, u susednoj sobi, gde je oteran jednim jedinim potezom kažiprsta svemoćne babice. Čekao je kao što kakav teški prestupnik čeka neumitnu presudu. Mogao sam ga svakako čuti i ja, sada već oslobođen te čudesne opne koja je nagoveštavala srećnu sudbinu. A sudbina? Ponekad mi se činilo da me je prečula, ali sam danas, posle toliko godina, uveren da me blagonaklono posmatra kroz uvek osmehnute oči moje supruge Olge.

Kad me je okupala, povila i obukla, babica me je dala u naručje srećnoj majci i pozvala oca da vidi svog sina. Otac je prišao krevetu porodilje, poljubio je i zahvalio se na daru koji je dobio. Kada me je uzeo u naručje, lice mu je blistalo od sreće. Iz onog džepa na prsluku u kome nije ležao nabrekli zlatni džepni sat, izvadio je veliki dukat i stavio mi ga na čelo, kao da je tim starim jevrejskim običajem udarao veliki zlatni pečat na košuljicu, koja je sama po sebi donosila detetu sreću i blagostanje.

Veselje je zapljusnulo zidove našeg stana, a potom se razlilo po čitavoj rodbini. Najsrećniji je bio otac jer je dobio naslednika koji je osiguravao produženje porodičnog imena. Kada je

upitao majku koje ime će dati detetu, očekivao je da će to biti ime majčinog oca. To je ona i potvrdila. Majka Dona je košuljicu osušila, složila i ostavila u orman ispod čistog veša. A kod nas je radila i stanovala jedna žena, koja je imala vanbračnog sina. On je rastao kod babe i dede. U nadi da će i njemu koristiti, ona je ukrala moju košuljicu. Mama je to primetila tek posle njenog odlaska od nas. Po verovanju, ja sam tada ostao bez zaštite koju košuljica donosi. A šta je bilo sa njenim novim vlasnikom, kome je pripala na tako nečastan način? Ne znam i, svakako, nikada ništa neću o tome ni saznati.

PUNOLETSTVO

Jedanaest meseci pre mog rođenja, umro je mamin otac Cadik Danon, koji je za sobom ostavio ženu i devetoro dece. Pred smrt je pozvao mog oca a svog zeta Isidora. Tom prilikom deda Cadik mu je rekao da oseća da će za koji dan umreti. Od devetoro njegove dece samo dve najstarije ćerke su bile udate, a sedmoro mladih bili su još deca. Kao privatni trgovac, nije im mogao ostaviti penziju, pa je na kraju razgovora zamolio mog oca da preuzme brigu o porodici koja ostaje iza njega. Od devetoro njegove dece samo jedno je bilo muško. Dečak je tada imao tek četrnaest godina. Muž najstarije ćerke Bukice bio je slabijeg imovnog stanja, a tokom čitavog Prvog svetskog rata, kao mobi-

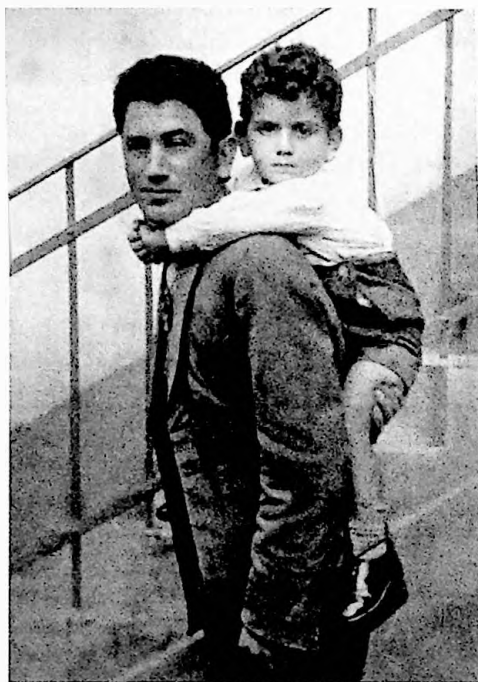

Roditelji moje majke Cadik Danon i majka Simha imali su devetoro dece: osam kćeri i jednog sina. Fotografija je napravljena u Gračanici kod Tuzle 1910. sa sedmoro dece. Kasnije su se rodile još dve kćerke. Njihov jedini sin Moric poginuo je kao partizan 1943. Moja mama Dona (u gornjem redu desno) udala se 1916. Deda Cadik umro je 1922. i ostavio nezbrinutu porodicu. Na smrtnoj postelji zamolio je moga oca da se brine o njegovoj mnogobrojnoj porodici, što je on do kraja života i činio.

lisani vojnik Austrougarske, bio je na ratištu. Godine 1916. pao je u rusko zarobljeništvo, odakle se vratio preko Vladivostoka tek 1922. godine. Otac je dedinu molbu shvatio kao amanet i brinuo se o celoj porodici moje majke.

Osam dana posle mog rođenja, obavljen je svečani čin obrezivanja – berit mila. Kažu da nisam mnogo plakao. Dobio sam dedino ime, ali od kada znam za sebe svi su me zvali Braco, jer sam bio brat dve starije sestre.

Moje pamćenje počinje između četvrte i pete godine. Bio sam mirno i poslušno dete, koje je volelo da crta, da pravi razne predmete od

Na ledima strica Sade.

drveta i sve drugo što se dalo rukama napraviti. Pokazivao sam izrazitu dečiju radoznalost. Često sam molio i majku i oca da mi pričaju kako je bilo kada su oni bili mali. Na moja navaljivanja pričali su mi o svom detinjstvu, pa i kad su više puta ponavljali iste priče ja sam ih pažljivo slušao. Kako sam rastao, saznanja su mi bila sve šira i šira, a moje interesovanje je sve više raslo. Otac mi je poklanjao mnogo pažnje i vremena i vo-

dio me sa sobom na kraća poslovna putovanja, ponoseći se sa mnom. Tada sam imao više vremena za zapitkivanje, a on je bio strpljiv i odgovarao je na sva moja pitanja.

O očevoj porodici, malo po malo, saznao sam sledeće: Njegov otac a moj deda Avram Danon živeo je u Bijeljini, varošici u delu Bosne koji se zove Semberija. Varošica je nosila sva obeležja viševjekovnog turskog vladanja. Austrougarska je zavladała Bosnom posle Berlinskog kongresa 1878. godine, te se njen uticaj još uvek nije mnogo osećao. Dedina radnja, koja se nalazila u samoj varoškoj čaršiji, bila je običan turski ćepenak prednjim delom otvoren prema ulici. Bila je od drveta, a posle završenog posla zatvarala se velikim drvenim kopcima. Pod je bio podignut za dva-tri stepenika. I u zimsko vreme radnja je bila otvorena, a u sredini je gorela pećica na drveni ugalj – mangala.

Deda se vrlo rano oženio lepom devojkom iz Brčkog Sarom Levi. Zapazio ju je na skupu u jednoj jevrejskoj porodici, gde je došla u posetu. Razlika u godinama nije bila velika, on je imao dvadeset a ona šesnaest, što je u to doba bila uobičajena starost za sklapanje braka. Deda je bio visok i lep čovek, uvek obučen u tradicionalno odelo i sa fesom na glavi. U to doba su svi muškarci, bez obzira na religiju, nosili fesove, a razlika je bila samo u boji fesa. Pripadnici iste veroispovesti nosili su fes iste boje.

I Sara je bila dosta visoka, pa su se njih dvoje izravnali i po visini i po lepoti. Ubrzo su se venčali u sinagogi, a Bog ih je blagoslovio sa puno dece. Već kroz godinu dana rodila im se prva ćerka. Sledeće dete bilo je opet žensko. Deda Avram je očigledno bio uporan, jer se kuća brzo punila decom, ali prvih petoro su bile devojčice. A onda su počeli da se rađaju sinovi, i došlo ih je na svet osmorica. Deca su bila krupna, zdrava, lepa i vesela. Sari nije bilo nimalo lako sa tolikom decom. Sreća je bila što su ćerke bile starije pa su, kako su stasavale, jedna za drugom preuzimale majčine poslove u kući, a i brigu o mlađoj braći.

Pitao sam oca kako je deda mogao u toj maloj radnji da zaradi dovoljno za život tako velike porodice, a on mi je pričao kako su skromno i štedljivo živeli. Ručak za tu mnogobrojnu porodicu kuvao se u jednom velikom loncu koji se iznosio na dugački sto za kojim su levo i desno sedela deca, a na čelu njihov otac Avram. Majka je kutlačom svakom sipala jelo u plehani tanjir. Nisu smeli da počnu da jedu dok otac prvi kašikom ne

zahvati u svoj tanjir. Za vreme ručka, deca su morala da ćute. Za doručak su jeli kačamak ili poparu. I pribavljanje obuće i odeće bilo je veliki problem. Novu odeću su dobijala najstarija ćerka i najstariji sin, pa kad bi oni izrasli, tu odeću su dobijali mlađe sestre i braća. Moj otac nije nikada dobio novi kaput ili pantalone. Pošto je bio drugi sin po redu, kaput je nasleđivao od starijeg brata Majera. Rukavi su mu, bar u početku, pokrivali i celu šaku, ali nisu skraćivani, nego su zavrtani i, vremenom, kako je rastao, popuštani. I cipele su bile za nekoliko brojeva veće, ali nažalost one se nisu mogle zavrtati. Nikakvog luksuza nije bilo, a od škole se završavala samo osnovna, koja je tada trajala četiri godine. Stariji sinovi su pomagali ocu u radnji kao i u težim kućnim poslovima.

Kad je moj otac napunio trinaest godina, što kod Jevreja predstavlja punoletstvo, u sinagogi je imao čast da sam čita iz Tore. Na proslavi u kući, kada je za njegovu barmicvu (punoletstvo) napravljen svečani ručak, otac ga je pozvao u sobu i rekao mu da sedne pored njega:

- Dragi sine, ja se tobom ponosim. Sada si punoletan i treba da počneš samostalno da radiš. I ja sam u svojoj trinaestoj godini počeo da radim i stekao sam dućan koji nas sve hrani. Daću ti koliko mogu, a ti treba da pokažeš koliko vrediš. Za početak ću ti dati dvadeset komada domaćeg kivanog sapuna za pranje, a ti ih prodaj i dođi do para. Ja ću ti savetovati šta da radiš i kako se trguje. Osnovno je da se mora pošteno raditi, da mušteriji nikada ne smeš zakinuti. Video si kod mene u radnji da, kad merim platno, uvek dodam još dva-tri prsta, a kad merim na kantar, pored tega uvek dodam i fišek koji je kao i onaj u koji sam stavio šećer ili brašno. Samo poštenim radom se može sve postići.

Sutradan su rano zajedno otišli u radnju i otac mu je dao sapune, rekavši mu da nađe zgodno prometno mesto u čaršiji, da ih stavi na sanduče i ponudi prolaznicima. Moj otac je do kraja dana prodao sve sapune. Uveče je rekao svom ocu koliko ima novaca i pitao šta da kupi za te pare. Dobio je savet da nastavi sa sapunima, a kad bude potražnja manja, da pređe na neku drugu robu. Posle izvesnog vremena sapuni su se teže prodavali, pa je

Isidor počeo da prodaje domaće kolače. Bijeljina je bila u pograničnom pojasu sa Srbijom, sa kojom Austrougarska nije imala dobre odnose. Zato je u njoj bio stacioniran veliki garnizon vojske. Mladi Isidor je znao nekoliko siromašnih Jevrejki koje su umele da prave lepe i ukusne kolače. Sa njima se dogovorio da mu svakog jutra pripreme određenu količinu raznih kolača. Sanduk na kome je prodavao sapune je bio mali i nepodesan za prodaju kolača. Zato je kod stolara poručio da mu izradi veću tezgu koja se lako sklapala. Posao je dobro krenuo, a kolače su najviše kupovali đaci i vojnici. Po ceo dan je bio uz tezgu i prestao je da dolazi kući na ručak, jer je u podne bila najbolja prodaja. Kada je sakupio veću sumu novca, poručio je kod krojača da mu sašije pristojno odelo po meri. Redovno je primao savete od svog oca, koji ga je kao iskusan trgovac upućivao u posao. Vreme mu je u radu brzo prolazilo, a posao je išao sve bolje i bolje. Kada je odelo bilo gotovo, obukao ga je, a ono staro, nasleđeno od starijeg brata, predao je mlađem bratu. Izgledao je uredniji, stastiji i krupniji i time stekao samopouzdanje i veću pažnju kupaca.

Bio je odrastao momak kada je sakupio dovoljno novca da otvori sopstvenu radnju. U susednom gradu Tuzli našao je pogodan lokal na dobrom mestu i otvorio svoj sopstveni dućan. Posao je dobro krenuo, jer je tada umeo samostalno da radi. Zahvaljujući svom prijatnom izgledu, bistrini, snalažljivosti i lepom ophođenju stekao je dosta prijatelja i dobrih mušterija. Često je radi nabavke robe putovao u obližnja mesta, koja su bila poznata kao dobra trgovišta. Gračanica kraj Tuzle je u tome prednjačila, te je otac češće tamo odlazio i tu je stekao poznanstva i ugled kao dobar i vredan trgovac.

ŽENIDBA ISIDORA DANONA

Te ratne 1916. godine zima je rano počela i sve je bilo pod snegom. Krajem novembra iz Tuzle je, zbog trgovačkog posla, u Gračanicu doputovao mladi trgovac Isidor Danon. Visok, obučen po bečkoj modi, sa šeširom na glavi, išao je čaršijom a sneg mu je škripao pod nogama. Obilazio je radnje veletrgovaca radi nabavke robe za svoju radnju. Zbog rata, koji je već treću godinu trajao, osećao se veliki nedostatak robe. Kad je Isidor izašao iz jednog dućana, zastao je kao ukopan. Pored njega su prošle dve mlade lepo obučene devojke. Jedna od njih bila je toliko lepa da on nije svojim očima mogao verovati da tako nešto lepo postoji. Devojke su brzim koracima išle dalje ulicom, a on je onako zbunjen požurio za njima. Prestigao ih je i ponovo stao pred jednim dućanom, želeći da bolje zapamti lik devojke koja ga je vojnom lepotom zasenila. Uto je iz dućana izašao jedan stariji čovek, kome je Isidor prišao i upitao ga čije su te devojke. Ovaj mu je kratko odgovorio da je ona lepša ćerka Cadika Danona, najbogatijeg trgovca, a ona druga je Avrama Parde. Isidor je krenuo za njima prateći ih na pristojnom odstojanju, sve dok nisu zašle u drugi sokak i nestale u drvenom kapidžiku jedne tipične bosanske kuće pokrivene šindrom. Stao je zbunjen pred kapijom razmišljajući šta da radi. Ponavljao je ime njenog oca da ga ne bi zaboravio. Setio se da je tog dana petak i da će se svi Jevreji okupiti u sinagogi na molitvi zbog šabata.

Popodne mu je sporo prolazilo; često je pogledao na sat. Znao je da bogoslužjenje počinje tek po izlasku zvezde Danice. Obišao je još nekoliko poslovnih prijatelja i poslednjeg je upitao gde se nalazi sinagoga. U hram je došao među prvim vernicima, stao je sa strane i posmatrao ljude koji su dolazili i zauzimali svoja mesta u klupama. Primetio je jednog čoveka kako stoji kod ulaza i pozdravlja se sa pridošlicama. Prišao mu je i iz razgovora saznao da je on gabaj, domaćin hrama. Upitao ga je da li zna Cadika Danona, a gabaj mu ga je pokazao. Na svu sreću, iza Cadika je bilo jedno prazno mesto, pa je Isidor odmah tamo seo. Kada

se molitva završila, ljudi su počeli da izlaze iz klupa i da razgovaraju međusobno. Videvši da je stranac, Isidoru je prišao jedan od prisutnih i upitao ga kako se zove i odakle je, a odmah zatim ga je pozvao da dođe kod njega na seder. Običaj sefardskih Jevreja u Bosni bio je da se zatečeni stranac u hramu pozove kući na seder. Isidor je, izvinjavajući se, rekao da je već pozvan. Ubrzo zatim prišao mu je visok čovek, u kome je prepoznao osobu koju je očekivao. Ovaj ga je blagim glasom i sa osmehom na licu upitao na španskom odakle je i kako se zove. Kada je čuo da se zove Danon, rekao mu je da je i on Danon i upitao ga od kojih je Danona, a Isidor je odgovorio da mu je otac Avram iz Bijeljine. Cadik se obradovao i rekao da dobro zna njegovog oca kao čestitog i poštenog trgovca. Uhvativši ga za mišiću pozvao ga je da pođe sa njim kući na seder.

Kod kuće je sto bio postavljen i spreman da se priđe molitvi i večeri. Domaćica je upalila sveće u dva velika svećnjaka koji su stajali razmaknuti na stolu. Kuća je bila puna dece koja su zauzimala svoja uobičajena mesta za stolom. Pre molitve, Cadik je rekao ukućanima da je doveo na seder Isidora iz Tuzle i da mu je drago što je upoznao sina svog prijatelja Avrama Danona. Zatim je gostu predstavio svoju porodicu, počevši od žene Side, i ćerke Done, koja je stajala do majke. Isidor se nasmešio i rekao:

– Kako lepo ime ima vaša ćerka.

Na te reči Dona se zacrvenela i oborila oči uz blag osmeh. Na čelu stola stajao je domaćin, a sa svoje desne strane postavio je gosta. Sa leve strane stajala je domaćinova žena Sida, a do nje ona lepa devojkica Dona koja je Isidora zasenila na ulici. Domaćin je u ruci držao molitvenik i počeo molitvu. Isidor je izgovarao molitvu zajedno sa domaćinom. Posle molitve, Sida i Dona su otišle do kuhinje i iznele večeru. Uz večeru je počeo razgovor o zimi koja je već došla, o ratu koji dugo traje, a ne vidi mu se kraj, o oskudici robe za trgovinu i drugom.

Cadik je rekao da ima ćerku stariju od Done, Bukicu, koja je udata u Sarajevu, a muž joj je u zarobljeništvu u Rusiji. Bukica ima trogodišnjeg sina, tako da je Cadik postao deda, a njegovo i

Sidino najmlade dete je bila dvogodišnja Erna. Za stolom je bilo šestoro dece i sva su bila ženska, osim jednog sina koji je imao osam godina.

Veče je proteklo u veselom i prijatnom raspoloženju, pa se razgovor produžio do kasnih sati. Pre odlaska, Isidor je rekao Cadiku da bi došao sutra ujutro kod njega u radnju zbog trgovačkog posla, a zatim se pozdravio srdačno sa svima i napustio kuću srećan i zadovoljan.

Razmišljajući usput, zaključio je da je Cadikova ćerka upravo devojka za udaju i da ga je očarala.

Rano pre podne u subotu, Isidor je nasmejana lica došao u radnju i srdačno se pozdravio sa Cadikom, koji je takođe bio raspoložen i nasmejan. Kratko su razgovarali o trgovini, a zatim je Isidor upitao Cadika može li nešto da mu kaže. Pošto je ovaj potvrdno klimnuo glavom, rekao mu je da mu se njegova ćerka Dona mnogo dopada i upitao da li je za udaju. Iznenađen takvom otvorenošću, Cadik se uozbiljio i posle kratke tišine rekao da se i on Doni dopada. Predložio je da dobro razmisli i da kroz nedelju dana dođe ponovo u Gračanicu, pa će o svemu tome razgovarati.

Isidor se sa tim složio, pozdravio se i otišao pravo u Bijeljini, kod roditelja, i obavestio ih o novostima. I otac i majka su sa zadovoljstvom primili vest da im je sin našao dobru devojku koju bi rado isprosio za ženu.

Sledećeg petka Isidor je došao u Gračanicu rešen da zaprosi lepu Donu. Uveče je otišao u sinagogu, gde se našao sa Cadikom i po njegovom raspoloženju zaključio da mu se sreća osmehnula. Zajedno su došli u Cadikov dom, gde su ga svi ukućani veselo pozdravili kao dragog gosta.

Posle večere deca su otišla na spavanje, a ostali su domaćini, Dona i Isidor. Dona je bila vesela, manje uzdržana nego prilikom Isidorove prošlonedeljne posete. Bilo joj je drago kada joj je otac rekao da se mnogo dopada Isidoru i da ju je on zaprosio. Imala je punih 17 godina i već se osećala starom devojkom, pomalo zabrinutom što se do sada nije udala. Isidor joj se mnogo dopao, ne samo izgledom, već i svojom rečitošću, neposrednošću i ve-

selošću. Znala je posle prve Isidorove posete da se i ona njemu dopada; a kad ju je otac tada upitao da li bi se udala za Isidora, ona je odmah potvrdno odgovorila.

A tada je razgovor zastao i sve oči su bile uprte u Isidora. On je skupio hrabrost, okrenuo se ka Cadiku i kratko upitao da li mu daje ruku svoje ćerke. Cadik se nasmešio i rekao da treba pitati Donu da li ona to želi. Dona se zarumenila kao bulka, oborila pogled i kratko rekla da želi. Čim je to čuo, Isidor je brzo iz džepa izvadio malu kutiju sa prstenom, prišao Doni i stavio ga na njen prst. Prsten ukrašen dragim kamenom zablistao je sjajem duginih boja. Otac i majka su se digli izgovarajući „Kun salut!“ – sa srećom.

Cadik im je, sav ozaren, rekao da se poljube, a posle su prišli i on i Sida i izljubili se sa ćerkom i zetom. Svima su oči blistale od sreće. Kada su se malo smirili, Isidor je prešao na dogovor o venčanju: gde i kada će biti. Predložio je da se venčanje održi 16. decembra u Tuzli. Rekao je da je Tuzla najzgodnije mesto za venčanje jer je najbliža rodbini iz Bijeljine i iz Gračanice, a po ovakvoj zimi teško je daleko putovati. U Tuzli ima i dobrog prijatelja koji ima kafanu, a na spratu sobe za goste. Cadik se složio i ostalo je na tome da će se o ostalom dogovoriti preko pošte. Cadik je video da ima posla sa otresitim i pametnim čovekom, pa se složio da Isidor organizuje sve oko svadbe.

Dan pre venčanja stigli su u Tuzlu i Isidorovi roditelji i Dona sa svojim roditeljima. Svi su se srdačno pozdravili a naročito Avram i Cadik, koji su i pre bili prijatelji, a sada će se i oroditi. Došao je i Isidorov najstariji brat Majer, koji je radio sa ocem u Bijeljini. Isidorova familija je bila obradovana Doninom lepotom, finoćom i ljupkošću.

Sutradan su se svatovi okupili u sinagogi. Pored familije bilo je tu i dosta Isidorovih prijatelja i poznanika koje je stekao za vreme svog boravka u Tuzli. Pod baldahinom plave boje rabin je obavio čin venčanja. Mladoženja je, po tradiciji, razbio čašu iz koje je sa mladom prethodno popio vino. Posle venčanja otišli su u restoran gde ih je čekao vlasnik sa poslugom i lepo pripremljenim stolom za ručak.

Moji roditelji na dan venčanja, decembra 1916.

Raspoloženje svadbara je bilo pomučeno objavljenom državnom žalošću zbog smrti cara i kralja Austrougarske monarhije Franje Josifa. Muzika koja je bila pripremljena da svira na svadbi nije smela da svira, te nije bilo ni pesme ni igre. Jedino su održane zdravice.

Obed je protekao u veselom raspoloženju koje je trajalo do ranih večernjih časova. Sve oči su bile uprte u mladence a naročito u mladu jer je blistala od lepote.

Kad se, kasno uveče, veselje završilo, svatovi su polako počeli da se razilaze. Poručeni fijaker sa dva upregnuta bela konja stajao je pred gostionicom. Mladenci su izašli i seli u fijaker pozdravljeni od familije i ostalih gostiju. Otišli su u novi stan koji je Isidor iznajmio. Isidor je Donu na rukama preneo preko praga. Vrata njihove sreće bila su širom otvorena.

KADIŠ

Kada se uveče Avram vratio kući, pošto je zatvorio svoj dućan, mali ćepenak u tipično turskom kraju bijeljinske čaršije, bio je jako zabrinut i uznemiren. Seo je za sto gde je nekad sedelo trinaestoro dece, a sada samo najmlađi sin Gedalja. Sve ćerke, koje su rođene prve, bile su udate i sada su odgajale svoju decu. Sinovi su se, kako je koji stasao, uz pomoć oca osamostalili i otišli svojim putem.

Za vreme večere Avram je ćutao. Progovorio je tek kada je Sara uklonila posuđe sa stola, a Gedalja otišao da spava. Njih dvoje su seli na otoman, a Avram je iz unutrašnjeg džepa jakne izvadio pismo s otvorenom kovertom i počeo da čita. Pismo je bilo napisano na španskom jeziku, kojim su se vekovima služili sefardski Jevreji, nakon progona iz Španije. U njemu je bila poruka iz Brčkog da je Sarina majka bolesna i da želi da je vidi. Ona je imala preko sedamdeset godina, što je u to doba bila duboka starost. Sara se rasplakala, a Avram ju je obema rukama privukao na svoje grudi. Kada se malo primirila, rekla je mužu da želi da pođe u Brčko odmah ujutro. Nije htela da ode praznih ruku, pa je otišla u kuhinju da umesi testo za čaldičas i burikitas, ukusne sefardske kolače. Dok je umesila i ispekla kolače, ponoć je bila odavno prošla. U trpezariji je zatekla Avrama i iznenadila se da još čeka i da nije otišao na spavanje. Od uzbuđenja i umora, dugo nije mogla da zaspi. Razmišljala je o roditeljskom domu u kome je provela ranu mladost. Ustala je pre zore i obukla nove haljine, a na glavu je stavila tukadu, tradicionalnu kapu Jevrejki, optočenu nizom dukata.

Ujutro je Avram našao zaprežna kola koja idu za Brčko i ispratio je Saru rečima da ne brine za njega. Bila je zadovoljna iako je dobila pomoćno mesto u kolima, jer su ostala bila zauzeta. Kola su monotono truckala po lošem makadamskom putu, na kome je bilo dosta izlokanih rupa. Sara je nekoliko puta zadremala, ali bi se uvek trgla, držeći čvrsto u rukama ponude koje je noćas pripremila za svoju rodbinu. Umor ju je konačno savladao pa je zaspala. I baš kada je kočijaš ošinuo konje, teraju-

ći da krenu brže, zadnji točak je upao u veliku rupu. Kola su se sasvim nagnula na stranu i Sara je ispala iz njih, te onako usnula udarila glavom o veliki kamen pored drumu. Korpa joj je ispala iz ruku a kolači su se rasuli okolo. Kola su se zaustavila i svi su potrčali da joj pomognu. Pridigli su je i stavili na zadnje sedište. Jedna žena je sa puta podigla Sarin krvlju umrljani tukadu i stavila ga pored njene glave. Na drumu su ostali rasuti kolači. Jedan stariji saputnik je rekao da je treba što pre otpremiti u bolnicu, pa kako su bili bliže Bijeljini nego Brčkom, kočijaš je okrenuo kola i kasom poterao konje. Saru je pratila mlada devojka koja je živela u njenom susedstvu. Čvrsto ju je držala da ne padne sa sedišta. Sara je polako došla svesti i pitala šta se to sa njom desilo, na šta joj je devojka rekla da je pala sa kola, povredila glavu i da je voze u bolnicu. Na to je Sara tihim glasom rekla:

– Hoću kući, hoću kući.

I, kola su se zaustavila pred kućom Avrama Danona. Iz kuće je istrčao mladi Gedalja i, videvši majku sa okrvavljenom glavom, počeo da plače. Kočijaš mu je grubo rekao da ne slini, već da mu pomogne da Saru odnesu do kreveta. Zajedno su je preneli i položili na krevet. Na stočić pored kreveta Gedalja je spustio njen krvlju umrljani tukadu. Odmah se okupio komšiluk, pa su jednog dečaka poslali po Avrama, a kočijaš je okrenuo kola i požurio da ukrca putnike koji su ga čekali na drumu da nastave put za Brčko.

Avram je ubrzo došao sav zadihan i uplašen i utrčao u sobu gde je ležala Sara. Prišao je krevetu i klekao na pod pa uzeo obe Sarine ruke.

– Šta ti se desilo, dušo moja?

Na to je Sara tihim glasom odgovorila da se ničeg ne seća. Rekla je da je jako boli glava i da je boli u grudima kada udahne. Ubrzo je stigao lekar i temeljito je pregledao. Očistio je krvavu ranu na glavi i stavio zavoj. Doktor je Avramu rekao da ga brine povreda glave i da možda ima i unutrašnjih ozleda koje se ne vide, pa će vreme pokazati šta je još oštećeno. Preporučio je strogo mirovanje u tišini i u polutamnoj prostoriji.

Kada je lekar otišao, Avram je opet klekao uz Sarino uzglavlje, nežno joj govoreći da se ne boji i da će sve uskoro biti dobro. Sara je tiho ječala i ubrzano disala, pa je tako i zaspala. Sa ulaza se čuo uplašeni glas najstarije ćerke Rufke, pa je Avram polako izašao iz sobe i zatvorio vrata da bi Sara mirno spavala.

Jedno za drugim, ubrzo su došla i ostala deca koja su živela u Bijeljini: druga ćerka Sipura, pa sinovi Haim i Sado.

Otac ih je okupio oko sebe i ispričao im kako se desila nesreća i šta je lekar rekao. Sipura i Rufka su se dogovorile kada će koja da bude uz majku, pa je Sipura odmah ostala u kući, a ostali su se razišli jer im je Avram rekao da u kući treba da bude tiho.

Prošao je ceo dan, a Sara je još spavala i tiho ječala. Doktor Salom je opet došao kasno uveče, pregledao bolesnicu i rekao da će je obići ujutro. Sutradan je došao i upitao da li se budila. Kada je čuo da neprestano spava, ozbiljno se zabrinuo sumnjajući na krvarenje u glavi, a Avramu je rekao da treba čekati i da je sve u Božijim rukama. Ponovo joj je previo glavu i otišao. Sipura i Rufka su se smenjivale u roditeljskoj kući uz majku i obavljale sve kućne poslove. Avram je ostao kod kuće da pazi svoju Saru, a sina Gedalju je poslao da radi u dućanu.

Došao je i treći dan, a bolesnici nije bilo ništa bolje. Lekar je redovno dolazio dva puta dnevno. Bio je sve brižniji. Avram ga je pitao može li da pomogne Sari, a doktor Salom nije više imao utešnih reči.

Avram je onda počeo da gubi nadu u Sarino ozdravljenje. Po ceo dan je u rukama držao molitvenik, čitajući naglas molitve. Bio je vernik i uzdao se da će Bog uslišiti molitve i pomoći mu. Ćerke bi samo ponekad uspele da ga nagovore da pojede nešto od skuvanih jela. On je prilazio Sarinom krevetu i tiho je zvao imenom u nadi da će mu ona odgovoriti ili dati neki znak da ga je čula. Počela je da kopni, jer ništa nije ni jela ni pila.

Sedmog dana disanje je bilo sasvim tiho, a ječanje je prešlo u krkljanje. Avram je sedeo na stolici pored njene glave i glasno čitao molitvu za molitvom očekujući milost Božiju. Sarino disanje postajalo je neujednačeno i na kraju je, nakon jačeg uzdaha,

i izdahnula. Avram je skočio sa stolice, ispustio molitvenik iz ruku i uhvatio se za glavu vičući:

– Saro, Saro, dušo moja, ne ostavljaj me samog, ti si mi sve što imam u životu!

Na ove očeve reči, Rufka je uletela u sobu, prišla ocu i zagrlila ga. Oboje su dugo jecali, onako zagrljeni, a suze su im lile niz obraze.

Na groblju se okupilo mnogo ljudi, porodica, familija, prijatelji, susedi... Došla su i sva njihova deca, a bilo ih je trinaestoro. Došli su i oni iz drugih gradova, gde su živeli. Saru su doneli zamotanu u beli čaršav u sanduku od grubo ispilane čamovine. Pod njenu glavu rabin je stavio šaku zemlje. Čula se rabinova molitva za umrle: kadiš. Avram je stajao kao skamenjen, gledajući poslednji put svoju Saru.

Kada su se vratili sa sahrane, Avram je seo na prazan Sarin krevet, podbočio glavu rukama i pustio duši na volju. Ridao je i kukao naglas. Najstariji sin Majer je prišao ocu tešeći ga dok je i sam plakao. Doktor Salom je polako došao do njih i poluglasno rekao Majeru:

– Pusti ga, potrebno je da se isplače, to mu je lek.

Kada su u kući ostala samo njegova deca, Avram je seo na svoje uobičajeno mesto na kanabetu gledajući nepomično i tupo u jednu tačku na podu. Nikog nije zapažao. Molitvenik više nije uzimao u ruke. Sipura mu je donela večeru i postavila je na njegovo mesto na čelu trpezarijskog stola, dok su ostala deca sela na svoja mesta, onako kako su ranije u mladosti sedeli. Vladala je grobna tišina. Avram je stavio jedan zalogaj u usta, jedva ga progutao i time završio večeru.

Naredne dane proveo je u kući sedeći na svom mestu na otomanu, tugujući i povremeno plačući. Često je odlazio u spavaću sobu i dugo gledao na Sarin krvavi tukadu koji je i dalje stajao na noćnom ormariću pored njenog kreveta.

Deca su bila zabrinuta što otac ne jede. Čerke su kuvale sva očeva omiljena jela u nadi da će ga privoleti da nešto pojede.

Tako je Avram počeo da slabi, gubi snagu, vid i moć orijentacije, pa se ubrzo nije ni dizao iz kreveta.

Mesec dana posle Sarine sahrane na Jevrejskom groblju u Bijeljini pored Sarinog groba iskopana je još jedna raka. I pored trinaestoro dece koja su bila plod njihove ljubavi, Avram više nije mogao da živi.

Zato je otišao svojoj Sari da večno ostanu zajedno.

Opet se čula molitva za umrle: kadiš...

JEDNO SAZNAJJE

Sa mržnjom prema mom narodu i mojoj veri prvi put sam se suočio u osnovnoj školi u Sarajevu. U razredu sam sedeo sa jednim dečakom koji je bio Hrvat. Jednom smo se sporečkali i on mi je rekao:

– Čuti ti, Čivutine, vi ste ubili našeg Isusa.

Ja sam se osetio duboko povređenim. Kada sam posle škole došao kući, bio sam i dalje neraspoložen. Majka je to odmah zapazila, pa me je upitala šta mi je, na šta sam ja zaplakao i sve joj ispričao. Uto je naišao i otac, pa je, videći kako plačem, prišao, pomilovao me po glavi, poljubio i upitao majku zašto plačem. Majka mu je rekla šta sam doživeo u školi, a onda je on seo na otoman i pozvao me da sednem pored njega. Do tada sam znao da smo mi Jevreji, ali nisam imao nikakvo saznanje o našoj prošlosti. Duboko potresen, otac mi se obratio drhtavim glasom:

– Sine moj, nikoga Jevreji nisu ubili, a najmanje Isusa. Pa i on je bio Jevrej! Živeći u Izraelu, koga su okupirali Rimljani, on je govorio protiv okupatora, ropstva i bogataša, tražeći jednaka prava za sve.

Upitao sam ga kako smo mi došli ovde u Bosnu, gde su već bile tri religije. Otac se malo zamislio i, trudeći se da mi to što govori bude pristupačno, nastavio:

– Jevreji su stalno dizali ustanke protiv Rimljana. Zato su 70. godine posle Hrista Rimljani napali Jevreje u nameri da ih potpuno unište. Opkolili su Jerusalem i osvojili ga posle duže opsade, a zatim razrušili Hram i zidove grada. Pobili su mnogo boraca, a narod oterali u ropstvo. Tada su se Jevreji raspršili širom rimske imperije, a jedan deo je otišao čak u Španiju. Tamo su srećno živeli četrnaest vekova, sve dok katolici nisu preuzeli potpunu vlast u Španiji.

Godine 1492. donesen je dekret kojim se naređuje da se svi Jevreji u Španiji, a bilo ih je oko 300 000, moraju pokrstiti, primiti katoličku veru. U protivnom, morali su, u roku od tri meseca, da se isele iz zemlje. Zabranjeno im je, pri tom, iznošenje

svih dragocenosti, osim zavežljaja sa ličnim stvarima. Jevreji su u velikoj većini odbili da se odreknu svoje vere, te su krenuli u izgnanstvo. Ruku spasa pružilo im je Otomansko carstvo, pa je veliki deo lađama prebačen u Tursku. Među tim izbeglicama bili su i naši preci, koji su se postepeno selili i najzad došli u Bosnu. Za vreme boravka u Turskoj, Jevreji nisu imali većih problema sa vlašću.

Slušajući oca, naglo sam ga prekinuo i upitao šta to znači „Čifutin“. On se malo nasmešio i rekao da je to turski naziv za Jevreje i da ne znači ništa nedolično. Sada je ta reč uzeta kao pogrdno ime za Jevreje. To novo saznanje me je malo umirilo a istovremeno sam saznao nešto novo o mom narodu i njegovoj teškoj sudbini.

Dok smo živeli u Sarajevu, gde sam završio četiri razreda osnovne škole, ponavljali su se slični napadi od strane katoličke i muslimanske dece, dok su pravoslavci bili prijateljski naklonjeni prema meni.

Godine 1934. moja porodica se preselila u Beograd, jer je otac pod udarima ekonomske krize poslovno propao. Školovanje sam nastavio u Beogradu, u Prvoj muškoj gimnaziji na Dorćolu, gde je živelo dosta Jevreja. Odnosi Srba i Jevreja su bili vrlo prijateljski i srdačni, te u našem druženju nije bilo nikakvih ispada, vređanja i sličnih neprijatnosti.

Časove veronauke pohađao sam u zgradi Jevrejske opštine, u Ulici kralja Petra, gde smo imali dva predmeta. Istoriju je predavao profesor Kalderon, a hebrejski profesor Levi. Kod profesora Levija učili smo samo pisanje i čitanje na hebrejskom, ali smisao nismo shvatali, te smo molitve učili napamet. Profesor Kalderon je bio otvoren i rečit čovek i njegova predavanja su mi bila pristupačnija i zanimljivija, pa sam osetio naklonost prema istoriji uopšte, a naročito prema istoriji jevrejskog naroda. Udžbenik nismo imali, pa sam više puta molio profesora Kalderon da mi da na čitanje knjige iz kojih bih mogao više saznati o tužnoj sudbini mog napaćenog naroda tokom skoro dve hiljade godina lutanja i progona.

U KISELJAKU

Moj otac je bio sposoban i vredan čovek, pa je nastojao da svojoj porodici pruži sve udobnosti. Svake godine, za vreme letnjeg raspusta, išli smo u neko od poznatih letovališta. Prvo letovanje koje sam upamtio bilo je ono u Rogaškoj Slatini. U sećanju su mi ostali poneki događaji: doručak u restoranu hotela sa ukusnim mlečnim kiflama i belom kafom sa šlagom, zatim i šetnje u parku i obližnjoj šumi gde smo brali mirisne ciklame. Kasnije smo išli na more, u Makarsku, koja ima prelepu plažu i plitko more. Predveče smo išli u poslastičarnicu na rivi gde bih uvek izabrao parče doboš torte. Sva ta putovanja trajala su po dve do tri nedelje, a ostatak školskog raspusta provodili smo kod kuće u Sarajevu. Jednom sam čuo razgovor mojih roditelja o tome kako bi bilo bolje da se kupi kuća za odmor, kako bismo ceo raspust mogli da provedemo u prirodi. Otac se raspitivao za najpogodnije mesto za odmor i letovanje porodice, i konačno odabrao Kiseljak kod Sarajeva. To je bila banja sa dva izvora mineralne vode. Imala je i toplo lekovito kupatilo. Kroz banju je prolazila reka Lepenica, na njenim obalama se lovila riba a bilo je i kupališta. Pitoma dolina u kojoj je ležala banja bila je okružena blagim ograncima planina.

Otac je otišao u Kiseljak i pronašao manju prizemnu kuću sa velikom baštom, na brežuljku sa kog se prostirao lep pogled na okolinu.

Bilo je proleće kada me je otac poveo u Kiseljak da vidimo kako rade majstori koji su unajmljeni da nadzidaju sprat i potkrovlje. Krenuli smo uskom prugom iz Sarajeva za Visoko, a od Visokog smo se fijakerom odvezli do Kiseljaka. Sećam se te prijatne vožnje cestom koja je išla uz reku. Konji su kaskali, reka žuborila, a ja sam koristio priliku i zapitkivao oca čitavim putem do banje. On je bio raspoložen da mi odgovara na sva ta pitanja i bio je veoma zadovoljan mojom radoznalošću.

U priči je vreme brzo prošlo. Fijaker se zaustavio pred kućom. Sprat je bio ozidan, a tesari su radili krovnu konstrukciju.

Prišao nam je majstor sa kojim je pogodan posao i srdačno se pozdravio sa ocem, koji je sa ponosom rekao: „Ovo je moj sin!“

Pošli smo u razgledanje gradilišta. Zapazio sam divne drvene stepenice koje su vodile od prizemlja na sprat. Zadržao sam se gledajući kako majstor vešto radi. Pitao sam oca ko mu je napravio projekat, a on mi je odgovorio da je to uradio jedan arhitekta iz Sarajeva. Glasno sam poželeo da i ja budem arhitekta, a otac se nasmešio i pohvalio me zbog te želje.

Kuća je bila završena do leta i mogli smo da se uselimo. Desetak godina, sve do rata 1941, leto smo provodili u toj našoj kući.

Od jeseni do leta iduće godine kuću nismo koristili jer je Kiseljak udaljen od Sarajeva 35 kilometara, a tada je to bila velika razdaljina da bi se odlazilo nakratko, na nedeljni odmor. Otac je našao čuvara za kuću, jednog siromašnog bezemljaša, koji se zvao Ivan i koji je imao kola i dva konja. Živeo je sa ženom, ćerkom i sinom daleko od naše kuće, u skromnoj iznajmljenoj kolibi. Jedini prihod donosili su mu njegovi kiridžijski poslovi. Otac je čuo da je Ivan pošten čovek i zato ga je unajmio kao čuvara. Iduće godine našao je jedan plac u blizini naše kuće, kupio ga i prepisao na Ivana, da na njemu podigne kuću. On nije bio u stanju da nabavi potreban materijal za gradnju. Otac mu je i u tome pomogao, pa je Ivan istog leta stavio kuću pod krov. Nepečenu ciglu, zvanu ćerpič, pravio je sa svojom porodicom, a kamen za prizemlje dovezao je iz obližnjeg majdana. Kuća je imala dva nivoa: prizemlje i sprat. Ivan je imao sina Ivicu koji je bio dve-tri godine stariji od mene, te smo se sprijateljili i družili. Išli smo zajedno da lovimo ribu u Lepenici. Kada bi kukuruzi dozreli za pečenje, ušli bismo u kukuružište, nabrali nekoliko klipova i po koju tikvu, pa bi naložili vatru, pekli kukuruze i tikve i sa zadovoljstvom ih jeli.

Pred kraj avgusta, krenuli bi mi mladi u branje lešnika i drenjaka. Koristili smo dugačke leskove štapove na čijem vrhu bismo zakucali veliki ekser koji bi služio za hvatanje grana.

U našoj kući je uvek bilo puno gostiju, pretežno mamine rodbine iz Sarajeva. Svaki lep dan koristili smo da odemo na

kupanje, nedaleko od naše kuće. Na plaži je bilo dosta omladine. Momcima je bila zapala za oko moja sestra Sida, te su joj se uporno udvarali. Sida je bila omanja, lepo građena i lepuškasta devojka sa bujnom talasastom crnom kosom i tamnim krupnim očima. Imala je nešto što je privlačilo momke, pa su činili sve da skrenu njenu pažnju na sebe. Nisim, omanji puniji sin mesnog trgovca Montilja, bio je uporan, te se popeo na vrh najviše vrbe na plaži i glasno viknuo:

– Ovaj skok je za Sidu.

Posle toga je naglavačke skočio u duboki vir Lepenice.

Isticao se i Drago Kurilić, sin upravnika banje, visok, mršav mladić. On se nadmetao pričom o književnosti i istoriji. Treći udvarač, koji se nije najbolje snalazio u udvaranju, bio je Čibo, izdanak poznate muslimanske porodice Spaho. On nije imao potrebe da priča ili da skače, isticao se svojom lepotom i stasom dobro građenog mladića.

Kako Sida nije pokazivala naklonost ni interes za nekoga od njih, oni su se dogovorili da joj „prave“ serenade. Nisim je svirao gitaru i pevao prijatnim tenorom, a ona dvojica su uz njevu pevušila. Jedne noći, kada smo svi poredili, začuo se zvuk gitare i pesma „Spavaj, spavaj, zlato moje...“ Sida i Ina su spavale u sobi sa našom Nonom, bakom po majci, koja je rano ostala udovica, a bila je puna vedrine i životne radosti. Znao sam kome je namenjena ta serenada, pa sam brzo ušao u njihovu sobu i zatekao ih kako sede u krevetu i čuteći slušaju. Čuo sam kako baka Nona govori mojim sestrama da treba upaliti sveću, kako bi pevači znali da su ih one čule. Nona je još u šali rekla Sidi da bi trebalo da im sa prozora baci patišpanje. A momci su opevali još nekoliko lepih sentimentalnih pesama i tiho se udaljili.

Serenade su se često ponavljale.

Družili smo se i sa drugim devojkama i mladićima koji su boravili u Kiseljaku. To su bila iskrena i srdačna prijateljstva. A onda je sve to bilo prekinuto surovim ratom, koji nas je razvrstao u različite tabore, rasuo po bojištima i logorima – izbrisao našu mladost opijenu srećnim životom.

SOLIDARNOST

Nepisano je pravilo kod sefardskih Jevreja da posle smrti oca njegovu brigu o porodici preuzima najstariji sin. Kako je najstariji sin porodice Majer naprasno umro, ta dužnost je prešla na moga oca. On je to uspešno primio na sebe i sva braća i sestre su ga poštovali i slušali. Zbog posledica velike svetske krize, moj otac je bankrotirao i svu imovinu preneo na moju majku.

Dva očeva brata su se preselila u Beograd, otvorila trgovačke radnje na Jovanovoj pijaci i preporučila mome ocu da i on dođe u Beograd. Otac ih je poslušao i 1934. godine smo se preselili u Beograd. Pokazalo se da nije pogrešio, jer mu je radnja na Jovanovoj pijaci dobro radila. Iznajmili smo lep stan u Jovanovoj ulici i vrlo prijatno živeli.

Sedeli smo jednom svi, cela porodica, za trpezarijskim stolom i upravo počeli sa ručkom. Iz predsoblja se začula jaka zvonjava na ulaznim vratima. Kao najmlađi, skočio sam i otvorio ih. Na vratima je stajao naš poštar i u ruci držao pismo, govoreći da je preporučeno i naznačeno na mog oca. Kada sam potpisao prijem, vratio sam se u sobu i dao ocu pismo. On ga je uzeo i odmah okrenuo kovertu da vidi ko šalje. Pismo je bilo od njegovog brata Mike-Mihaela iz Sarajeva. Okrenuo se mami i rekao:

– Šta li sad taj hoće? Nikad mi ne piše, a ovo je hitno – preporučeno.

Kovertu je stavio na sto pored sebe i nastavio da jede supu. Majka ga je upitala zašto ne otvori pismo, na šta je otac odgovorio:

– Pusti ga, bolje da se ne nerviramo za vreme ručka. Od njega retko dolaze prijatne vesti.

Kada smo završili ručak, otac i majka su seli na otoman, popili kafu i tek tada je otac uzeo i otvorio pismo. Čitao ga je u sebi i sve više se mrštio. Pošto je završio, spustio je ruku sa pisma na koleno i zamislio se. Majka ga je znatiželjno netremice gledala, očekujući da sazna sadržaj pisma. Posle kratkog vremena, upitala ga je:

– Šta piše Mika?

Otac je duboko uzdahnuo i rekao:

– Ah, Mika kao Mika, opet je propao!

Začutili su i dugo su sedeli bez ijedne progovorene reči.

Dečija radoznalost me je zadržala pritajenog u trpezariji. Želeo sam da čujem šta će se desiti. Setio sam se prošlog leta, kada sam bio u Sarajevu, da sam obilazeći familiju bio i kod strica Mike u njegovoj radnji, pržionici kafe, u samom centru grada. Radoznalo sam gledao kako se prži kafa koja se okreće u velikoj mašini. Iz tog sećanja očev glas me je vratio u sadašnje vreme. Rekao je majci da je ovo već drugi put kako Mihael propada u poslu i da to nije slučajno. Greška je u njemu, jer nije mnogo pametan, nije baš ni vredan, a voli i da popije. Majka ga je upitala šta će da preduzme, a otac je odgovorio da mu se mora pomoći, jer je jevrejski običaj da se mora tri puta pomoći stradalniku.

Otac je imao sedmoro braće i pet sestara. Posle smrti svog oca, kao najstariji sin, postao je starešina familije. Sve probleme i nesuglasice u familiji rešavao je on.

Rekao je da će morati da napiše opširno pismo braći i sestrama, u kome će ih pozvati da se okupe kod nas u Beogradu, da bi zajedno rešili ovo pitanje. Familija je bila rasuta po raznim mestima Bosne – u Sarajevu, Bijeljini, Tuzli, ali je veći deo živeo u Beogradu.

Isto večer otac je seo za veliki trpezarijski sto i dugo pisao, a mi smo otišli na spavanje. Kroz nekoliko dana počeli su da stižu odgovori. Svi su javljali da će u iduću nedelju doći kod nas. Otac je to saopštio majci i rekao joj da za tu priliku pripremi ručak. Bilo je lako smestiti tolike goste, jer je dosta familije živelo u Beogradu.

Naša trpezarija bila je prostrana i mogla je da primi toliko gostiju. Sve je na vreme pripremljeno: veliki trpezarijski sto je bio razvučen i postavljen za pozvanu familiju. Bila je nedelja, lep jesenji dan, baš prijatan za putovanje. Prva je došla najstarija očeva sestra tetka Rufka, a zatim ubrzo i svi ostali. Tetke su dolazile sa muževima, a stričevi sami. Svi su sedali za sto, na kome je bilo postavljeno piće uz malu zakusku iz stare jevrejske sefardske

kuhinje: gjevus inhaminadus (jaja kuvana tri dana u lukovici), čaldičas, burikitas (paštete sa sirom i zeljem)... Svako bi prvo uzeo jaja i bosansku rakiju šljivovicu, nabavljenu posebno za ovu priliku. Počeo je srdačan i topao razgovor među braćom i sestrama, jer je to bila retka prilika da se tako svi nađu na okupu. Primetio sam da stric Mika nije došao, pa sam upitao oca zašto i on nije ovde. Odgovorio mi je kratko: „Nisam ga ni zvao.“

Sestre i ja nismo sedeli za stolom jer smo pomagali majci oko posluženja. Kada je otac počeo da govori, moje sestre su se povukle u druge sobe, a ja, radoznali dečacić, primirio sam se u uglu kod vrata i slušao. Otac, koji je sedeo u pročelju dugačkog stola, glasno je sve njih zamolio da ga saslušaju. Kad je zavladala tišina nastavio je:

Koji, braćo i sestre, svi znate da smo se sastali po dogovoru našem bratu Miki da stane na svoje. Ekonomska kriza nas je sve dosta oštetila, ali, hvala bogu, mi se oporavljamo. Naš Mika, kao najslabiji, ne uspeva u tome. Dobar deo krivice leži i na njemu, da nije mnogo pametan, a ni dovoljno vredan. Ali, mi se krijemo, voli i čašicu. Šta je, tu je! Mi smo mu obećali da mu pomognemo još jednom. Po tradiciji, ako neka osoba ne može da nasledi, pravo je da se pomoć pruža tri puta. Mi smo razmišljao šta bi za njega bilo najbolje i shvatio da je najbolje da mu smemo ostaviti u Sarajevu, jer je očigledno da ga ne možemo potpuno potkovati i usmeravati u poslu. Mi koji smo došli u Beograd uspeli smo da se snađemo i zato bi bilo najbolje da mu ostavimo ovde naš dućan i da mu nabavimo potrebnu robu. Šta mislite o tome?

Dugo je vladao tajac. Prva se oglasila najstarija sestra Rufka, koju je ovaj slučaj najviše i uzbudio. Gledao sam je sa strahopoštovanjem onako punačku i staru, jer je imala oko šezdeset godina, što je za mene bila duboka starost. Živela je u Bijeljini kao udovica, gde je imala trgovinu sa manufakturnom robom. Odgojila je troje dece, od njih je najstariji sin Josif već vodio radnju. Tetka Rufka se složila s očevim mišljenjem, naglasivši da Mihaelu treba dati sve za novi dobar početak.

Posle nje govorili su i ostali i imali su isto mišljenje. Potom se otac ponovo oglasio:

– Znači da se svi slažemo da našem bratu Miki treba da pomognemo. Ja sam takav odgovor i očekivao pa sam, poznavajući prilike svakoga od nas, napravio predlog koliko bi ko mogao da dâ.

Uzeo je tabak papira i počeo da čita. Prvo je pročitao svoje ime i iznos novca koji bi on trebalo da da. Otac je sebi odredio najveću obavezu, a ostalima manje, srazmerno njihovom imovnom stanju.

Slušajući sve iz prikrajka, iznenadio sam se visinom pročitane sume. Otac je nastavio da čita po starešinstvu, završivši sa najmladim bratom Gedaljom iz Bijeljine. Opet je zavladala tišina, a ja sam posmatrao sve prisutne koji su mirno i dalje gledali u oca. On ih je upitao da li neko ima šta da kaže. Na to se začuo duboki glas tetka Rufke, koja je rekla:

– Slažemo se.

Otac je predložio da mu svako određenu sumu pošalje za petnaest dana, a sebi je dao u zadatak da za to vreme nađe pogodan lokal. Kada sakupi sav novac, nabaviće opremu i robu za radnju. Nastao je veseli žagor, jer su svi bili srećni i zadovoljni rešenjem Mihaelovog problema. Tek tada su se potpuno opustili i veselo nastavili razgovor. Otac me je pogledao i očima dao znak da idem u kuhinju i javim da iznesu jela na sto.

Ručak je bio pripremljen i sestre su počele da nose posude sa jelom. Posle supe, iznele su nekoliko okruglih bakarnih kalajisanih tepsija sa pastelom, koje sefardski Jevreji toliko vole. Majka je u familiji bila čuvena po svom pastelu. Svi su jeli sa uživanjem deleći pohvale domaćici, a majka se skromno smešila govoreći da to nije teško napraviti. Ručak se nastavio uz pečenje, pilo se dobro vino i raspoloženje je raslo. Začuo se prijatan muški glas mog najmlađeg strica Gedalje. Zapevao je lepu, setnu romansu:

Adio kerida

Non kero la vida

Non kero la vida

Ve la amargates tu

Toplo, veselo raspoloženje produžilo se do kasnog popodneva uz pesmu i priču. Polako, u manjim grupama, počeli su da odlaze naši rođaci, opraštajući se i zahvaljujući na lepom prijemu.

Prošle su dve nedelje i poštar je počeo da donosi novac. Rodbina iz Beograda je dolazila našoj kući i novac davala ocu. Za to vreme on je našao prikladan lokal na Jovanovoj pijaci i iznajmio ga. Sav novac je stigao na vreme i ubrzo je radnja bila sa tezgom i rafovima, a zatim je nabavljena kvalitetna i dobra roba. Tek kada je sve završio, otac je pozvao brata Mihaela da dođe u Beograd. On se pojavio na našim vratima veseo, rumena lica, noseći u rukama dva kofera. Prespavao je kod nas, a sutradan mu je otac predao ključeve od radnje pune robe.

Mihael je počeo da radi, a otac ga je često obilazio i upućivao u posao. Posle kratkog vremena došla je i njegova žena Stela sa ćerkom Sarinom, te su se uselili u lep dvosoban stan na Dorćolu. Za njih je počeo normalan život, koji je mirno tekao pet-šest godina. Sve do Drugog svetskog rata Mihael je dobro poslovaio u svojoj radnji, ali je ratni vihor sve to uništio.

POMIRENJE

Otac je došao kući uzbuđen i odmah se obratio mojoj majci i kazao joj da je čuo da su se njegova sestra Rufka i brat Gedalja posvađali i da ne razgovaraju. Oni su živeli u svom rodnom mestu Bijeljini, u Bosni. Oboje su bili dobro situirani, imali su svoje trgovačke radnje. Tetka Rufka je bila najstarija očeva sestra, a stric Gedalja je bio najmlađi brat. Otac nije znao niti je naslućivao zbog čega su se posvađali. Oni su se lepo slagali i uvek su bili naklonjeni jedno drugom, pa se zato i čudio šta im je bilo.

Na majčino pitanje šta će da preduzme, odgovorio je da će pisati i jednom i drugom i upitati ih koji je uzrok njihove svađe. Uveče je napisao dva pisma i odmah sutradan ih poslao ekspres poštom.

Posle nekoliko dana, poštar je doneo dva pisma, oba su bila iz Bijeljine. Majka ih je primila, ali nije htela da ih da ocu pre ručka, da se on ne bi nervirao, već ih je ostavila za kasnije. Sedeli su i pili kafu, a majka je tihim glasom rekla ocu da je dobio odgovor. On je otvorio pisma, pažljivo pročitao i na kraju rekao da su to gluposti, jer ozbiljnih razloga za svađu nema, a izgleda da je po sredi neko ogovaranje. Kao za sebe, tiho je rekao da on, kao najstariji brat u familiji, to treba da sredi. Odmah je seo za sto i napisao pisma u kojima ih poziva da u iduću nedelju pre podne dođu kod njega. Rekao je majci da namerava da pozove na ručak braću i sestre koji žive u Beogradu.

Došla je i ta nedelja. Svi smo bili uzbuđeni u očekivanju ishoda očevog plana. Iz kuhinje je dopirao prijatan miris spremljenih jela. Moje sestre su postavljale veliki trpezarijski sto.

Odjeknulo je zvono i na ulaznim vratima je stajala tetka Rufka, krupna i zadihana, sa kosom češljanom u pundu. Otac je otvorio vrata i uveo je u trpezariju. Tek što su počeli razgovor, opet se čulo zvono. Ja sam otvorio vrata stricu Gedalji, koji je bio najlepši od stričeva. Ulazeći u sobu, zastao je na vratima iznenađen pošto je ugledao sestru Rufku. Ona je prethodno stavila oko vrata debeli zlatni lanac, na kome je visio veliki zlatni

džepni sat, što je bio šaljivi gest sa njene strane. Istovremeno su ustali i otac i tetka Rufka, a otac je kratko rekao:

– Pozdravite se!

Brzo su jedno drugom prišli, zgrlili se i poljubili. Dugo su ostali zagrljeni. Ništa nisu govorili, već su tiho plakali. Ovim gestom bilo je završeno pomirenje brata i sestre.

Tišinu je prekinuo otac pitanjima o zdravlju dece u Bijeljini, o poslu i svemu šta se tamo dešava.

Oko podneva, počeli su da pristižu članovi porodice, koje je otac pozvao na ručak. Na licima im se videlo zadovoljstvo jer su zapazili da tetka Rufka i stric Gedalja sede jedno do drugoga, sa osmehom na licu. Bilo im je jasno da je pomirenje uspelo. Svi su se grlili i ljubili izražavajući sreću zbog susreta.

Iznesen je ručak i piće, a na kraju čuvena majčina reform torta. Ovoga puta je beogradska porodica bila povećana, jer je bio prisutan stric Mika sa ženom Stelom. Stela je bila lepa žena, prava mediteranka, rodom iz Dubrovnika, a poticala je iz stare jevrejske porodice Tolentino. Imala je divan glas, sopran, i lepo je pevala. Počela je tiho da peva staru sefardsku romansu „Adio kerida“ kojom su obično počinjala jevrejska veselja. Svi su prihvatili pesmu. Raspoloženje je raslo uz bosanske sevdalinke i sefardske romanse.

Otac je zamolio Stelu da otpeva pesmu „Prodavačica ljubičica“, što je ona bez nećkanja prihvatila i osećajno otpevala. Zatim su se gosti polako razilazili srećni i zadovoljni.

Kada smo ostali sami, radoznalo sam upitao oca zbog čega su se tetka i stric posvađali. On me je nežno pomilovao po kosi i rekao da je posredi neka glupa sitnica koju treba zaboraviti. Važno je da je sve sređeno.

Razlog svađe nikada nisam saznao.

SIROMAŠNA UDAVAČA

Zbilo se to nekoliko godina pre Drugog svetskog rata. Prodavnice na Jovanovoj pijaci u Beogradu uglavnom su držali Jevreji. Očeva radnja nalazila se u Višnjićevoj ulici. Bio je topao sunčan septembarski dan. Posle ručka došao sam zajedno sa ocem u radnju. Zadovoljan gledajući pored sebe sina jedinca, dugo je petljao sa bravom na metalnim vratima. Ušli smo tek kada je većina susednih trgovaca i prodavaca prošla kraj nas, pozdravljajući se sa ocem koji je govorio: „Ovo je moj sin Cadik – Braco!“

Kako sam imao tek petnaestak godina, nisam se upuštao u prodaju. To su radile kalfe. Otac je sedeo u dnu radnje i posmatrao šta se dešava. Mene je stavio kod ulaznih vrata, koja su bila širom otvorena. Gledao sam na ulicu, kojom je prolazio tek po koji prolaznik, i dočekivao retke kupce. Onda se moja pažnja usmerila na devojku krupnih očiju, talasaste tamne kose, lepog lica, koja se lagano primicala ulazu. Išla je polako, gledajući levo i desno kao da nešto traži. Ulazeći u radnju, samo mi je klimnula glavom i zaobišla me. Prišla je našem kalfi Davidu i upitala ga da li je to radnja gospodina Isidora Danona. David joj je odgovorio potvrdno i pokazao rukom na oca. Devojka je prišla ocu gotovo preplašeno i bojažljivo ga upitala da li ju je on zvao da dode. Otac se ljubazno nasmešio i upitao kako se zove, na šta je ona tiho rekla:

– Klara Baruh.

– Jeste, dušo, ja sam te pozvao da dodeš, jer sam čuo da se udaješ za jednog dobrog mladića, Jevreja, koji je takođe sa Dorćola kao i ti.

Odgovorila mu je potvrdno i dodala da se udaje za Avrama Levija, koji je završio stolarski zanat.

– Čuo sam da nemaš devojačku spremu i da zato odlazete venčanje.

Klarina zbunjenost se uvećala. Primirila se tek kada joj je otac rekao da hoće da joj pomogne da se srećno uda. Zatim je

glasno pozvao kalfu Davida, a ovaj je brzim koracima došao i upitao ga šta želi, a onda su njih dvojica stali iza dugačke tezge i počeli da rade. Iza njih su se nalazili rafovi puni tekstilne robe u trubama. Klara je stajala ispred tezge još ne shvatajući šta se dešava.

Otac je odlučnim glasom rekao Davidu da se popne na merdevine i skine trube sa materijalom za jorgane. Prvo su izmerili materijal za lice za dva jorgana, a zatim materijal za donji deo jorgana. Potom su prešli na merenje i sečenje inleta, materijala za jastuke. Prišao sam bliže i posmatrao šta se dešava. Klara je stajala rumenih obraza i govorila:

- Nemojte, gospodine Danon, molim vas nemojte, sramota me je!

Oči su joj se zacaklile od suza koje samo što nisu potekle. Otac je pogledao Klaru i zamolio je da se smiri i da nema razloga za stid. I dalje je vadio materijale, sekao i slagao na gomilu. David je izvadio platno za posteljinu, a otac mu je rekao da odabere damast boljeg kvaliteta. Zatim je došao na red materijal za duške, prekrivače, a onda ćebad, peškiri, stolnjaci, kuhinjske krpe... Isečeni materijal su slagali jedan na drugi i gomila je polako rasla. Klara je i dalje ponavljala:

- Nemojte, nemojte, gospodine Danon, dosta je, sramota me je!

Otac ju je smirivao govoreći da nema još mnogo toga što joj je namenjeno i da će sve brzo biti gotovo.

Primetio sam da se otac, radeći uporedo sa Davidom, zadivljavao, ali i da mu je lice odavalo izraz punog zadovoljstva. Već je narasla i druga gomila materijala, a otac se stalno prisećao šta bi još trebalo da se doda:

- Hajde, sad daj onaj češki materijal za spavaćice!

Posmatrao sam Klaru koja je sada već plakala, stiskajući nevoljno ruke, a počela je i da drhti, najzad svesna da će joj se uskoro ispuniti najveća želja. U jednom trenutku uplašio sam se da će se srušiti. Potrčao sam ka stolici na kojoj je otac obično sedeo, primeo je iza leđa Klari i blago joj pritisnuo ramena kako

bih je naterao da sedne. Napunio sam čašu vode i pružio joj. Uzela je drhtavom rukom čašu i jedva je progutala dva-tri gutljaja, jer se voda prelivala u drhtavoj ruci. Uzeo sam čašu i stavio je na tezg, i dalje ne skidajući pogled sa nje. Ona je tada pokrila lice rukama, prignula se i, najzad, našla neki duboki mir.

David je dobio naređenje da sve lepo složi i upakuje u dva paketa. Na delu tezge, gde je bila ladica za naplaćivanje, nalazila se zastakljena plitka vitrina. U njoj su bili poredani kvalitetni toaletni sapuni, koji su bili namenjeni za poklon dobrim mušterijama. Otac je izvadio kutiju sa šest sapuna „lanolin“ i prineo je gomili složenog materijala. Potom se prisetio da će biti potrebni i konci, te je pridodao i nekoliko kalemova za šivenje kao i dugmad: za jastučnice končanu, a za jorgane sedefastu. Otac i David, vidno zadihani i zamoreni od rada, stali su jer su konačno završili posao. Otac se tek tad vratio na svoje mesto u dnu radnje.

Prvi paket David je već zapakovao u veliki pak-papir i utegnulo jakim kanapom. Na tezgi sa opremom za bebe stajao je spreman komplet: dušek, jorgančić, jastuče i set pelena. Gotovo nesvestan šta radim, zgrabio sam ga i ugurao u drugu, još ne zapakovanu gomilu. Bio sam siguran da to otac nije primetio. Odahnuo sam kada je sve bilo spakovano. Bila su to dva povećća paketa koje Klara nije mogla sama da ponese.

Iz dna radnje oglasio se otac i naredio mlađem kalfi da brzo ode do ugla gde su čekali nosači sa kolicima i da dovede onog koji je radio za nas. Nosač Savo, snažan, krupan sredovečan čovek, rodom iz Vrlike, izneo je pakete i stavio ih na kolica. Tada je otac prišao Klari, uhvatio je za mišice i podigao sa stolice. Toplim glasom, očinski, rekao joj je na španskom: „Ne plači ćerko, ne uzbuđuj se, to je sve za tvoje dobro i za našu zajedničku sreću!“

Klara je obema rukama zgrabila očevu ruku i prinela je ustima, ali je otac brzim pokretom istrgao i stavio je na njenu prelepu crnu kovrdžavu kosu, blagosiljajući je: „Živa i srećna bila sa svojim mužem i da Bog da puno dece izrodili.“

Kada je Klara krenula za nosačem Savom, sada već sa osmehom na licu, dugo sam ih posmatrao kako se spuštaju strmom ulicom: nosač je išao napred, zadržavajući kolica telom, a Klara je sitnim koracima trčkala za njim.

Upitao sam oca kako je saznao da je ova devojka sirota i da treba da se uda. Odgovorio je da je to saznao od jednog svog prijatelja kada je bio u sinagogi za jevrejsku novu godinu i da ga je zamolio da devojci prenese poruku da dođe kod njega u radnju.

Tog dana je bilo malo mušterija u radnji, a približavalo se i veče. Na vratima se pojavio Jakov, stari siromašni Jevrejin sa Dorćola. Svakog petka predveče on je obilazio jevrejske radnje noseći paketiće sa pečenim slanim semenkama od bundeve, koje su bile ukusne i koje smo svi voleli da grickamo. Prišao je ocu i pozdravio ga, na šta ga je otac na španskom upitao kako je, pa je kupio semenke. Onda je otac zaključao radnju i spustio gvozdenne roletne. Pošli smo zajedno kući i on je bio jednako srećan kao kada smo dolazili. Pozdravljao je poznanike i ponavljao: „Ovo je moj sin Cadik!“

Kod kuće, bio je postavljen sto u trpezariji, na kome su bila dva velika svećnjaka. Kao i obično uoči subote, porodica je bila na okupu. Majka je upalila sveće. Svi smo stali oko stola, a otac je, držeći u ruci molitvenik, pročitao molitvu za Šabat. Zatim je rekao: „Boin šabat!“ Posle večere grickali smo semenke, razgovarajući o svemu i svačemu. Otac je bio vrlo raspoložen, a ja sam očekivao da će ispričati šta se desilo u radnji. Ništa nije spomenuo. Kad smo pošli na spavanje, mislio sam da će to ispričati majci u krevetu.

Dani su prolazili, a otac nije pominjao majci da je pomogao mladu udavaču Klaru.

Prošle su godine, prošao je strašni Drugi svetski rat u kome je stradala skoro cela očeva familija. Ni otac se nije vratio iz logora. Posle rata sam živio sa majkom. O ocu smo retko pričali jer je majka teško podnosila svaku pomisao na njegovu nesreću i uvek bi se zaplakala.

Jednog dana, posle ručka, dok smo pili kafu, ipak smo započeli priču o ocu, o tome kako je imao izrazito dobru dušu i više od svega voleo da pomaže ljudima. Setio sam se događaja u očevoj radnji, kada je darivao mladu Jevrejku sa Dorćola. Majka mi je potvrdila da ništa o tome ne zna. Detaljno sam joj ispričao kako se to odigralo, prećutkujući svoj udeo u tom daru.

Majka me je netremice gledala krupnim crnim očima, iz kojih su potekle suze. Očigledno, htela je nešto da kaže, ali nije mogla. Posle kratkog vremena skupila je snagu:

– Pamtim taj dan kada ste se srećni vratili iz radnje. Ništa mi o tom danu nije pominjao, jedino mi je pred san rekao da imamo divnog sina i da mu odista više nije važno što ga neće naslediti u radnji, jer svaki je posao zlatan ako se voli, a „naš Braco ume da uči od života“.

NEUSPELA PROŠEVINA

Imao sam dve sestre i obe su bile starije od mene.

Starija od njih, Sara, koju smo zvali Ina, studirala je arhitekturu. Druga sestra, koja je bila starija od mene skoro tri godine, zvala se Simha, po imenu babe po majci, ali smo je zvali Sida. Ona je išla u gimnaziju.

Ina je već duže vreme imala mladića sa kojim se sastajala i šetala ulicama i na korzou. Među njima se rasplamsala velika ljubav i učvrstila odanost. On se zvao Rade. Ina me je upoznala sa njim, ali mi je kazala da ocu i majci ništa ne govorim.

Majka je naslućivala da neko postoji u Ininom životu, jer je primetila da često izlazi. Jednom ju je čak zatekla kako sedi u krevetu i krpi muške čarape. To ju je konačno uverilo da ima mladića, ali je tada ništa nije pitala o tome.

Dobro sam poznavao našu familiju pa mi je bilo jasno zbog čega Ina svoju ljubav krije od roditelja. Zapazio sam da u očevoj mnogobrojnoj familiji, u kojoj je bilo osam braće i pet sestara, nije bilo nijednog mešovitog braka. Bilo je nepisano pravilo da bračni drug bude Jevrejin. Isto pravilo važilo je i u maminoj familiji, gde je bilo devetoro dece. Pokušao sam da sam sebi razjasnim zašto je to tako, ali sam na kraju odlučio da pitam majku šta je tome uzrok. Pogledala me je začuđeno i rekla da je to jedina prava odbrana od pretapanja našeg naroda: čuvaju se jezik, običaji i verovanja, sve ono što jedan narod čini posebnim.

Jedne večeri otac je došao kući neraspoložen, što se na njegovom licu lako dalo zapaziti. Bilo je to baš na večeri uoči šabata (subote), koju smo redovno obeležavali i slavili. Otac je stavio talet (molitveni šal), uzeo molitvenik i pročitao molitvu za šabat. Večerali smo u tišini jer smo očekivali nešto neprijatno. Kad smo završili, otac se okrenuo Ini i strogo je gledajući upitao ko je taj fićfirić sa kojim je viđaju uveče po mračnim ulicama. Uplašena tatinim pitanjem, Ina je zanemela i oborila glavu. Otac je nastavio da govori, pa je rekao da su mu prijatelji već nekoliko puta skrenuli pažnju na to da je viđaju sa mladićem koji nosi šešir i

balon-mantil sa podignutom kragnom. Ponovo je upitao ko je taj momak sa kojim se zabavlja. Ina je samo ćutala, boja njenog lica se menjala, sve dok na kraju nije zaplakala. Iznenada, Sida je skočila sa stolice i rekla da Ina ima pravo da sebi bira momka. Tada je i otac skočio sa stolice i, veoma uzbuđen, rekao da on mora da zna sa kim se zabavlja njegova ćerka, pa je ponovo upitao kako se zove taj čovek. Opet je Sida usplahireno odgovorila: „Zove se Rade, pa šta onda?“

Tada je ocu bilo jasno da taj mladić nije Jevrejin, pa se još više ražestio i rekao Ini da tako nešto ne dolazi u obzir jer može da se uda samo za svog sunarodnika. Tako se završila večera i mi smo se razišli pokunjani, svako u svoju sobu. Iz roditeljske spavaće sobe čuo se razgovor na ladinu, kojim su govorili otac i majka.

Posle saznanja da moja sestra Ina ima momka, nastala je užurbana priprema za okupljanje porodice. Kuća je temeljno očišćena a naročito velika trpezarija. Veliki sto za ručavanje razvučen je do kraja.

Zanimalo me je zašto se okuplja porodica kada nije ni praznik, ni kakva druga svetkovina. Upitao sam majku zbog čega se pravi taj skup, a ona mi je na to odgovorila da samo hoćemo da se vidimo sa porodicom. Meni je to izgledalo neobično i neuverljivo.

Došao je i taj dan. Bila je nedelja. Gosti su počeli da se okupljaju oko podneva. Bili su pozvani i braća i sestre koji nisu živeli u Beogradu. Svi su došli svečano obučeni. Pored uobičajene međusobne srdačnosti, po njihovim licima i ponašanju naslutio sam da imaju neku skrivenu nameru o kojoj ne žele da govore. Došlo je vreme ručka i sve je bilo kao i ranije u takvim prilikama. Slatko su jeli i bučno upućivali pohvale majci zbog ukusnog jela. Otac je često pogledao na veliki stojeći sobni sat. Očigledno je bilo da je nešto povezano sa vremenom. Čuo sam zvono sa ulaznih vrata i brže potrčao da otvorim. Na vratima je stajao čovek od oko tridesetak godina, lep, visok i stasit. Zapitao je da li je tu gospodin Danon, na šta sam mu ja potvrdno odgovorio. Rekao mi je da je pozvan, pa sam ga pustio da uđe. Krenuo je

pravo kroz predsoblje iz koga se videla cela trpezarija jer su staklena vrata na rasklapanje bila potpuno otvorena. Otac se naglo digao i pošao gostu u susret sa osmehom na licu, pružajući mu ruku. Srdačno su se pozdravili i otac ga je uputio ka slobodnoj stolici koja je očigledno bila pripremljena za njega, a nalazila se pored očeve stolice. Ručak je bio gotov i svi smo očekivali slatkiše. Otac je ustao i svima u sobi saopštio da je pridošlica inženjer tehnologije, da se zove Albert Alkalaj i da je iz Beograda. Svi su ga radozno gledali i upućivali mu izraze dobrodošlice. Otac je Albertu objašnjavao ko je sve prisutan u sobi i šta mu je u rodu. U sobi je vladala neka razdragana znatiželja, te je Albert u nekoliko reči kazao o sebi ko je, šta je, čiji je, iz koje porodice i šta radi. Mnogi su rekli da mu poznaju oca, izražavajući zadovoljstvo što su se upoznali i sa njim.

Otišao sam u kuhinju da nešto pomognem i tamo zatekao majku kako oštro zapoveda Ini da iznese poslužavnik sa kolačima i posluži goste. Ina je to uradila, ne znajući zašto baš nju šalje da to uradi. Kada je sa poslužavnikom došla do našeg gosta, otac je rekao da je Alberta pozvao da se upozna sa Inom. Albert se otvoreno zagledao u Inu i rekao da je počašćen ovim poznanstvom i da veruje da će se njih dvoje ubuduće vidati. Ina je samo pocrvenela, pa je, pošto je poslužila sve goste, izašla iz sobe. Kada se vratila u kuhinju, prigovorila je majci zbog ovog provodadžisanja. I Sida je žustro napala majku, pitajući je kako je to mogla da uradi.

Majka je ponovo naredila Ini da iznese kafu, što je ona bezvoljno uradila, žureći da što pre završi taj posao. Sida je i dalje burno negodovala.

Shvativši da hoće da je udaju za tog čoveka, uprkos tome što ona ima momka, Ina je počela da plače. Ali, Sida ju je naprosto odvušla u spavaću sobu da se nešto dogovore. Ubrzo potom Ina i Sida su se pojavile na ulazu u trpezariju, gde je Sida glasno rekla: – Doviđenja, idemo u bioskop! Posle toga su se okrenule i izašle iz kuće.

Nastao je tajac. Svi su zanemeli, oborili glave i gledali preda se začuđeni ovakvom drskošću. Pogledao sam u oca. Bio je bled

kao krpa i gotovo paralisan. Nije prozborio nijednu reč, dok je u sobi počeo tihi žagor. Pogledao je u Alberta koji je sedeo do njega i očigledno nešto hteo da kaže ali bez uspeha. Prvi se snašao Albert, koji se na silu osmehnuo prema ocu, uhvatio ga za ruku i drhtavim glasom rekao:

– Gospodine Danon, i vi i ja smo očito zbunjeni ovim obrtom, ali šta je, tu je. Jasno je da se radi o velikom nesporazumu između vas i vaše ćerke. Smatram da je najcelishodnije da napustim ovaj skup i da vam poželim više sreće u budućnosti. Polako se digao, glavom klimnuo u znak pozdrava svim gostima i lagano krenuo ka izlazu. Otac se digao i pošao za njim, sustigao ga na samim ulaznim vratima, pružio mu ruku i drhtavim glasom tiho rekao:

– Izvini, sine moj.

Albert se blago nasmešio rekavši mu da se ne sekira jer mu je sve oprošteno.

Otac se vratio na svoje mesto za stolom, oborio glavu i dugo ćutao. U sobi je nastao žagor, komešanje a čuli su se glasovi: „Koliko je sati?“, „Vreme je da idemo!“

Vreme je prolazilo i gosti su se dizali, prilazili ocu, pozdravljali se i polako odlazili. Soba je ostala prazna, zavladała je gluva tišina, a otac se nije pomerao sa svoga mesta za stolom. Tada sam prvi put video suze na njegovom licu.

Sledećih dana, u prisustvu oca, za vreme ručka ili večere, svi smo ćutali u strahu da ga ne povredimo. I majka je bila potištena, i jedino bi mu ona uputila po koju reč nudeći ga hranom.

Dosta je vremena prošlo dok se nije sve u kući vratilo na staro. Otac je dugo patio i mislim da taj svoj poraz nije nikada preboleo.

OKUPACIJA

Prošlo je nemačko bombardovanje Beograda 6. aprila 1941. godine. Vratili smo se iz bežanije i u Beogradu zatekli nemačku vojsku. Grad je bio pun tenkova, kamiona i motocikala, a Nemci su bili svuda istakli svoje zastave sa crnim kukastim krstom. Odmah je počelo popisivanje Jevreja, progon i teranje na prisilni rad. Videlo se da će Nemci biti strogi prema nama i da neće birati sredstva da nam što više naude. Tih dana se u našoj kući pojavio Rade, Inin mladić; ljubazno se pozdravio sa svima, a Ina ga je predstavila ocu i majci. Otac ga je primio vrlo ljubazno, videći da se radi o lepom i prijatnom čoveku. Rade je odmah sa ocem započeo razgovor o tome kako da se spase „što se spasti može“. Ponudio je svaku pomoć, te su se dogovorili da se sve vredne stvari prenesu u stanove njegove familije i njegovih prijatelja.

Svi smo se bacili na pakovanje, a Rade je sa svojim prijateljima preuzeo da stvari preveze do mesta skrivanja. Na očevo pitanje šta će se raditi sa radnjom u Višnjicevoj ulici – koja je još bila zaključana i zatvorena metalnom roletnom – Rade je odgovorio da bi bilo pametno naći veliki kamion i izneti najvredniju robu. Otac se složio sa tim, te je dogovoreno da se radnja otvori u ranim jutarnjim časovima, iznese roba i natovari na kamion. Kad sam sa ocem stigao pred radnju, tamo je već stajao kamion u kome su bili Rade i njegovi drugovi. Otac je jednu roletnu podigao toliko da se moglo ući u radnju. Kada su svi ušli, otac je pokazivao koju robu treba da iznose. Za kratko vreme kamion je bio do vrha pun, pa su brzo prebacili cirađu preko njegovog krova i odvezli ga. Odmah posle toga pojavilo se nekoliko Nemaca, koji su ušli u radnju. Prvo što su tražili bio je gumeni lastiš, koji u Nemačkoj tada nije mogao da se kupi. Nemaca je u radnji bilo sve više, te su počeli sami da uzimaju šta žele. Otac i ja smo se neprimetno izvukli iz radnje i otišli kući.

Kad smo stigli kući, Rade je sa majkom već pakovao vredne stvari. Čim nas je video, prišao je ocu i rekao mu da bi trebalo bežati iz Beograda. Na pitanje šta misli o tome gde bi bilo dobro pobeći, otac je odgovorio: „U Tuzlu, tamo imam rođenog brata

i puno prijatelja koji će mi pomoći.“ Svi smo se složili s tim, jer smo znali da je Bosna pripala Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i nadali se boljem ophodjenju od strane Hrvata. Otac je naročito naglašavao da u Tuzli, gde je ranije imao svoju radnju i više godina trgovao, ima puno prijatelja i među Srbima, i među Hrvatima, i među muslimanima.

Rade je uporno naglašavao da odlazak ne treba odgađati, jer će biti sve lakše sada dok okupacijske vlasti još nisu organizovane. Osim toga, Nemci su već pored srušenog zemunskog mosta na Savi izgradili pontonski most preko koga se može preći u Zemun i nastaviti put u Tuzlu.

Dogovoreno je da ne idemo svi zajedno, već da u prvoj grupi krenemo Sida sa svojim mladićem Đurom i ja. Trebalo je da idemo vozom iz Zemuna do Šida, a zatim autobusom do Bijeljine i Tuzle. Krenuli smo bez ikakvih propusnica, samo sa ličnim legitimacijama – ja sam imao svoju dačku knjižicu, Sida je bila student medicine i imala je indeks, kao i Đura. Oboje su studirali medicinu.

Mirno smo putovali sve dok ispred Šida nisu u vagon upali vojnici u jugoslovenskim uniformama i hrvatskim trobojkama na šajkačama. Bile su to prve ustaše koje smo videli. Odmah su nam prišli i grubo zatražili legitimacije pitajući odakle idemo. Kada su čuli da dolazimo iz Beograda, značajno su se zgledali i nasmešili. Počelo je unakrsno ispitivanje kuda i zašto putujemo, a Đura im je rekao da idemo u Šid kod njegove tetke. Tada se u razgovor umešao jedan od njih koji je do tada ćutao. Upitao je za ime i prezime Đurine tetke i rekao da je on zna i da će nas on lično odvesti kod nje. Bila je duboka noć kada smo na šidskoj stanici sišli sa voza i uz pratnju onog vojnika krenuli kod Đurine tetke. Usput nas je pitao zašto smo u ovako nesigurno vreme krenuli na put. Đura je odgovorio da nam je kuća bombardovana i da idemo kod tetke da se sklonimo. Kada smo došli do tetkine kuće, vojnik je zalupao na vrata. Posle dužeg čekanja, ona se pojavila i otvorila prozor pitajući ko je. Vojnik je odgovorio da je doveo rođake iz Beograda. Tetka je prepoznala i Đuru i našeg pratioca, te je brzo otvorila vrata. Vojnik je rekao da je

sreća što je on bio u patroli jer bi nas oni drugi likvidirali. Popio je čašicu rakije koja mu je bila ponuđena i ubrzo otišao. Tetka nam je odmah rekla da ovoga Stevu zna od malih nogu i da mu je majka Srпкиnja. Kasnije smo saznali da su ga ustaše ubile.

Spavali smo kao zaklani pod debelim sremskim perinama sve dok nas tetka nije probudila i pozvala na doručak. Posle doručka smo pitali tetku kada ide autobus za Bijeljину. Odlučeno je da ja krenem sam, a da će Sida i Đura doći za dan-dva u Tuzlu.

U Bijeljину, gde je živeo i radio moj stric Gedalja sa ženom i sinom, stigao sam bez problema. Idući ulicom video sam da su skoro sve kuće okićene nemačkim zastavama. Strina Dona se prijatno iznenadila kada me je videla, ali je bila zabrinuta što ne zna šta je sa Gedaljom. Tu sam prenoćio i ujutro krenuo u varoš da vidim kakva je situacija. Kada sam došao na glavni trg video sam masu sveta ispred spomenika kralja Aleksandra. Tu je stajao jedan čovek sa fesom na glavi i vikao: „Skidajte ovo ruglo!“ Neko je nabacio veliki konopac na spomenik, koji je, rovučen desetinama ruku, pao sa postolja. Do mene su stajala dva sredovečna čoveka otvoreno negodujući zbog ovog što se radi, te sam ih ja upitao šta se dešava. Pogledali su me sa nepoverenjem, a kada su čuli da sam došao iz Beograda, otvoreno su počeli da razgovaraju sa mnom. Rekli su mi da je onaj sa fesom koji sada ruši spomenik predsednik opštine koji je pre nekoliko godina otkrio isti ovaj spomenik uz sve hvalopojke poginulom kralju. Shvatio sam da su ova dvojica sa kojima sam razgovarao Srbi.

Ušao sam u autobus za Tuzlu i tamo stigao bez ikakvih neprijatnosti. Odmah sam otišao kod strica Moše, gde su me srdačno dočekali. Na moje veliko iznenađenje, tu sam zatekao i strica Gedalju, koji je uspeo da izbegne zarobljavanje, pošto je bio mobilisan u vojsku pred sam početak rata.

Posle dva dana, stigla je i Sida sa Đurom, što me je mnogo obradovalo jer sam se plašio za njih. Tri dana kasnije stigli su majka i otac. Sa njima nije bila Ina, ali mi je otac rekao da su ona i Rade ostali u Beogradu i da će otići u unutrašnjost Srbije.

Stric Moša je stanovao u ulici kroz koju su prolazili Nemci odlazeći i vraćajući se sa vojnih vežbi. Uvek su pevali svoje vojničke pesme, kojima su pozivali na osvajanje sveta.

U Tuzli je formiranje ustaške vlasti bilo u toku, te još nije bilo ništa preduzeto oko diskriminacije Jevreja. Tek posle mesec dana, izašla je naredba da svi Jevreji moraju nositi žute trake sa Davidovom zvezdom na levoj nadlaktici. Pretili su da će onaj ko to ne uradi biti najstrože kažnjen.

Sida je u Tuzli slučajno naišla na svog kolegu sa medicinskog fakulteta Ahmeta Trnovljakovića, koji je, kao i moja sestra, bio student naprednih levičarskih shvatanja. Preko Ahmeta je uspostavljena veza sa antifašističkom organizacijom, koja je u Tuzli uveliko delovala. Sastajali smo se na jednom izletištu, te smo tu razgovarali i zabavljali se. Taj prividni mir je naglo prestao ulaskom Sovjetskog Saveza u rat, juna meseca 1941. godine.

Počeli su siloviti progoni i hapšenja antifašista i komunista. Na terenima oko Tuzle organizovane su partizanske jedinice, te su oni kojima je pretila opasnost stupali u njihove redove.

Stričeva kuća u kojoj smo mi živeli postala je prolazna baza preko koje su išli kuriri iz Sarajeva za Zagreb. Jednog dana, dok sam u dvorištu stričeve kuće igrao stoni tenis sa komšijinim sinom, iznenada je ušao visok mladić lepog izgleda, sa fesom na glavi. Na moje veliko iznenađenje, prepoznao sam Draga Kuričića, našeg prijatelja sa letovanja u Kiseljaku. Odmah sam spustio reket i krenuo mu u susret vičući: „Drago, odakle ti tu?“ On se namrštio i rukom mi dao znak da ćutim. Tiho mi je rekao da je došao kod nas sa specijalnim zadatkom. Odveo sam ga u kuću i pozvao Sidu, koja je u kuhinji nešto pomagala. Srdačno su se pozdravili i odmah započeli razgovor o razlozima Dragovog dolaska. On je ispričao da je krenuo za Zagreb sa važnim porukama za Partiju i da će prvim vozom krenuti dalje. Kako je bilo vreme za ručak, ponudili smo mu da sa nama sedne za sto. Pred nama je potpuno otvoreno pričao da je bio na Romaniji u partizanskom odredu. Dugo je pričao kako se razvija narodnooslobodilačka borba i kakve sve uspehe postiže. Sa zadovolj-

stvom smo slušali te dobre vesti u nadi da će se rat brzo završiti, jer će Crvena armija za kratko vreme poraziti Nemce i doći do nas. Takvo verovanje vladalo je kod svih antifašista, mada su sa fronta dolazile nepovoljne vesti. Drago je posle ručka dugo razgovarao sa nama. Odlazeći, rekao nam je da će predveče doći ponovo. Od svih nas jedino je strina Ančika bila uplašena zbog Dragovog dolaska. Drago se više nije pojavljivao, te smo svi bili uznemireni misleći da mu se nije nešto rđavo desilo.

Sutradan ujutro došla je kod nas naša veza Ljudmila Pandža, zarumenela od uzbuđenja, i rekla nam da je Drago uhapšen. Na ulici ga je prepoznao njegov drug iz škole Frkatović, koji je tada bio ustaša, strah i trepet u Tuzli. Kada je video Draga sa fesom na glavi, bilo mu je jasno da se ovaj prikriva, te mu je prišao sa uperenim pištoljem i uhapsio ga. Svi smo bili uplašeni i uzbuđeni jer smo se tako našli u velikoj opasnosti. Ako Drago pod ustaškim batinama popusti i počne da priča, svi ćemo stradati. Srećom po nas, Drago je bio čvrst borac i nije ništa priznao te smo se tek posle nekoliko dana smirili. Potom smo čuli da se Frkatović hvalio po Tuzli kako je lično ubio svog školskog druga Draga Kurilića.

PRST SUDBINE

Okolnosti su svakog dana bivale sve crnje i crnje. Bila je jesen 1941. godine i naša porodica u Tuzli je bila u velikoj neizvesnosti. Ustanak srpskog naroda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj se rasplamsao velikom brzinom i dostigao takve razmere da je ugrožavao okupatora i njegove sluge, ustaše i domobrane. U odgovoru na ustanak, ustaše su opkoljavale ustanička sela i ubijale sve žitelje, od dece u kolevci do nepokretnih staraca.

Stalno su lepili plakate kojima su obaveštavali da su kaznene ekspedicije za odmazdu u-tom-i-tom selu ubile toliko-i-toliko (dvesta, petsto...) komunista i četnika.

Za nas Jevreje su se svakim danom pojačavale kaznene mere. Terali su nas na prisilni rad najviše za potrebe nemačkog garnizona. Muškarcima su dodeljivali najteže i najprljavije poslove: utovar i istovar municije, čišćenje septičkih jama i drugo. Žene su bile uposlene oko čišćenja kasarne, pranja i peglanja veša i uniformi.

Majčina familija, koja je uglavnom živela u Sarajevu, uspela je da izbegne u Mostar, koji je tada bio u italijanskoj okupacionoj zoni. Stizala su nam pisma od njih iz kojih se videlo da se Talijani ne odnose neprijateljski prema Jevrejima; štaviše, izlazili su im u susret kod davanja putnih propusnica.

Predložili su nam da im pošaljemo fotografije, na osnovu kojih će se napraviti lažne legitimacije i propusnice, i da nam upute nekoga ko će nas dopratiti do Mostara.

Sida i ja smo još ranije odlučili da odemo u partizane, jer smo bili uvereni da je nama mladima najpreči zadatak da se borimo protiv fašizma. Zbog toga su samo fotografije oca i majke poslate poštom u Mostar, te se od tada živio u očekivanju dolaska osobe koja će ih odvesti do Mostara. Sida i ja smo već nekoliko puta tražili od partijskog rukovodstva da nas upute u partizanski odred na Majevidici, koji se uspešno borio. Uvek su odgovarali da ne mogu da nam udovolje jer smo korisniji kao ilegalci u Tuzli.

Vreme je brzo prolazilo a zli glasovi su dolazili sa svih strana. Nemci su bili pred Moskvom, a vesti o zločinima prema Jevrejima su se množile. Tako smo saznali da su svi Jevreji iz Brčkog zaklani na mostu i bačeni u reku. Našem zahtevu da nam se odobri odlazak u partizane udovoljeno je tek decembra 1941. godine. Zima je bila veoma oštra, a sneg visok do grudi. Rečeno nam je da se sklonimo u jednu kuću u Kreki, gde ćemo čekati kurira iz odreda da dođe po nas, zatim kada i gde treba da idemo kao i lozinka kojom ćemo se javiti. Došao je i taj trenutak rastanka od oca i majke. Bez ikakve pripreme, rekli smo roditeljima da nas dvoje odlazimo u partizane a njih dvoje će se već prebaciti u Mostar. Majka je zaplakala grleći čas mene čas Sidu. Otac se skamenio i jedva je uspeo da upita kada idemo. Rekli smo da odmah krećemo, posle čega smo se obukli i izašli na ulicu. Bilo je oko šest sati uveče. Mrak, sneg je škripao pod nogama, a na ulici nije bilo ni žive duše. Policijski čas je počinjao u sedam sati. Krenuli smo u pravcu Kreke, sela u neposrednoj blizini Tuzle. Išli smo trotoarom, a nama u susret, sredinom ulice, išla je ustaška patrola od tri čoveka. Uplašen da nas ne zaustave i zatraže legitimacije, ja sam brzo zagrlio Sidu, nadajući se da će pomisliti kako pred sobom imaju par zaljubljenih. Bio sam sav uzdrhtao a srce mi je kucalo kao da hoće da iskoči iz grudi. Sida me je zagrlila jednom rukom oko struka, a ja nju preko ramena. Osetio sam da drhti onako malena privijena uz svog mlađeg ali visokog brata. Patrola je prolazila glasno međusobno razgovarajući i ne obraćajući pažnju na nas. Požurili smo jer je najkasnije kroz sat vremena, kada počinje policijski čas, trebalo da stignemo u Kreku. Kada smo zadihani od brzog hoda došli u Kreku, lako smo pronašli traženu kuću. Pokucao sam na vrata brzo tri puta uzastopce, a zatim sporije, opet tri puta. Vrata su se otključala i na njima se pojavila žena tridesetih godina u kućnoj haljini i pletenom džemperu preko nje. Pozdravili smo se, te sam joj tiho rekao lozinku, na šta je ona širom otvorila vrata i pustila nas u kuću. To je bila skromna kuća u radničkom naselju Kreke. Rekli smo joj zašto smo došli, na što je ona smireno odgovorila da zna sve i da se očekuje kurir iz odreda. Otvorila je vrata jedne manje

sobe i rekla nam da ćemo tu biti sve dok ne dođe kurir. U kući je bio još jedan čovek visokog rasta i dosta grubih crta lica; rekla je da je to njen muž. Ponudila nam je da večeramo, što smo prihvatili jer smo bili ogladneli. Rukovođeni više instinktom nego skromnim iskustvom stečenim ilegalnim radom u Tuzli, nismo mnogo razgovarali i davali suviše informacije. U sobi su bila dva kreveta, te smo poluobučeni legli i, onako umorni, odmah zaspali. Ujutro nas je probudilo kucanje na ulaznim vratima, posle čega je neko ušao u predsoblje. Odmah smo pomislili da je to kurir koji je došao po nas. Iz ulaznog hodnika je dopiralo nerazgovetno šaptanje, a onda je posetilac otišao. Bili smo uvereni da nam je put do odreda otvoren. Posete su tokom dana bile dosta česte, iz čega smo zaključili da je reč o važnoj partizanskoj vezi. Prvi dan je prošao u uzaludnom iščekivanju kurira. Dobili smo objašnjenje da ovi snegovi verovatno čine poteškoće kuririma. Protekao je i drugi dan u uzaludnom iščekivanju, a zatim i treći, što nas je već ozbiljno uznemirilo. Četvrtog dana ujutro, došao je Milan Jajčanin iz Tuzle, koji je bio naša veza sa organizacijom, i rekao nam, vidno uzbuđen, da se vratimo kući jer je veza sa odredom trenutno prekinuta i da ćemo se, čim bude ponovo uspostavljena, naći u ovoj kući. Vratili smo se u Tuzlu i zatekli roditelje, koji su bili srećni što nas ponovo vide. Na sva njihova pitanja kojima su nas obasuli, kratko smo odgovorili da ćemo otići drugi put.

Rekli su nam da niko nije dolazio iz Mostara da ih odvede tamo, da se niko nije ni javio i da već sumnjaju u to da će išta biti od tog plana. Iako i sami potišteni svojim neuspehom, uveravali smo ih da će sve biti dobro, ali ostala je da lebdi senka sumnje u krajnji ishod.

Sledećeg jutra došao je Milan da vidi kako smo i da nam objasni zašto smo uzaludno čekali u Kreki. Rekao je da su četnici iznenada napali partizane i da se tako situacija iz temelja promenila. Takođe je rekao da je Ljudmila Pandža, naša bivša veza sa organizacijom, nedavno uhapšena i oterana u logor Jasenovac. Dirnula nas je vest o sudbini te divne devojke, koja nam je često dolazila prenoseći uputstva za naše ilegalne akcije. Uvek

je bila vesela, mila, puna elana i vere, te je nastojala da nam svojom pričom digne duh i usadi nadu. Ona je kao Hrvatica radila na pošti, te su joj telegrafske pošiljke ustaških vlasti bile dostupne. Svi nalozi za hapšenja su prolazili kroz njene ruke, pa su mnogi naši drugovi mogli da se na vreme sklone. Čuli smo da se u policiji i na prekom sudu držala junački ne priznajući ništa i ne izdavši nikoga.

(Preživela je i udala se za Androševića. Do danas smo ostali veliki i iskreni prijatelji.)

HAPŠENJE

Prošlo je nekoliko dana a da se nije desilo ništa značajno. A onda je otac jedno prepodne, noseći žutu traku, otišao u grad da poseti neke svoje prijatelje. Došlo je i vreme za ručak, a on se još nije vratio. Majka je već bila zabrinuta, a ja sam je tešio da se sigurno raspričao sa prijateljima. Pošto sam bio gladan, zamolio sam majku da ručam sam. Sedeo sam u kuhinji i upravo počeo da jedem kada je neko zazvonio na vratima, i to energično tri puta. Majka je otišla u predsoblje, otvorila vrata i vrisnula. Shvatio sam da se nešto strašno dešava. Pošao sam ka predsoblju i video dvojicu ustaša sa bajonetima na puškama kako ulaze u naš stan. Jedan od njih me je upitao jesam li ja Cadik Danon, na šta sam mu potvrdno odgovorio. Na to mi je kratko rekao: „Spremi se, ideš s nama i ponesi najnužnije stvari!“ Majka je plakala kršeći nemoćno ruke, a ja sam se obukao i pošao sa ustašama. Izašli smo na ulicu i uputili se trotoarom ka glavnoj ulici Tuzle. Sprovodili su me između sebe sa puškama na ramenima, na kojima su bili nataknuti bajoneti. Na levoj ruci mi se žutela traka sa Davidovom zvezdom. Svet je prolazio pored nas vidno zainteresovan za prizor koji su videli. U glavi mi je vrvelo od mnoštva protivrečnih misli (umesto da sam već u partizanima, hapse me dvojica ustaša... otac je otišao do prijatelja, a nije se vratio...), ali je sve te utiske potiskivalo jedno pitanje: zbog čega me hapse? Jedan od razloga mogla je biti provala u organizaciji, a drugi sama činjenica da sam obeleženi Jevrejin. U prvom slučaju, slede ispitivanja, batinanja i zahtev da priznam da sam ilegalac i izdam drugove iz antifašističkog pokreta, a u drugom, sledi odvođenje u koncentracioni logor Jasenovac, o kojem smo čuli sve najgore. Posle dužeg marširanja, stigli smo pred zatvor u Kreki, gde su me stražari na ulazu predali ustaškoj policiji. Otvorili su potom velika vrata jedne prostorije i gurnuli me unutra. Još nisam ni razaznao gde se nalazim, a pored mene se našao moj otac, koji me je čvrsto privukao na svoje grudi i u očajanju promrmljao: „I tebe su doveli!“

Pogledao sam oko sebe i video da se tu nalaze samo odrasli Jevreji iz grada. Tada sam shvatio da sam uhapšen kao Jevrejin i da verovatno neće biti isleđivanja i policijskog mučenja. Pitao sam oca kako se on ovde našao, na što mi je odgovorio da su ga jednostavno na ulici uhapsili jer se po žutoj traci znalo da je Jevrejin. Zatim su se vrata ponovo otvorila i među nama su se našla još dva Jevreja – očigledno, skupljali su nas radi slanja u logor.

Velika prostorija u kojoj smo se nalazili bila je u prizemlju i imala je prozore osigurane debelim gvozdanim rešetkama. Kroz prozore se video ulaz u zatvor, te smo mogli pratiti dolazak novih uhapšenika. Broj zatvorenika se brzo povećavao, što je ukazivalo na to da se radi o dobro organizovanoj akciji hapšenja prema spisku koji je ustaška vlast ranije sačinila. Svako otvaranje vrata i ulazak novih zatvorenika pratili smo sa приметnom radoznalošću: ko li će se sve naći među nama? Broj novih zatočenika se smanjio u prvim večernjim satima. Dobili smo zatim za večeru neku čorbu sa parčetom hleba. Prespavali smo ležeći na betonskom podu. Ujutro su počeli da pristižu članovi familija – žene, majke, sestre; stale su ispod prozora i dozivale svoje rođake. Te trenutke ponovnog viđenja sa svojim pratilo je najveće uzbuđenje: sreća što nas vide žive bila je pomučena strepnjom nad našom sudbinom. Najzad su se do prozora probile majka i sestra Sida. Majka je plakala pružajući ruke kroz rešetke. Otac je pokušavao da je uteši, što mu nikako nije polazilo za rukom. Ali se u razgovor ubacila Sida sa praktičnim pitanjem šta treba da nam donesu. Rekli smo da su nam najpotrebniji dušeci i čebad kako bismo mogli normalno da spavamo. Tražili smo i da donesu nešto za jelo. Policija je dopustila da nam sve to donesu.

Među nama su bili (kakve li sudbine!) i članovi omladinske organizacije Hašomer Šaamakim, cionistička organizacija koja je osnovana sa ciljem useljavanja mladih Jevreja u Palestinu radi ostvarivanja nove države Izrael. Sada smo svi bili zatočenici jedne tvorevine koja je nicala na temeljima mržnje i zla.

U ZATVORU

Kako je vreme odmicalo, zatvorenici su počeli da se privikavaju na postojeće stanje. Rodbina koja je još bila na slobodi dolazila je u posetu uhapšenima. Donosili su hranu, cigarete, presvlaku i ostalo što je bilo potrebno da bi se održavao koliko-toliko normalan život. Bilo je među nama od tek stasalih mladića do staraca u poodmaklim godinama. Jedan starac je donesen na nosilima, u kojima je i ostao. Bio je to čovek koji se još u mladosti pokrstio, ali mu to nisu uvažavali, već su ga zatvorili kao i ostale Jevreje. Njegova ćerka je mnogo brinula o njemu, pa je često dolazila do prozora. Kada bi došla, starca smo dizali sa nosilima do prozora da bi mogao razgovarati sa njom.

Među nama je bio i jedan aškenaski Jevrej – visok, lep, sa plavom talasastom kosom – koji se izdvajao i svojim ponašanjem: bio je veseo i raspoložen. Neprestano je išao po sobi i pričao kako mu je njegova žena Mađarica rekla da će ga sigurno izvući iz zatvora. U to je bio potpuno ubeden. Smatrao je da ona kao Arijevka može to da postigne. Tu je bio i profesor Salom, koji je predavao matematiku u tuzlanskoj gimnaziji. Svakodnevno su ga posećivale njegova žena i njihova ćerka; žena mu je bila Srпкиnja i nije imala nikakve mogućnosti da mu pomogne. Među njima su bili i svi punoletni muškarci cionističke organizacije Hašomer Šaamakin iz Tuzle. Njihov predsednik Goldner, mladić od dvadeset pet godina, privlačio je pažnju svih zatvorenika svojim trudom da podigne moral i stvori koliko-toliko podnošljivu atmosferu. Sa njim sam imao poduže razgovore. Jednom prilikom mi je rekao da je razgovarao sa nekim partijskim funkcionerom i izrazio mu želju da kompletan muški sastav njegove organizacije pređe u partizanski odred na Majevidi. To je bilo još pre tri ili četiri meseca. Nažalost, odgovor na tu ponudu nije dobio, ne zna zašto, i sada se svi nalaze u zatvoru sa neizvesnom budućnošću. Sve se češće govori o tome da ćemo biti prebačeni u Jasenovac.

Tog jutra otac i ja smo bili na prozoru i razgovarali sa majkom i Sidom. Primetio sam da se prema ulazu u zatvor kreće

gomila ljudi koje teraju ustaše. Odmah se videlo da su to srpski seljaci. Jedan među njima je imao zelenu šumarsku uniformu, a jedan mladić je na glavi nosio crnu šubaru sa četničkom kokardom. Dovedi su ih pred vrata i oni su, jedan po jedan, prilazili ulazu. Jedan od ustaša je svakog od njih snažnim udarcem kundaka uterivao u zatvor. Mnogi su od udaraca padali ničice na zemlju. Zatim su se otvorila vrata od naše velike zatvorske sobe i pridošlice su ulazili unezvereni, zbunjeni, sa licem izobličanim od bola koji su pretrpeli. Bilo ih je oko trideset. Stajali su nasred sobe i gledali oko sebe. Odmah smo im prišli nameravajući da im pomognemo u granicama naših mogućnosti. Soba je već bila pretrpana jevrejskim zatvorenicima. Goldner je preuzeo na sebe da rasporedi pridošle Srbe. Svako od njih mogao je da podeli dušek sa nekim od mladih Jevreja. Ja sam dobio jednog sredovečnog seljaka, koji mi je rekao da se zove Mirko, i da su svi oni iz istog sela u blizini Vlasenice. Odmah smo organizovali skupljanje hrane za njih. Po tome kako su jeli videlo se da odavno nisu imali prilike da se nahrane.

Mirko me je upitao ko smo mi i zašto smo u zatvoru. Po mojim odgovorima shvatio je da se nalazi među prijateljima. Jedno vreme je ćutao očigledno razmišljajući. A onda je huknuo i rekao kako bi svi oni više voleli da su poginuli u borbi nego što su zarobljeni. Otvorio se prema meni, i na moju primedbu da ne razumem na šta misli, počeo je tihim glasom da mi priča o njihovom udesu.

Svi su bili u ustaničkoj četi njihovog sela i uspešno se branili od ustaša, koji su napadali sela u njihovom kraju i sve redom ubijali. Oni su uspešno branili svoje selo. Jednog dana došao je u selo četnički komandant major Dangić sa svojim zamenikom kapetanom Todorovićem. Kazali su da imaju dobre vesti, da je napravljen sporazum sa ustaškom komandom o obustavljanju neprijateljstva i da ih ustaše više neće napadati. Jedini je uslov bio da predaju oružje. Oni su se tome odupirali, ali ih je komandant na kraju ubedio da je to jedini način da prestane krvoproliće i da se vrate svojim kućama. Na kraju, poslušali su ga, predali oružje i vratili se svakodnevnom životu na svojim imanjima. Jedne rane

zore probudili su ih pucnji oko sela, te su ubrzo saznali da su ustaše opkolile selo i počeli da hvataju seljane. Neki su pobjegli, a njih su uhvatili. Teže od svih muka koje su pretrpeli pala im je izdaja njihovog komandanta majora Dangića.

Kad je ućutao, u očima su mu zablistale suze.

Dani su prolazili u iščekivanju šta će se desiti sa nama. Od upravnika zatvora saznali smo da ćemo verovatno biti otpremljeni za Jasenovac. Srbima su govorili da će ići na rad u Nemačku. Jednog dana su u našu zatvorsku prostoriju ubačena dva unezverena mladića, koji su povrh toga bili iznenađeni tolikom grupom zatvorenika. Prišli smo im i upitali zbog čega su ovde, ali oni na naša pitanja nisu odgovarali. Prošlo je nekoliko dana dok nisu stekli poverenje u zatvorenike, a onda su rekli da su bili pošli u partizane, ali su ih na putu uhvatile ustaše. Jedne večeri tražili su da idu u klozet. Nisu se vraćali i kada je zatvorski stražar pošao za njima, nije ih tamo bilo. Pobjegli su kroz prozor koji nije bio zaštićen rešetkama. Tih dana vladala je nezapamćena zima sa dubokim snegom i veoma niskim temperaturama. Odmah smo pomislili da će begunci stradati od jakog noćnog mraza. Ujutro su ih, iznurene i promrzle, ponovo ubacili u našu zatvorsku prostoriju. Lako su ih uhvatili jer ih je otežano kretanje kroz sneg sprečilo da odu daleko. Osim toga, odao ih je duboki trag u snegu. Čuvari su odmah zakovali klozetski prozor i time sprečili nove pokušaje bekstva.

Dani su sporo prolazili i jedva smo čekali noć da utonemo u san. Svako od nas je ispričao onima oko sebe sve što ga je mučilo, te se prešlo na priče i događaje iz prošlih vremena. Mladež je bila najprirodnija i veselila se onoliko koliko su to prilike dozvoljavale. Bilo je prošlo već mesec dana kako ležimo u zatvoru. Trebalo je razbiti monotoniju i apatiju koja se širila među zatvorenicima. Mladi Goldner je predložio da uveče organizujemo improvizovani program. Počelo je sa tačkom hipnoze koju je on sam prikazao. Kada smo se okupili na sredini sobe, pozvao je svog druga iz svoje organizacije, malog mršavog mladića koga su zvali Jakica. Goldner je zatražio od ljudi da mu daju jedan sat.

Hipnoza se sastojala u tome da se medijumu Jakici kaže da uzme sat, ali da ga neće moći uzeti. Jakica se svom silom upinjao da rukom dohvati sat, ali u tome nije uspevaao, sve dok Goldner nije rekao da može da ga uzme. Izveli su i tačku sa dve razmaknute stolice. Na naslonu jedne od njih bio je naslonjen Jakičin potiljak, a na naslonu druge njegove pete. Da bi ga doveo u takav položaj, Goldner mu je držao srednji deo tela sve dok hipnozom nije postigao da mu se telo ukruti. Goldner je zatim izmakao svoje ruke ispod tela koje je stajalo kao greda između dva oslonca. Tek kada ga je probudio iz hipnoze, njegovo telo se srušilo na pod kao da je prepuklo na sredini.

Dovijali smo se i na druge načine da ublažimo tu zatvorsku moru.

Jednoga dana, u sobu je upao policijski islednik koji nas je ispitivao i optuživao za razne krivice. Držeći u ruci spisak, pročitao je oko petnaest imena, a to su uglavnom bili mladi ljudi, od kojih su većina bili cionisti. Na spisku su bili i Goldner i Imre Martoš, koji je bio poznat kao komunista. Pošto je pročitao ime, rekao je da će oni sutra u deset sati biti otpremljeni u logor i da se sprema. Nastalo je opremanje onih zatvorenika čije je ime pročitano. Ne znam na koji način se došlo do debelih zimskih kožnih kapa, sa šiltom i preklopom za uši od krzna. Svi su dobili takvu kapu koja je trebalo da ih zaštiti od zime. Sutradan, u određeno vreme, svi su stajali spremni kod ulaznih vrata i čekali na poziv. Kada je došao policijski agent sa ustaškom pratnjom, svi su brzo izašli. Vrata su se zatvorila, a mi smo ostali nemi, puni crnih slutnji.

RASTANAK

Upravnik zatvora, koji se zvao Osman, rekao nam je da sutra ujutro svi budemo spremni za put jer idemo do krajnjeg odredišta čije ime nije pomenuo. Ali svi smo slutili da se ide u Jasenovac. U zakazano vreme, krenuli smo peške sa stvarima ka tuzlanskoj stanici. Kompozicija je bila spremna a peron je bio pun dece i žena koji su došli da isprate svoje najmilije. Zatekli smo majku i Sidu kako stoje na peronu očekujući naš dolazak. Kada su i one ugledale nas, potrčale su prema nama, iako smo išli u dvojnim redovima, praćeni ustašama koji su nosili puške sa nataknutim noževima. Mi smo stali, pa su nam majka i Sida prišle vidno uzbuđene. Oči su im bile pune suza a glas im je treperio kao da će sad zaplakati. Svi su prilazili svojoj rodbini grleći se i ljubeći se. I jedni i drugi, bili smo u velikoj neizvesnosti: šta čeka nas koji odlazimo, a šta bespomoćne žene i decu, koji ostaju? Nastao je žagor. Šta smo mogli u takvim okolnostima kazati jedni drugima rastajući se možda zauvek? Otac je najpre upitao majku ima li vesti iz Mostara u vezi sa legitimacijama za njih dvoje, mada je sada bilo očigledno da za oca i mene više nema spasa. Ali, za majku i Sidu je još bilo nade. Sida je kazala da će ponovo pokušati da dođe do partizana. Sa tim se otac već bio pomirio, ali je sada tražio od majke da mu obeća da će, ukoliko dođu po nju, otići u Mostar. Majka je obećala ali je to izgledalo dosta neubedljivo jer su je poslednji događaji toliko potresli da je izgubila volju za život – odlazi joj voljeni i dobri muž, a sa njim i sin jedinac i mezimac koga je bezgranično volela. Ja sam imao osećaj kao da se više nikada nećemo videti. Bilo je jasno da će vlasti Nezavisne Države Hrvatske, posle našeg odlaska, pokupiti i ostalu nejaku čeljad i oterati ih u logor kao i nas. Nada u spas majke i Side bila je takva da me nimalo nije tešila. U jednom momentu Sida me je uhvatila za ruku i poluglasno kazala: „Drugovi su mi rekli da će partizani napasti vašu kompoziciju voza i sve vas osloboditi. Naglasili su da, kada počne pucnjava, svi legnete na pod vagona.“ To je u meni probudilo nadu da ima spasa i da ću napokon uzeti pušku u ruke i boriti se ravnopravno

kao čovek sa neprijateljem. U mislima sam već bio sa partizanima i čak sam pomislio i na to šta će otac tamo da radi: biće kuvar i tako će nam najviše koristiti. U meni su se u tom momentu sukobljavali osećaji sreće, zbog nagoveštenog spasenja, i tuge, zbog rastanka sa najdražima. Sve se to odjednom raspršilo: prišao nam je ustaša i naredio da prekinemo razgovor i uđemo u vagon. Majka me je čvrsto zagrlila i počela ljubiti po celom licu govoreći: „Braco, čuvaj se, molim te!“ Otac je zagrlio Sidu i briznuo u plač, tako da ništa nije ni mogao da kaže. Na kraju je došao do glasa i rekao: „Sido, ti si pametna i hrabra i učini sve da se vas dve spasete.“ Tada je otac ostavivši Sidu prišao majci; zagrlili su se i nekoliko trenutaka tiho jecali. Čuo sam majku kako ga moli da pazi na mene. Ustaša nas je grubo šćepao za okovratnik i gurnuo u vagon. Ušli smo u vagon, a za nama su išle majka i Sida da bi mogle još koji trenutak da nas gledaju i upute koji savet. Vagon je bio treće klase sa drvenim klupama i na oba njegova ulaza stao je po jedan ustaša. Uskoro se pojavio onaj policijski agent koji je sve nas isledivao dok smo još bili u zatvoru. Redom je pitao svakog od nas kako se zove i u svojim papirima pronalazio sudsko rešenje koje bi mu zatim uručio. Odmah sam pogledao šta piše i video presudu kojom se kažnjavam jednom godinom boravka u radnom logoru Jasenovac. Pročitavši svoje rešenje, otac nekako suvo, ne naglašavajući nijednu reč, prozbori: „Znači, ipak Jasenovac.“ Gledajući ga onako klonulog osetio sam potrebu da mu povratim bar malo snage, pa sam mu rekao ono što sam čuo od Side. Izraz na njegovom licu se vidno izmenio i on je sa nekom probuđenom nadom u glasu rekao: „Znači doći će do borbe prsa u prsa i tu će biti puno mrtvih.“ Na to sam mu ja odgovorio da će biti i preživelih.

Voz je krenuo. Prozori su bili zakrčeni onima koji se opraštaju tako da nismo mogli više da vidimo majku i Sidu. Ali je sa perona do nas dopro očajnički krik majke, samo jedan predugi vapaj: „Bracoooo!“ Imao sam osećaj da je posle toga majka pala u nesvest. Voz je išao sve brže i brže, a ja sam, pošto sam se malo pribrao, razmišljao o napadu partizana. U daljini su se videli beli obronci Motajice, odakle se mogao očekivati napad partizanskog

odreda. Posle kraće vožnje, kompozicija je stala u Petrovom Selu i iz voza su izašla trojica ustaša. Svaki od njih vodio je po jednog zatvorenika. Dvojica od njih bili su oni zatvorenici koji su nekoliko dana ranije pobjegli kroz klozetski prozor želeći da odu u partizane. Treći je bio mladi četnik sa šubarom i kokardom na glavi koga je ustaša čvrsto držao za ruku. Bilo je očigledno da oni ne idu na rad u Nemačku, kako su im govorili, već na klanje ustaškim kamama. Uputili su se pravo ka jednom šumarku i u njemu nestali.

Voz je ponovo krenuo, a ja sam očekivao prve rafale mitraljeza koji će nam doneti slobodu. Iznenada zapraštao je mitraljez, a ja sam skočio sa sedišta i viknuo: „Lezite na pod!“ Svi su me poslušali, samo sam ja ostao kod prozora očekujući da ugledam partizane. Mitraljez je pustio još nekoliko rafala, ali je voz, umesto da stane, kako sam ja očekivao, nastavio da ide svojim putem. U tim trenucima lomila se naša sudbina: život, spasenje ili odlazak u Jasenovac! Voz je i dalje išao ne smanjujući brzinu, a moje nade su se gubile sa svakim pređenim metrom. Na kraju sam shvatio da od partizanskog napada nema ništa. Svaka nada je propala.

Stigli smo u Doboj. Bio sam izneveren, napušten, očajan. Sam na svetu: po rubovima svesti gasili su se poslednji plamsaji nade, a preda mnom se otvaralo mračno ždrelo nezasićenog Molo-ha zvanog Jasenovac.

U POSLEDNJI TREN

Dok je voz, ta čudna kompozicija, odmicao svom cilju, noseći veliku grupu Jevreja lišenih slobode u Tuzli, otac i ja smo sedeli jedan pored drugog, ali kao da smo sami, čuteći, zamišljeni, zaokupljeni slikama prizora koji su nam se duboko urezali u svest.

Ovo što smo proživeli za nekoliko proteklih dana, svi ti događaji koji su se smenjivali neobičnom brzinom i sva silovita osećanja koja su ih pratila, sada su odjednom splasnula, bolje reći slila se u jedan događaj i jedno osećanje: mi sedimo u vagonu na putu za logor, ali nas more crne slutnje zbog onih koji su ostali u Tuzli.

Očigledno, zaokupljale su nas iste misli, ali nismo hteli da se razgovorima o tome još više uzbuđujemo. Strah od toga šta će biti sa nama, šta nas čeka u logoru Jasenovac, bio je bez ikakvih oštrih kontura, mnogo više nas je uznemiravala pomisao na to šta se može desiti majci i Sidi. Bili smo sigurni da će uskoro doći do hapšenja preostalih Jevreja, žena i dece, i njihovog deportovanja u logore. Voz je uveliko bio prešao Savu, kad mi je na um pala jedna spasonosna mogućnost: očekivanje da će neko od naših iz Mostara doći sa legitimacijama i propusnicama u Tuzlu radi prebacivanja u taj grad, a onda i dalje, u Dalmaciju, pa i u Italiju. To sam rekao ocu, a on mi, sa malo probuđene vedrine u pogledu, reče da baš i on razmišlja o toj jedinjoj mogućnosti za spas.

A posle rastanka sa nama na stanici, majka i Sida su se vratile u naš stan hodajući polako. Samo su povremeni jecaji potresali njihova pogurena ramena. Ušle su u stan koji je sada bio strašno prazan i čiji je muk ugušio i njihove jecaje. Nisu znale šta da rade niti su imale snage da bilo šta kažu jedna drugoj.

Iznad nas je stanovao službenik u županiji Ahmed Hafizović, zvani Ata, mlađi čovek, sa ženom i troje dece. Družeci se sa njima stekli smo uzajamno poverenje i videli da je Ahmed veliki antifašista. Pored ostalog, rekao nam je bez okolišenja da mu je

rođeni brat na Romaniji, u partizanima. Nije dugo potrajalo od njihovog povratka sa stanice, a na vratima su se pojavili Ata i njegova žena Safeta. Kada su ušli u predsoblje, majka je glasno zaplakala, prišla Ati, zagrlila ga i kroz plač rekla: „Odveli su mog sina jedinca, moga Bracu! Ja više nemam zašto da živim, jedina želja mi je da što pre umrem!“ Naslonila je glavu na Atino rame i, neutešno, ponavljala da hoće da umre. Kada se malo smirila, svi su seli za sto, a Ata i njegova žena Safeta počeli su da ih umiruju govoreći da će se njihovi najmiliji vratiti iz logora, jer je to, kako se priča, radni logor, ali da sada treba gledati kako da se njih dve spasu. Na to je Sida, koja se bila malo pribrala, ispričala šta je, kad su naslutili da je nesreća na pragu, dogovoreno sa familijom koja je bila u Mostaru: da će neko doći da prebaci oca i majku u Mostar, jer su tamo već Talijani, koji se ne odnose neprijateljski prema Jevrejima. Za oca je to već kasno, jer je na putu za logor, ali se na taj način bar majka može spasiti. Što se nje tiče, ukoliko se ne uspostavi veza sa rodbinom u Mostaru, Sida je otvoreno rekla da će još jednom pokušati da ode u partizane. Jedini joj je problem majka sa kojom ne zna šta će da uradi, ukoliko se ne uspostavi veza sa rodbinom u Mostaru. Potom je Atina žena otišla u svoj stan i donela šerpu sa kuvanim jelom, ponudivši majku i Sidu da ručaju. Taj toliko običan, a opet topli ljudski gest, vratio ih je, bar na trenutak, u svet svakodnevice, i one su ga prihvatile sa nemom zahvalnošću. Noć je ponovo otvorila tamne ponore beznađa, i one su je provele u plaču, a tek pred zoru su, izmrcvarene, malo zaspale.

A oko podneva, neko je zazvonio na vrata, a svaki treptaj zvona je izazivao stostruko uvećane treptaje njihovih izmučenih nerava. Zvono se oglasilo još nekoliko puta pre no što je Sida konačno smogla snage da otvori vrata. Na vratima je stajala muslimanka ogrnuta feredžom i sa jašmakom (jašmakom muslimani nazivaju maramu kojom se pokriva glava) na glavi. Tiho je upitala da li je to stan Danonovih. Sida je potvrdila, a žena je odmah ušla u predsoblje, zatvorila vrata za sobom, i videći u Sidinim očima strah koji se nije dao sakriti, odmah kazala da dolazi iz Mostara i da ju je poslala majčina sestra Sara. Sida se sada

ponovo jako uzbudila, jer je videla da je stiglo spasenje, i to u poslednjem trenutku. Ušle su u sobu, ali kad je Sida pokušala da objasni majci ko je pridošlica i zbog čega je došla, ona je samo tupo gledala u ženu ne reagujući na Sidine reči. Sida je prodrmusala majku za rame i upitala je da li je shvatila o čemu se radi, na šta je ona opet počela da plače, govoreći da neće nikuda da ide, da neće da se spasava, jer joj više nije stalo do života. Muslimanka je izvadila dve legitimacije i dve propusnice i stavila ih na sto. Jedna je glasila na očevo a druga na majčino ime. Sida je rekla ženi da su joj juče i otac i brat odvedeni u Jasenovac, i da sada treba spasavati majku.

Od pridošlice je saznala da prvi voz za Mostar polazi u dva sata. Ostalo je, znači, malo vremena do polaska tog voza, a majka je i dalje jednolično, kao u transu, odbijala da se spremi za put. Sida je prišla bliže ženi i zamolila je da joj pomogne da najku ogrnu feredžom i prekriju jašmakom, koje je muslimanka onela sa sobom. Iako se majka opirala samo rečima, jedva su spele da je spremne za put, jer su joj udovi bili kao obamrli. Sida, joj je u torbu spakovala najpotrebnije stvari, a povrh najnužnije preobuke stavila je i jedan kukuruzni hleb. Potom je stala iza majke i obema rukama je gurala prema izlaznim vratima. Tu, na izlazu, poljubila je majku, a muslimanki čvrsto stegnula ruku u znak zahvalnosti, i putnice su krenule niz stepenice. Gledajući kroz prozor, Sida je videla kako ona žena čvrsto drži majku pod ruku i vodi je u pravcu železničke stanice. Ostavši sama u stanu, prvi put je osetila olakšanje: sada joj je put u partizane bio otvoren. Doduše, odmah je iskrsnuo problem – kako da uhvati vezu sa organizacijom, što je naročito bilo otežano zbog velikih provala i hapšenja u Tuzli.

Posle silnog traganja, izlažući se neprestano opasnostima, Sida je na kraju uspostavila vezu i bilo je ugovoreno kada će krenuti. Pre polaska, svratila je do Ate i rekla mu da odlazi u partizane, a njemu ostavlja ključ od stana. Ata joj je poželeo mnogo sreće, uz nadu da će se opet videti. Sida je krenula sa jednim drugom kome je policija bila za petama. Čim je pala noć, izašli su iz Tuzle i uputili se prema planini Majevici. Sneg i hladnoća

su im usporavali kretanje. U nekom od usputnih muslimanskih sela naišli su na noćnu stražu zelene muslimanske legije, koja je čuvala selo. Na poziv da kažu ko su, oni su se okrenuli i počeli da beže prema Tuzli, a pored njih je profinjukalo nekoliko pušćanih metaka. Bližilo se jutro, te su požurili da u Tuzlu stignu još za mraka. U gradu su se razdvojili i svako je pošao u svoje sklonište. Kad je Sida ušla u kuću, već je svanjivalo. Pozvonila je na Atina vrata, koja su se odmah otvorila. Kad im je ispričala šta joj se desilo, Ata joj je rekao da je u županiji saznao kako će uskoro početi hapšenja jevrejskih žena i dece, i da je spreman da joj pomogne: daće joj feredžu i jašmak njegove žene Safete, i njenu legitimaciju, da pokuša da se prebaci u Mostar, poput njene majke.

Vidno uzbuđena predlogom koji joj je davao nadu, Sida je skočila sa stolice i rekla: „Ne, to nikada ne mogu da prihvatim jer vas dovodim u veliku opasnost! Ako mene uhvate, vi ćete odgovarati što ste mi pomogli!“ Ata je na to smireno rekao: „Ne boj se za nas. U tom slučaju ću reći da si ukrala i odeću i legitimaciju, i da smo to primetili tek kad si daleko odmakla.“

Na dalje navaljivanje Ate i Safete, Sida je popustila i prihvatila njihovu velikodušnu pomoć. Tako je Sida krenula prema Mostaru. Na sarajevskoj stanici su je zaustavila dva policijska agenta radi ispitivanja. Srećom bilo je zabranjeno muslimankama otkrivati lice. Da su to uradili, videli bi da slika ne odgovara njenom liku pa bi je uhapsili. Sida je srećno stigla u Mostar i otišla kod familije, gde je zatekla majku koja je takođe bez problema doputovala. Sada su bile sigurne, jer su bile pod zaštitom Talijana.

Majka je i dalje bila tužna i često je plakala zbog moje i očeve sudbine. Kada su Talijani predavali Mostar ustašama, svi Jevreji su dobili talijanske propusnice i otišli u Dalmaciju, koja je bila pod njihovom kontrolom.

II DEO

U PAKLU – JASENOVAC

DAN PRVI – ULAZAK U LOGOR SMRTI – USTAŠKA DOBRODOŠLICA

Voz je polako usporavao i šištanje pare iz lokomotive bilo je sve tiše i sporije. Na kraju, voz se zaustavio. Kroz mali prorez stočnog vagona nazirala se mrkla noć. Naglo su se otvorila vrata vagona u kome smo bili sabijeni jedan uz drugog u stojećem položaju. Svež, hladan vazduh odjenom je prodro u vagon. Čuli su se snažni, odsečni glasovi:

– Izlazi napolje!

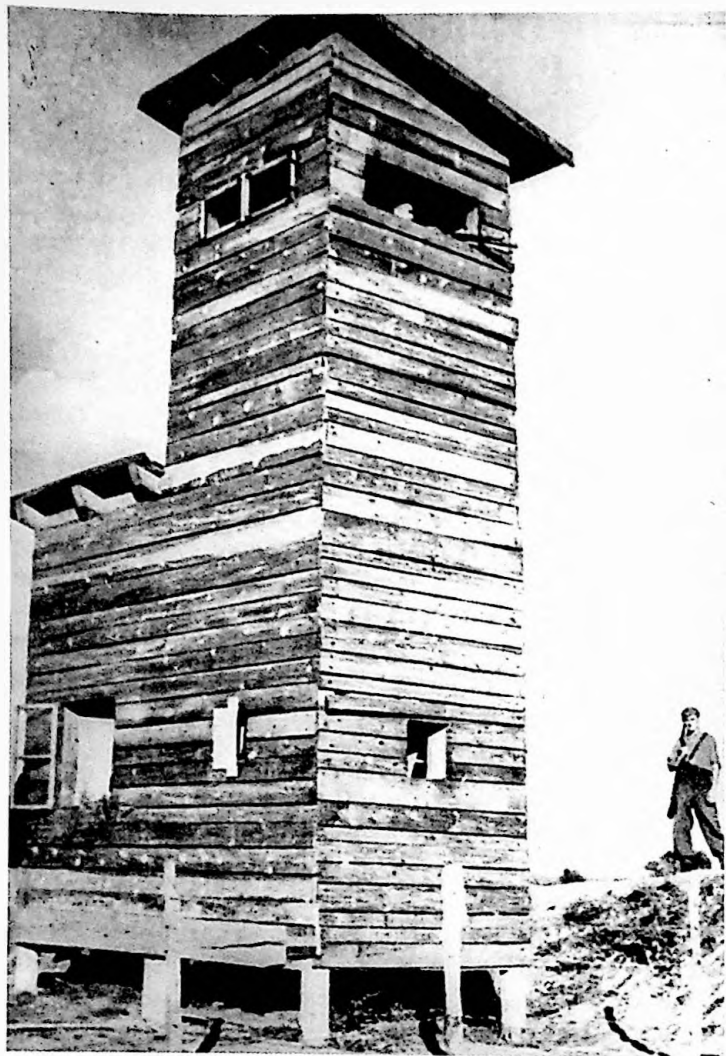
Brzo smo poskakali napolje isčekujući šta će se dalje dešavati. Svako je u rukama držao ono malo stvari koje je poneo. Dovedi su nas pred veliku daščanu šupu, koja se nalazila u blizini pruge. Ustaše su dreknule da uđemo u tu baraku udarajući nas kundacima po leđima. Sabili smo se opet stojeći jedan do drugoga. Uz škripu reze za nama su se zatvorila vrata. U baraci je bilo mnogo hladnije nego u vagonu, jer je kroz proreze između dasaka duvao hladan februarski vetar. Tresli smo se od hladnoće, dok su se napolju čuli koraci ustaša, naših čuvara. Vreme je sporo prolazilo, nikako da svane. Onda je neki mladić viknuo:

– Smrznućemo se ovde, pustite nas napolje!

Spolja se čuo grubi glas ustaše koji je sa podsmehom rekao:

– Valjda ne misliš da ste ovde došli na letovanje?

Promrzli, jedva smo dočekali svitanje tmurnog, oblačnog dana. Reza je ponovo zaškripala i vrata barake su se naglo otvorila uz urlanje ustaša da brzo izađemo. Mi mladi smo se brže izvukli iz barake dok su se stariji ljudi jedva kretali. Postrojili su nas u dvojne redove. Otac je išao pored mene noseći torbu, a ja sam nabacio ranac na leđa. Bilo je dosta starih ljudi, a jedan bolesni iznemogli starac ostao je na nosilima. Hteli smo da ga ponese, ali je ustaša naredio da ga ostavimo tu. Išli smo putem. Sa leve strane videlo se korito reke kojoj, tada, nisam znao ime, pošto nisam imao nikakvu predstavu o tome gde se nalazimo. Sa leve strane bila je ograda sa gustom bodljikavom žicom. Ustaše

Desno od kapije Jasenovačkog logora nalazila se visoka drvena kula osmatračnica na kojoj je stalno bila straža sa reflektorom i mitraljezom. Oko logora bilo je više takvih kula osmatračnica, iz kojih je danonoćno vrebala smrt.

su i dalje udarale po našim ledima i glavama, pa je nekolicina iz naše grupe ostala da leži na putu. Ti nesrećnici su bili dotučeni kundacima. Posle stotinak metara, našli smo se pred velikom dvokrilnom kapijom isprepletenom bodljikavom žicom. Iznad kapije, iza ustaškog znaka „U“, crnim slovima bilo je ispisano: RADNA SLUŽBA – USTAŠKE OBRANE – SABIRNI LOGOR BR. III. Pored kapije bila je drvena kula optočena daskama, visoka desetak metara. Sa svake njene strane, pri vrhu, nalazili su se otvori za stražare koji su imali mitraljeze i reflektore. Vrata su se otvorila i mi smo se našli na prostoru nalik nekom velikom dvorištu sa tri strane oivičenom zgradama. Sa desne strane, bila je zgrada ciglane sa stubovima i arkadama u prizemlju, a sa leve prizemne zidane zgrade. Dovedi su nas pred ciglanu i postrojili uz same arkade. U dvorištu je bilo dosta ustaša, a još neki su izlazili iz zgrada, u kojima su, izgleda, bile kancelarije. Ispred nas je stalo nekoliko ustaških oficira, a jedan od njih okrugle glave, glatko zalizane kose, sa naočarima, koji je očigledno bio komandant, prišao nam je i naredio da predamo presude koje smo dobili na stanici u Tuzli, pre polaska voza.

Presude su glasile: jednogodišnji boravak u radnoj službi sabirnog logora Jasenovac. Kada su ih pokupili, prozvali su jedinog od nas koji je bio osuđen na tri godine boravka u logoru. Znao sam za njegov slučaj.

Još dok smo bili u zatvoru u Kreki, u neposrednoj blizini Tuzle, došao je policijski agent i, jednog po jednog, pozivao nas u zatvorsku kancelariju. Meni je rekao da sam optužen za saradnju sa partizanima, da sam skupljao informacije za njih, kao i materijalna sredstva. Ja sam sve to negirao, ali on nije insistirao na mom priznanju. Posle mene, prozvao je jednog starog trgovca, koji mi je po izlasku iz kancelarije rekao za šta je optužen. Optužnice su nam bile identične. Shvatio sam da je posredi čisto pravna formalnost, jer sam mesec dana pre hapšenja pročitao u hrvatskim novinama da je Ante Pavelić, poglavnik NDH, doneo zakon po kome niko ne može biti osuđen bez prethodno održanog postupka. Jedan od zatvorenika imao je ženu Mađaricu, i bio je ubeden da će ga ona izvući iz zatvora. Ona je često dola-

Stojeći postrojeni ispred ciglane dobili smo naređenje da prostiremo ćebad na zemlju i da na njih istresemo sve stvari iz torbi. Na početku kolone ustaše su postavile sto sa tri stolice. Na sto smo morali da poredamo sve vredne stvari.

stane tu, sa strane. Prišao mu je, zatim, jedan ustaški vojnik i odveo ga u neku kancelariju. Kasnije sam saznao da je presuda na tri godine značila neodložno izvršenje smrtno kazne. Žena se potrudila, da bi bila sigurna da se on nikad neće vratiti. Više ga nismo videli.

Stojeći postrojeni ispred ciglane, dobili smo naređenje da prostremo ćebad na zemlju i da na njih istresemo sve stvari iz torbi. Na početku kolone bio je postavljen sto za kojim su sedela trojica ustaša. Oni su nam saopštili:

zila, jer je zatvor bio u prizemlju, te smo kroz rešetke mogli da razgovaramo, i ubeđivala ga da će ga sigurno spasti iz zatvora. Ali, kad su nas oterali na železničku stanicu i podelili nam presude, jedino je njegova glasila na tri godine.

Kada su pročitani ime logoraša osuđenog na tri godine i pozvali ga da istupi, on je još verovao ženinim obećanjima. Stao je pred komandanta logora Ljubu Miloša, nasmešivši mu se, ubeđen da će biti oslobođen. Komandant je u ruci držao njegovu presudu i rekao mu da

– Ovde predajete sve vredne stvari: satorve, nalivpera, zlato, noževe i drugo.

Najpresmoistresli naše torbe. U svakoj je bilo hleba i druge hrane koju smo poneli na put. Oko nas je bilo dosta starih logoraša koji su nas radoznalo posmatrali. Prišao nam je jedan omanji, mršavi mladić, pogledao mene i tatu i rekao:

– Baš se nimalo ne radujem što vas vidim ovde, zar se niko niste mogli izvući?

Pretres novih logoraša.

Gledao sam ga i nisam mogao da se setim ko je. Kada je video da ga nisam prepoznao, rekao mi je:

– Braco, pa ja sam Nisim Montiljo iz Kiseljaka.

Tek tada sam shvatio da se preda mnom nalazi moj dugogodišnji prijatelj sa letovanja u Kiseljaku. Začuden, rekao sam:

– Nisime, pa zar si to ti?

On je samo potvrdno klimnuo glavom. Video sam da je sasvim izgladneo i iscrpljen. Upitao nas je imamo li hleba, na što smo mu mi odgovorili da smo imali, ali smo sve istresli iz torbe. Ponovo je, sa nadom, upitao:

– Pa, možda imate koji komad u džepu?

Na to smo otac i ja zavukli ruke u džepove, ali nismo našli nijedno parče. Video sam da je time bio razočaran i unesrećen.

Pitali smo ga kako je u logoru, a on nam je rekao da je sad režim malo ublažen, jer je pre nekoliko dana bila neka međunarodna komisija u kojoj su bili i Švajcarci. Da bi komisija stekla povoljan utisak o logoru prethodno su pobili sve bolesne, iznemogle i iznurene, a u logoru napravili veliko spremanje. Trebalo je stvoriti utisak da to nije logor uništenja, već radni logor u kome vladaju red, rad i disciplina. Dok je on to pričao, odjednom je nastala neka velika trka oko nas. Iznenaden, pogledao sam šta se to dešava i video mladiće logoraše kako trče prema stvarima istrešenim na ćebad, hvataju u trku komade hleba i nastavljaju da beže. Gledao sam lica tridesetak očajnika, izglednelih mladića koji jurišaju na hleb. Kao da im jedino on može pružiti spas i pomoći da prežive.

Ustaše su povadile pištolje iz futrola i počele brzom paljbom da pucaju u ove od gladi izbezumljene mlade ljude. Neki su pali smrtno pogodeni, neki ranjeni, a bilo ih je koji su sa uhvaćenim komadima hleba uspeli da umaknu. Ustašama se to činilo zabavnim – bila je to prilika da pokažu kakvi su strelci. Kad je utihnuo juriš izglednelih, prilazili su ranjenima koji su ležali na zemlji i metkom u glavu okončavali njihove mučeničke živote. Po prestanku pucnjeve, čuli su se glasni povici ustaša:

– Grobari! Grobari!

Odnekud su se stvorili grobari sa nosilima. I oni su bili logoraši. Pobijene mladiće su odnosili ka prostoru pored logorske kapije, slagali ih jednog pored drugog kao cepanice i trkom se vraćali po preostale žrtve. Ustaše su prebirale po stvarima i uzimale šta im se dopada. Zapovedili su nam da uzmemo svoje torbe i po jedno ćebe, i krenemo u pravcu baraka za naš smeštaj. Tamo su nas ponovo postrojili, i jedan od ustaških oficira nam je vrlo blagim i toplim rečima govorio kako nam neće biti loše ukoliko se pridržavamo logorskih pravila i propisa. Naglasio je da je najopasnije držati sakriveno zlato i ostale dragocenosti, tražeći da zbog svoje sigurnosti odmah predamo sve što imamo. Nastao je tajac. Stojeći iza mene, Nisim je tiho govorio:

– Onaj koji da, osuđen je na smrt.

Ustaša je ponovio da je to što on traži samo u našem interesu, i da je za nas bolje da ga poslušamo. Uto je iz stroja izašao moj teča Haim Romano, muž tatine sestre iz Tuzle, očigledno verujući ustaškim lažima, i rekao da ima nekoliko zlatnika ušivenih u pojasu od pantalona. Nisim me je tada čvrsto stegao za mišicu i rekao:

– Ne, ne, gotov je!

Teča je pokazao gde mu stoje dukati, a ustaša je svojom oštrom kamom rasekao pojas i izvadio ih. Zadovoljno se smešeci na mog teču, rekao mu je da ostane pored njega, dok smo mi polako ulazili u jevrejske barake. Teča Haim je, potom, otišao sa ustaškim oficijom i više ga nikada nismo videli.

Našu grupu iz Tuzle podelili su u tri jevrejske barake. Pred ulazom u prvu stajao je čovek srednjeg rasta, kratkog punijeg vrata, okrugle glave sa izrazito grubim i oštrim crtama lica. On nas je prebrojavao i određivao gde ćemo se smestiti. Kada je ugledo mog oca, iznenađen, rekao je:

– Isidore, pa ni ti nisi imao mnogo sreće!

Tata mu je prišao i pružio ruku:

– Bararone, Bararone, baš smo se sreli na gadnom mestu.

Iz njihovog kratkog razgovora zaključio sam da se znaju još iz mladosti i da se dugo nisu viđali, jer smo se mi iz Sarajeva preselili u Beograd.

Našu baraku je po sredini delio uski prolaz, a sa leve i desne strane bile su daščane preće na tri sprata. Gledali smo gde da se smestimo, a glas Bararona, koji je bio grupnik, šef barake, nadjačao je naš žamor:

– Najviše ima mesta na trećem spratu.

Popeli smo se drvenim merdevinama do trećeg nivoa i našli nekoliko praznih mesta. Prostrli smo ćebad, ostavili stvari i požurili niz merdevine, jer se čuo glas koji je opominjao da treba ići na ručak. Izašli smo iz barake i krenuli za ostalim logorašima prema kazanu iz koga se dizala para. Stali smo u red držeći u rukama porcije. Primetio sam da prema nama sa naporom ide izmršavljen, oronuo čovek, držeći u ruci praznu porciju. Pitao

Moj stric Gedalja,
umro od gladi u Jasenovcu.

sam se zašto li se uputio pravo na nas. A on je stao pored mene i oca i tihim, iznemoglim glasom rekao:

– Isidore, Braco, pa i vi ste ovde!...

Gledao sam ga začuđeno, jer mi nije bilo jasno kako ne mogu da se setim nekoga ko me, očito, dobro poznaje. Pogledao sam u oca, i na njegovom licu zapazio izraz čuđenja – ni on ga nije prepoznao! Slabašnim glasom, nepoznati je prozborio:

– Pa ja sam Gido, Gedalja, tvoj brat.

Tek tada sam, u tom bledom licu sa duboko upalim očima, video tatinog najmlađeg brata. Njega su još u leto 1941. uhapsili u Bijeljini

i oterali u logor. Tata ga je naglo zagrlio i počeo tiho da jeca, da se guši od plača, videći u kakvom je stanju njegov najmlađi brat, najlepši i najomiljeniji od sve braće. Stric je jednom rukom zagrlio tatu, ali sa njegovog lica nisu se mogla pročitati nikakva osećanja. Očigledno, teška i dugotrajna glad ubila je u njemu sve emocije. Kada ga je tata ispustio iz zagrljaja, prišao sam mu ja i poljubio ga, gledajući sa tugom u to deformisano lice. Da bih ga malo utešio, rekao sam mu da su ga pozdravili žena i sin. To sam, u trenu, izmislio, u nadi da će ga obradovati vest da su mu žena i sin živi, ali na njegovom licu nisam zapazio nikakvu promenu. Samo je tiho rekao:

– To me više ne zanima. Jedino mi je stalo da se najedem.

Tata ga je pustio da stane u red ispred njega. Išli smo polako, sve bliže kazanu, čuteći. Iz kazana se širio veoma neprijatan miris, meni do tada nepoznat. Kuvar nam je velikom kutlačom napunio porcije nekom tečnošću koja je predstavljala čorbu. Odmakli smo se od kazana u nameri da jedemo. Kašikom sam zgrabio tu retku tečnost, stavio je u usta i osetio gađenje. To je bila smrdljiva topla voda bez ikakvog ukusa, jer u njoj nije bilo ni soli ni masti, već samo nekoliko prljavo-žutih kockica. Uzeo sam jednu, stavio je u usta i shvatio od čega dolazi taj neprijatni miris koji se širi iz kazana. Bili su to komadići stočne repe. Gedaja je prvo pokupio parčice stočne repe, a zatim je prineo porciju ustima i popio tu neukusnu i smrdljivu tečnost. Otac i ja smo stajali pored njega držeći porcije u rukama, svesni da to ne možemo jesti. Stric nas je začuđeno pogledao i upitao hoćemo li da jedemo. Odmahnuli smo glavom, a on je uzeo tatinu porciju, na brzinu pojeo i popio njen sadržaj i, zatim, prihvatio i moju. Nakon svega, tužno je rekao:

– Još sam gladan.

Tata ga je pitao gde je sve bio od hapšenja do danas. Ispričao nam je, ukratko, da je prvo bio u jasenovačkom logoru I, zatim, u logoru II, dok nije dospao ovde, u logor III. Prošao je, očigledno, golgotu svih tih logora i od njega je ostao živi leš, kojem je jedini preostali osećaj bila glad.

Krenuli smo ka barakama da bismo se malo odmorili i ugrejali. Gedalja je bio u trećoj jevrejskoj baraci, te je jedva hodajući nastavio put do nje. U našoj baraci naišli smo na Nisima. Imao je veliko iskustvo stečeno za vreme svog dugotrajnog boravka u logorima, pa nam je odmah počeo objašnjavati u kakvoj se situaciji nalazimo. Najpre je savetovao tati da što pre obrije bradicu, koju je on u Tuzli pustio kako bi izgledao stariji. Nadao se da će tako izbeći prisilan rad, na koji su nas ustaše odvodile. Na tatino pitanje zašto mu to kaže, Nisim je kratko odgovorio:

– Prvo ubijaju starije i iznemogle.

Rekao je da su od njih petorice živi on i još dva brata. Na pitanje gde su, pokazao je prstom gore na treći nivo ležaja, i

objasnio da su tu Sado i Šua, ali da su bolesni i iznureni i da danima bespomoćno leže. Za ostalu braću rekao je da su stradali u prethodnom logoru Krapje.

Hteo sam da vidim Sadu i Šuu pa sam se popeo na treći nivo. Ugledao sam dva živa leša i tek po nekim crtama lica uspeo sam da ih prepoznam. Prepoznavši me, u isti mah su prozborili:

– Braco, pa zar nisi mogao negde da pobegneš? Ovde je kraj svega!

Jedva sam se savladao da ne zaplačem. Sišao sam niz merdevine i zatekao tatu i Nisima kako pričaju, te sam se i ja priključio razgovoru. Nisim je pričao da je tu nedavno bila neka međunarodna komisija koja je obišla logor. Cilj je bio da ona utvrdi da je Jasenovac radni logor i da se sa zatvorenicima postupa vrlo rumano. Da bi to postigli, uprava logora je preduzela sve mere za uklanjanje dokaza o zverstvima koje je činila. Po njegovom mišljenju, sada je režim nešto blaži nego ranije. Pomislio sam kako li je tek bilo pre kad sam ja u toku prvog dana video takve strahote.

Noć je brzo pala i upaljena je jedina slaba sijalica na sredini hodnika. U dnu barake bila je peć „bubnjara“, koja je bila napravljena od bureta za naftu. Ložila se ostacima drveta skupljenim po logoru. Dok bi vatra gorela, osećala se neka toplota u neposrednoj blizini, ali bi drva u njoj brzo izgorela, pa je hladnoća bila još teža. Nekoliko metara ulevo nalazila se velika limena kibla, takođe napravljena od skraćenog bureta za naftu, i tu se noću vršila nužda. Iz nje se širio strahoviti smrad jer je bila bez ikakvog poklopca. Logoraši su se skupljali oko peći u nadi da će se malo ugrejati. Stajali su oko peći držeći ispružene ruke iznad nje. Ja sam stajao u blizini i slušao razgovor koji se vodio. Najčešća tema bila je briga o najbližim – ženama, deci, roditeljima. Razgovaralo se i o hrani. Slušao sam dvojicu izgladnelih. Po govoru sam zaključio da su Zagrepčani i intelektualci. Jedan od njih je govorio šta bi najradije pojeo za večeru, navodeći detaljno: predjelo, glavno jelo, slatkiše, salate, piće i ostalo. Drugi se nije slagao sa prethodnim menijem, pa je rekao šta bi on radije jeo. Tako, umesto bečke šnicle on predlaže pohovane pili-

će sa mladim krompirićima i graškom, umesto palačinki vruće krofne. Žustro su branili svoje predloge, očigledno ne shvatajući da je to samo igra mašte. Bilo mi ih je žao, a istovremeno, bili su mi smešni, jer nisam mogao da shvatim njihovu nerealnost. Ali tada još nisam bio izgladneo. Bio je to moj prvi dan u logoru. Dugačak, dan prvi.

Tata i ja smo legli jedan do drugog, zamotani svako u svoje ćebe. Brzo sam zaspao, premoren od silnih napora, puta i trauma koje su izazvala prva viđena zverstva. Probudilo me je neko peckanje i svrab po celom telu. Počeo sam da se češem, ali to nije pomagalo. Dugo sam se mučio, dok me san nije ponovo savladao. Kad smo ujutru sišli u prolaz između kreveta, ispričao sam tati šta me je noćas mučilo, a on je mirno rekao:

– Sine moj, to su vaške koje će nas do kraja gristi.

Čuo se grubi glas grupnika Bararona, koji je vikao:

– Nastup, nastup!

Brzo smo se postrojili pred barakom očekujući raspored za rad.

DONJA GRADINA – NAJMASOVNIJE STRATIŠTE

Kraj februara 1942.

Tog jutra sve je bilo pod snegom a oblaci gusti i tamni. Stajali smo postrojeni pred barakom i čekali da nas rasporede na rad. Jedan od ustaša obratio se grupniku barake i rekao da mu treba desetak ljudi za rad na presovanju sena u nekom susednom selu. Grupnik nam je to ponovio i upitao:

– Ko se dobrovoljno javlja za taj posao?

Moja ideja o bekstvu nije me napuštala, nadao sam se da će mi se u ovom poslu ukazati prilika za to. Javio sam se među prvima i stao u stroj, koji je kasnije pod stražom dvojice ustaša krenuo ka logorskoj kapiji.

Logor je bio na samoj obali Save, koja je tog februara bila zamrznuta i uz levu i uz desnu obalu. Jedino je sredinom reke, u širini od desetak metara, voda slobodno tekla. Pogledao sam sa obale i video dva-tri čamca u vodi i grupe ustaša u njima. Sišli smo strmom obalom, zatim sleđenim delom Save do same vode i pripremali se da uđemo u jedan od čamaca kojim je trebalo da predemo na drugu stranu. Primetio sam da sa druge strane reke jedan ustaša baca nešto u vodu, i to tri puta zaredom. Čule su se potmule eksplozije i voda je kao gejzir šiknula u vazduh. Trgao sam se jer nisam znao šta se dešava, ali, kad su ustaše počele da mrežama skupljaju ribu koja je detonacijom izbačena na površinu, shvatio sam. Prešli smo preko nezaleđenog dela Save i uspeli se na suprotnu obalu. Tu je oko vatre stajala grupa dokonih ustaša. Grejali su se i pekli ulovljenu ribu nataknutu na štapove. Na njihovim glavama zapazio sam lepe kožne kape sa šiltom i krznom oborenim na uši. Sve su bile nove, braon boje, i odmah su me podsetile na kape koje je u zatvoru u Kreki dobilo dvadesetak Jevreja zatvorenika, koji su petnaestak dana pre nas poterani u logor. Kape su ti mladi ljudi dobili na poklon od nekolicine Jevreja koji do tada još nisu bili uhapšeni. Bilo mi je jasno da su svi tu pobijeni, jer po dolasku u logor nijednog

Gradina je bila najveće stratište jasenovačkog logora, na desnoj obali Save, na prostoru od 29 hektara. Snimak je načinjen u leto 1942.

od njih nismo zatekli. Bili su članovi ili cionističke organizacije Hašomer Hacair ili skojevci. To saznanje duboko me je ganulo i upozorilo da se nalazim na mestu likvidacije. Prišao mi je jedan

od ustaša sa kožnom kapom, dok sam ja stajao ukočen, sleden od straha. Na dva koraka od mene, spustio je pogled ka mojim cipelama. Imao sam odlične skijaške cipele koje su mu se dopale, pa je odsečno zatražio da mu ih dam. Našao sam se u čudu – šta ću bos po ovom snegu. Ipak, rekao sam da ću mu ih dati, ali ga molim da mi da neke druge. Na to mi je rekao da obidem seoske kuće, koje su bile oko nas, i da sam sebi nadem cipele. Gledao sam na sve strane i video da u selu nema ni žive duše. Jedino su psi lualice bezuspešno tražili hranu.

Ušao sam u prvu seosku kuću i trgao se zatekavši stravičan prizor. Prostorije su bile pune odeće i obuće, i to muške, ženske i dečije, seoske i gradske. Shvatio sam da je to odeća žrtava ustaškog masovnog ubijanja. Potražio sam neke cipele za mene, ali mi nije uspelo. Krenuo sam u drugu zgradu i zatekao isti prizor. U trećoj zgradi, na vrhu gomile odeće, video sam kaput i pleteni ineni šal koje je nosio profesor matematike Salom. Bio je uhapšen u Tuzli, kao i ostali Jevreji, i zajedno smo došli u Jasenovac. Dva-tri dana po dolasku u logor, sreo sam ga oronulog i vidno ostarelog, mada nije imao više od pedeset godina. Prišao sam mu i upitao ga kako je, a on mi je, veoma deprimiran, rekao:

- Ovo je užas! Strašnije od ovoga ne može se ni zamisliti. Da smo znali šta nas čeka, bolje bi bilo da smo se u zatvoru u Tuzli svi otrovali. Iz ovog pakla spasa i izlaza nema.

Gledao sam ga potresen, ne nalazeći nijedne reči utehe.

Krenuo sam dalje od kuće do kuće i došao do kraja sela ne našavši nikoga od seljana, dok su sve kuće bile pune odeće ubijenih ljudi. Ostala je još samo jedna kuća koju nisam obišao, i, najzad, u njoj sam našao cipele koje su odgovarale mojoj nozi. Izlazeći iz zgrade pogledao sam prema jugu i ugledao obrise Kozare. Kada sam spustio pogled, spazio sam dugačku crnu jamu. Bez razmišljanja sam prišao bliže. Iz jame se po onoj hladnoći izvijala para – u njoj su ležale gomile leševa preklanih ljudi, nabacanih jedan preko drugog. Užasnut prizorom, za trenutak sam ostao nepomičan. Shvatio sam u kakvoj se opasnosti i sam nalazim. Osvrtao sam se na sve strane u strahu da me nije primetio neki ustaša. Srećom, nisam video nikoga, osim u daljini

nekoliko ustaških bunkera ukopanih u zemlju. Požurio sam da se što pre udaljim od tog stravičnog mesta.

Došao sam blizu ustaša koji su se grejali oko vatre, seo na prag obližnje kuće, izuo svoje cipele i obuio one koje sam našao, i brzo prišao ustaši. Pružio sam mu moje cipele. Uzeo ih je i rekao:

– ‘Ajde na posao!

Prišao sam grupi logoraša koja je presovala seno u četvrtaste bale. Radili smo brzo, uz stalna požurivanje one dvojice ustaša koji su nas pratili.

Predveče smo se opet čamcem prebacili preko nezaledenog dela Save i vratili u logor. U baraci sam zatekao oca kako stoji pored peći-bubnjare i greje ruke, razgovarajući nešto sa grupnikom Bararonom. Zabrinut mojim izgledom, upitao je gde sam bio. Ukratko sam ispričao šta sam sve doživeo, a Bararon je objasnio da sam bio u selu Gradini i priznao da nije verovao da ću se vratiti, jer je to glavno i najmasovnije stratište. Mnogi transporti ljudi upućenih u Jasenovac nisu ni ulazili u logor, nego su skelom prebacivani preko Save u Gradinu i tu likvidirani. Ujesen 1941, pričao je Bararon, ustaše su pronele vest da oni koji su slabiji mogu ići na lakše radove, preko Save u selo Gradinu. Na pitanje šta će tamo raditi, odgovarali su da idu na branje šljiva. Mnogi su u to poverovali i dobrovoljno se javili. Niko od njih se nikad više nije pojavio u logoru.

ŽUĆA

Odmah po dolasku u Jasenovac, prijatelji i poznanici koji su već dugo bili u logoru i stekli iskustvo kako da izbegnu opasnosti od ustaških zlikovaca upozoravali su nas čega treba da se čuvamo. Kao što sam rekao, prvi na koga smo naišli po ulasku u logor bio je nekoliko godina od mene stariji Nisim Montiljo iz Kiseljaka kod Sarajeva. Moja porodica je svakog leta odlazila u Kiseljak na letovanje, te smo se dugi niz godina družili. Između ostalih korisnih saveta koje nam je dao bilo je i upozorenje da se čuvamo jednog ustaškog vodnika koga su zvali Žuća. Da bih ga lakše prepoznao, Nisim mi je dosta detaljno opisao njegov izgled, ističući glavni znak raspoznavanja, njegovu riđu kosu, a potom velike žute brkove, vodoravno uvrnute, srednji stas i kratak, debeli vrat. Rekao mi je da bežim od njega što dalje i da begavam svaki susret sa njim.

Jednom sam oko podneva, slažući rasute cigle u blizini ciglane, spazio ustaškog vodnika koji je tačno odgovarao opisu Žuće. Upravo sam bio složio jedan stub visine oko metar i po i spremao sam se za slaganje drugog. Žuća je prolazio pored mene na udaljenosti od svega nekoliko metara. Shvatio sam da mi pretila opasnost, pa sam se zaklonio iza poslaganih opeka. Njemu u susret išao je iznureni i glađu oslabljeni logoraš u dugačkom crnom kaputu. Izgledalo je da je obrazovan čovek. Kretao se polako, sa naporom, i kada je došao blizu Žuće, po propisu koji je vladao u logoru, stao je u stavu mirno i desnom rukom skinuo kapu sa glave. Žuća mu je prišao, namrgodio se, zagledajući ga od glave do pete. To je potrajalo, a onda se začuo njegov piskavi, prodorni glas. Pitao ga je odakle je, na šta mu je logoraš uplašnim glasom rekao da je iz Zagreba. Žuća je odmah upitao šta je po narodnosti i zanimanju. Logoraš je odgovorio da je Židov, advokat po zanimanju. Na to se Žuća cinički nasmejao i okomio se na nesrećnika:

– A ti si ta židovska svinja i advokatska krvopija! Vi ste nas pljačkali i krv pili! Sve ćemo vas pobiti!

Sinovi noža na delu: jasenovačke ustaše testerom su odrezale glavu Branku Jungiću, mladiću iz sela Grbovaca kod Bosanske Gradiške. Testera se čuva u Banjalučkom muzeju.

Vireći iza cigala, video sam da se čovek strašno uplašio i skamenio. Žuća mu je naredio da se okrene sa rukama na leđi-

ma, a onda je iza pojasa izvadio komad spremljene žice i brzo mu zavezao ruke. Naredio je sada da se vezani okrene prema njemu, što je čovek i uradio. Žuća je levom rukom uhvatio čoveka za kosu i naglim, vešt看 pokretom izvukao ustašku kamu sa crnom drškom i zabio mu je u vrat tako da je njen oštri vrh izbio sa druge strane. Očigledno, ubica je ovaj način klanja dobro izvežbao, jer je čovek i dalje ostao na nogama. Žuća nije hteo da žrtvu odmah prekolje, i zato se trudio da nož prođe između dušnika i grkljana. Sa obe strane vrata žrtve krv je tekla u tankim mlazevima, a ubica je mogao da se natenane naslađuje stravom u njenom pogledu.

Užasni prizor učinio je da zaboravim na Nisimovo upozorenje. Paralisan čudovišnim razmerama zla, i dalje sam gledao šta se dešava. Čovek je otvorio usta iz kojih je potekla krv. Stajao je i dalje kao ukopan, a Žuća je polako iz džepa izvadio kutiju u kojoj je držao hercegovački duvan, škiju, otvorio je, izvadio cigar-papir, stavio ga među dva prsta leve ruke i u njega ravnomerno rasporedio duvan da bi napravio cigaretu. Kada je uvio cigaretu jezikom je ovlažio papir, izvadio upaljač i zapalio je. Nakon prvog povučenog dima, ponovo je počeo da psuje Jevreje i advokate, preteći svima najsvirepijom smrću. Polako, sa zadovoljstvom, uvlačio je dim, duvajući ga potom žrtvi u lice. Kada je popušio cigaretu, opušak je pritisnuo na čelo obamrlog čoveka. Iznenada, hitrim pokretom desne ruke prihvatio je dršku kame i, istovremeno, levom udario čoveka u čelo. Ta dva pokreta ruku presekla su mu dušnik i vratnu žilu i on se strovalio na zemlju. Iz presečenog vrata naglo je šiknula oslobođena krv. Čovek je ležao tresući se u ropcu, a Žuća je jezikom oblizao obe strane kame, izgovarajući za sebe:

– Ala je slatka židovska krv!

Da bi sasvim očistio kamu, sagnuo se i obrisao je o kaput umiruće žrtve. Kada se ispravio, na licu mu je titrao zadovoljni smešak sve dok nije kamu vratio u korice. Onda se osvrnuo levo i desno, i piskavim glasom viknuo:

– Grobari! Grobari!

Odmah su se pojavila dvojica logoraša sa nosilima. Kao da su bili pripravnici, kao da su unapred znali gde će se i kada dogoditi zločin. Brzo su jadnika koji je još krkljao stavili na nosila i odneli ga. Žuća je zadovoljno popravio opasač i odsečnim korakom nastavio svoju krvavu šetnju po logoru, tražeći nove žrtve.

Dugo sam stajao naslonjen na cigle, skamenjen, ne verujući svojim očima u ono što sam video. Po hiljaditi put, pitao sam se zašto, zbog čega to rade, izmišljajući najsvirepije načine da nas unište. Hoćemo li ikada naći odgovor na to pitanje?

NOVI USTAŠA

Za ranog prolećnog jutra 1942. stajali smo postrojeni pred našom jevrejskom barakom u logoru Jasenovac i očekivali dolazak ustaša koji su svakodnevno određivali logoraše za razne poslove u logoru i oko logora.

Čuo sam kako logoraš, šef građevinske grupe, poziva svoje radnike da se okupe oko njega. Trebalo je da se ide u ustaške barake radi nekih prepravki. Nisam dotad čuo da postoji građevinska grupa, pa sam se sam javio grupniku i rekao da sam bio učenik srednje tehničke škole arhitektonskog smera i da bih voleo da radim u njegovoj grupi. On je to prihvatio oberučke i rekao da stanem u stroj. Pošto sam bio već potpuno shvatio situaciju u logoru, znao sam da je jedini spas u bekstvu, a prilika i to mogla se ukazati samo kada si van logorskih žica. Pomislio sam da mi se može ukazati takva prilika.

Nas desetak, postrojeni u dva reda, krenuli smo pod pratnjom ustaša ka kapiji logora. Došli smo do ustaških baraka koje su bile nedaleko, izvan žica logora. Došli smo do prve barake, gde je jedan ustaški podoficir izdao naređenje šefu naše grupe da deo barake pregradi u nekoliko soba za oficire. Odmah smo se bacili na posao, a šef mi je naredio da isečem neke daske za pregradne zidove. Izašao sam i počeo da na ulaznim stepenicama sečem daske ručnom testerom. Pod pritiskom testere daska je mrdala levo-desno, a ja nisam imao dovoljno snage da je čvrsto držim. To mi je usporavalo posao. U jednom trenutku primetio sam da su nečije ruke prihvatile kraći deo daske i na taj način mi olakšale dalje testeranje. Pitajući se ko bi to mogao biti, podigao sam glavu i ugledao pred sobom lepog osamnaestogodišnjeg mladića, mog vršnjaka. Odeven je bio u seosko odelo a na leđima je imao belu lanenu torbu. Nasmešio sam mu se i zahvalio, na šta je on rekao:

– Ovako ti je lakše, malo da ti pomognem.

Upitao me je odakle sam, a ja sam mu kratko odgovorio:

– Iz Bosne.

Na to se on nasmešio:

– Pa mi smo zemljaci, i ja sam Bosanac od Bihaća i zovem se Muhamed.

Video sam da je bio raspoložen za razgovor pa sam mu rekao da sam ja Sarajlija. Njegova znatiteljja nije bila zadovoljena:

– Šta radiš ovde?

Odgovorio sam mu da sam zatvorenik logora Jasenovac, a on je, začuđen, upitao:

– Pa šta si ti, bolan, uradio?

– Ništa.

– Pa ako nisi ništa uradio zašto si uhapšen?

– Zato što sam Jevrej.

Po izrazu njegovog lica shvatio sam da me nije razumio.

– Šta je to Jevrej?

Pokušao sam sa imenom Židov, jer su nas u Hrvatskoj tako zvali, pa sam mu rekao da sam Čifut, što je turski naziv za Jevreje, i tek tada me je razumeo i sa nevericom upitao:

– Pa nisi valjda zbog toga tu?

Jasno mi je bilo da su njegova saznanja o svetu i događajima bila vrlo skromna, i da mu se to teško moglo objasniti, i zato sam ga, umesto odgovora, upitao šta on radi ovde, zašto je došao. Video sam da nije sam i da se okolo vrzma stotinak njegovih vršnjaka. Ispostavilo se da je ustaša „dragovoljac“ i „novak“. U njihovo planinsko selo bio je došao telal sa nekoliko ustaša i uz doboš pročitao proglas NDH o pristupu u ustaške redove. Telal je udario kroz selo povremeno lupajući u bubanj i govoreći da će, ko se dragovoljno javi u ustaše, služiti samo godinu dana i imati platu, a familija će mu dobijati penziju, a da će onaj ko se ne javi dragovoljno u ustaše morati u domobrane na dve godine, i to on bez plate, a familija bez penzije.

– Pa bolje je da idem dobrovoljno u ustaše, sa plaćom i penzijom za familiju, nego da idem na dve godine u domobranstvo bez plaće i penzije. Tako se nas dosta iz sela javilo u ustaše i odmah nas dovedoše ovamo – završio je Muhamed.

Nastavio sam da testerišem, dok mi je on pridržavao dasku. Uskoro se čuo glas ustaškog podoficira, koji je te mlade „dragovoljce“ pozivao na ručak. Muhamed se vratio sa punom porcijom pasulja koji se pušio, a u drugoj ruci je držao veliki komad hleba. Seo je na stepenice i počeo da jede, povremeno duvajući u kašiku. Gledao sam sa neskrivenom željom u pasulj i hleb, dok su mi se creva grčila od gladi. Muhamed je pojeo svoj obrok dopola, okrenuo se i upitao me hoću li da pojedem ostatak pasulja, i pošto sam prihvatio, pružio mi porciju i ostatak hleba. Izvadio sam brzo iz džepa svoju kašiku i počeo halapljivo da jedem. Video je da sam jako gladan, pa je sa leđa skinuo torbu, izvadio proju koju je sigurno od kuće poneo, otkinuo komad i dao mi. Proju sam stavio u džep u nameri da je odnesem ocu. Već je mrkavalo, te smo ponovo pod pratnjom ustaša sprovedeni u gor.

U baraci sam prišao tati i tiho mu ispričao šta mi se desilo. Pružio sam mu komad proje, a on je odbio da primi, govoreći da je zadržim za sebe jer će mi sigurno trebati.

Sutradan, naša građevinska grupa je uz pratnju ustaša krenula na započeti posao. Čim sam došao, znatiželjno sam pogledao oko sebe u nadi da ću u mnoštvu mladih regruta ugledati Muhameda. Ali, slika je sada bila sasvim drukčija. Više to nisu bili seoski momci već mladići u ustaškim uniformama kaki boje, utegnuti opasačima, a na glavama su im bile ustaške kape sa velikom oznakom „U“. Bili su ukrućeni, neveštima pokretima zatezali su opasače i popravljali bluze. Odnekud se začuo glas vodnika, koji ih je pozvao u stroj:

– Nastup, nastup!

Potrčali su prema njemu i nespretno se postrojavali, a vodnik je glasno viknuo:

– Zemljaci, za dom spremni!

Govorio im je, zatim, glasno i odsečno i sa vidno hercegovačkim naglaskom, da imaju čast što su postali članovi jasenovačke ustaške bojne, koja služi svom poglavniku Anti Paveliću i svojoj domovini NDH.

- Naša Hrvatska je zemlja Hrvata, i svi koji su neprijatelji ove zemlje biti će istrebljeni, a to su Srbi, Židovi i Cigani. Naš poglavnik, otac hrvatskog naroda, i naša majka, Hrvatska, odredili su da vi izvršite taj zadatak. Vi ste svi Hrvati, bez obzira da li ste katoličke ili muslimanske vjere, jer je poglavnik rekao da su muslimani cvijet hrvatskog naroda. Uspjesi koje postiže Njemačka na istočnom frontu, kada se svakog časa očekuje slom komunističke Rusije, garancija su da ćemo našu majku NDH očistiti od Srba, Židova i Cigana. Želim da sa uspehom izvršite ovaj zadatak.

Posle toga su nastavili, pod komandom istog bojnika, sa strojevom obukom - postrojavanjem, marširanjem...

Video sam Muhameda, ali mi on više nije prilazio i pravio se čak i da me ne primećuje. Došlo je podne i regruti su se postrojili pred kazanom. Muhamed je seo podalje od mene na jedan panj i srčučij jeo iz svoje porcije. Pošto nije mogao sve da pojede, ustao je i krenuo u mom pravcu, a ja sam se poradovao da će mi opet pružiti ostatak svoje porcije. Ali on je prišao buretu u koje su bacali ostatak hrane za pomije i, gledajući me, istresao porciju.

Trećeg dana, naš posao na pregrađivanju barake je bio pri završetku. Sekao sam daske i posmatrao regrute koji su već dobili oružje. Uvežbavali su obične radnje s puškom. Očigledno je bilo da su se osećali vrlo važni i da su bili zadovoljni.

Posao smo završili predveče i vratili se u logor.

NASTUP

Narednih dana naglo je otoplilo i kiše su obilno padale. Prošlo je nekoliko dana, a kiša nije prestajala.

Bila je noć. Spavao sam dubokim snom. Odjedanput kao da su topovi počeli da pucaju. Probudio sam se i shvatio da neko spolja udara po zidovima barake i više:

- Nastup, nastup!

Čuo se grupnikov glas. On je oštro vikao da svi odmah izađemo napolje u stroj, jer ko ne izađe stradaće. Brzo smo se spustili sa naših ležaja na trećem nivou, navukli cipele i istrčali. Kiša je neprestano lila kao iz kabla, a napolju je bio potpuni mrak. Stajali smo u stroju nepomično. Čuli smo samo ustaška lovikivanja, zveket oružja i šljapkanje cokula po gustom blatu. Nekoliko ustaških oficira prišlo je grupniku barake Bararonu, koji je pred ulazom sa skinutom kapom stajao u stavu „mirno“. Zamenik komandanta logora ustaški satnik (kapetan) fratar Filipović, sa nadimkom Majstorović, oštro je upitao Bararona ima li koga u baraci, na šta je ovaj odgovorio da ima nekoliko bolesnih. Majstorović se osmehnuo i cinično rekao:

- Sad ćemo mi njih izliječiti.

Stajao sam u stroju tačno ispred ulaza u baraku i pod svetlošću jedine sijalice video prolaz koji je išao kroz celu baraku. Ustaše su u rukama nosile debele štapove napravljene od gvožđa za armaturu, na kraju savijenog kao kod običnih drvenih štapova. Prvo su počeli da udaraju po bolesnima koji su nemoćno ležali u najnižim prećama. Čuli su se užasni krici ljudi kojima je jedan udarac bio dovoljan da ispuste dušu. Udarci su pljuštali po glavama, leđima, rukama i nogama, lomeći kosti nemoćnih bolesnika. Zatim su se ustaše penjale na drugi i treći nivo i ponavljale ista zverstva. Kada su završili posao pojavili su se na ulazu zadihani i naredili grupniku da pozove grobare. Začuo se krupni, jaki glas Bararona:

- Grobari, grobari!

Tri koljača i zapovednika Jasenovačkog logora: Stipe Prpić, fratar Miroslav Filipović-Majstorović i Jerko Maričić.

Grobari su se u trenu stvorili na ulazu barake, prislonivši svoja nosila uz zidove. Gledao sam kako prebijene, umiruće ljude vuku iz preća za noge i bacaju ih posred prolaza. Potom je svaki grobar hvatao po jednog za obe noge i vukao ga za sobom do ulaza kao kladu. Na ulazu u baraku bilo je pet drvenih stepenika. Dok su izvlačeni iz barake glave prebijenih su udarale o stepenike proizvođači mukli, tupi bat. Čulo se krkljanje i steganje umirućih ljudi. Do mene, sa leve strane, stajao je Nisim Montiljo. Dok su grobari obavljali svoj žalosni posao prepoznao sam njegovu braću, Sadu i Šuu, koji su iscrpljeni poslednjih dana ležali u baraci. Primetio ih je i Nisim i tiho je jecao. Kada se završio stravični prizor, sa leve strane našeg stroja približio nam se sa baterijskom lampom fratar Filipović. Išao je od jednog do drugog postrojenog osvetljavajući samo lice. Na one koji su bili slabiji i iznureni samo bi dreknuo:

- Ti, marš u drugi stroj!

Iščekivanje kada će i mene da osvetli i kaže ono zlokobno „ti“, koje je značilo kraj života, oteglo se kao večnost. Došao je o Nisima koji je glađu bio veoma iscrpljen i oboleo od dizenterije. Osvetlio mu je lice i odsečno izgovorio:

- Ti!

Pomiren sa svojom surovom sudbinom, jecajući za svojom braćom, Nisim je krenuo u pravcu drugog stroja. To su bili poslednji koraci poslednjeg Montilja. Odjedanput je baterija osvetlila moje lice i zaslepila me. Skamenjen i sleđen od straha, očekivao sam presudu. Ali svetlo je sa moje glave prešlo na glavu logoraša koji je stajao desno od mene. Čulo se fratrovo „ti“, a odmah potom i tupi pad čoveka u blato. Odmah je prišao jedan od ustaša, uhvatio ga za obe noge i odvukao po onom blatu u stroj smrti. Satnik je i dalje išao od jednog do drugog i ponavljao strašnu reč:

- Ti! Ti! Ti!

A svako „ti“ je značilo jednu smrt na najužasniji način, smrt klanjem ustaškim nožem, ili udarcem velikim drvenim maljem u glavu.

Trebalo mi je prilično vremena da shvatim da sam još živ, a posledica tog užasnog prizora bio je nervni slom. Tresao sam se celim telom. U strahu da ne padnem, sagnuo sam se malo i rukama uhvatio kolena koja su se stravično tresla. Na taj način sam povećao stabilnost, uspeo da se održim na nogama i postepeno smirio.

Ljudi odvojeni iz našeg stroja oterani su pod pratnjom ustaša u pravcu logorske kapije. Kiša je i dalje lila. Bilo mi je jasno šta očekuje te jadnike. Sutradan, pri povratku sa nasipa, naišao sam kod kapije na veliku gomilu odeće i obuće i prepoznao Nisimov blatnjavi zimski kaput.

Posle završenog odabiranja za stroj smrti, fratar Majstorović nam je odsečnim glasom rekao da su kiše izazvale velike poplave, da je glavni nasip popustio i da voda prodire u logor. Naredio je da svi krenemo na nasip da ga ojačamo i zaustavimo prodor vode. Pošli smo i usput smo dobili potrebni alat – lopate, ašove i nabijače za zemlju. Ja sam dobio nabijaču napravljenu od komada okruglog trupca sa dve letve zakovane sa strane. Na nasip smo došli pred zoru i našli smo se na mestu gde je voda probila. Naredili su nam da brzo bacamo zemlju i nabijamo je nabijačama. Ustaše su to mesto osvetljavale jakim baterijskim lampama. Ubrzo sam shvatio da sav naš trud nema nikakvog efekta, jer je voda sa lakoćom odnosila nasutu zemlju. Polako je svitalo, kiša je i dalje padala, a svi smo bili mokri do gole kože i promrzli. Od napornog rada, osetio sam veliku malaksalost i glad i nakratko zastao sa radom, oslonivši se na ručke nabijače. U jednom trenutku osetio sam jak tup udarac po ledima. Srećom, bio sam slonjen na ručice nabijače, inače bih sigurno pao. Naglo sam se krenuo da vidim ko me je udario. Ugledao sam razjareno lice ustaše koji je u ruci držao debelu letvu. Iznenaden, prepoznao sam dragovoljca Muhameda, mladića koji mi je pre samo nekoliko dana dao ostatak svoje porcije pasulja.

Ispod nasipa stajao je ustaški poručnik koga je Muhamed posle udarca po mojim ledima pogledao, očekujući kako će ovaj da reaguje. Oficir se nasmešio i klimajući glavom dao mu do znanja da odobrava i pohvaljuje njegov postupak. Muhamed je, osokoljen i ohrabren podrškom svog pretpostavljenog, nastavio da udara po grupi logoraša. Jednog od njih je udario svom snagom po glavi i on je kao pokošen pao na zemlju, a njegovo telo je zaprečilo bujicu koja je prodirala kroz pukotinu na nasipu. Time je voda trenutno bila zaustavljena. Kada je to video, ustaški oficir se brzo popeo na nasip i Muhamedu kratko i odsečno naredio:

– Još, još!...

Muhamed je nastavio pomahnitalo da udara i obara ljude, a oficir je naredio da ih prenosimo do onog prvog koji je zaustavio vodu i da ih slažemo kao klade. Sa desetak leševa poprečno postavljenih na njen tok, voda je bila zaustavljena, a ustaše su izdirući se zahtevale da brzo na njih i oko njih nasipamo zemlju, kako bi se načinio odbrambeni zid. Radili smo ceo dan na ojačanju nasipa kopajući, dovlačeći i nabijajući zemlju. Mi sa nabijačama radili smo neprekidno. Svako od nas ko bi za trenutak stao dobio bi stravičan udarac po glavi od kojega se padalo. Na one koji bi pali odmah je nabacivana zemlja i nabijana. Tako smo telima ojačavali nasip.

Do predveče je na taj način u mojoj okolini pobijeno više desetina logoraša. Pred sam sumrak, kad smo već bili iscrpljeni do iznemoglosti, ustaše su obustavile rad. Opasnost je prošla i krenuli smo natrag u logor. Kolona je bila skoro prepolovljena. U logoru nas je čekao kazan sa večerom iz koga se pušila para. Stali smo u stroj i velikom kašikom zahvatali tečnost iz kazana i sipali je u porciju. To je bila čorba od savske vode pune peska, bez soli, bez masti, sa nekoliko kockica stočne repe – jedina hrana koju smo mi logoraši dobijali jednom dnevno.

Kada sam došao u baraku, video sam da je poluprazna. Više od polovine ljudi koji su u njoj boravili ostalo je u nasipu. Uplašen, osvrtao sam se u nadi da ću ugledati oca, a onda sam čuo njegov drhtavi glas:

– Sine, sine Braco, živ sam...

Zagrlili smo se čvrsto i jecali i od bola i od sreće.

Obojica smo mislili da se više nikada, nikada nećemo videti.

ULAZAK SRPSKIH SELJAKA U LOGOR JASENOVAC

Bio je mart 1942. godine. Dan je bio hladan, sumoran i kiša je rominjala. Radio sam sa grupom logoraša na čišćenju kruga oko samog ulaza u logor. Visoka dvokrilna kapija isprepletana gustom bodljikavom žicom polako se otvarala. Levo i desno od ulazne kapije bile su dve visoke drvene kule, na čijem su vrhu bili snažni reflektori i stražari sa mitraljezima. Pogledao sam znatiželjno prema ulazu. Nekoliko metara od kapije video sam kolonu ljudi, žena i dece. Ustaše su ih terale udarajući ih kundacima. Kada su došli bliže, po odeći sam video da su to seljaci iz nekog srpskog sela u Bosni. Bili su uplašeni, zbunjeni, a ustaše su ih nemilosrdno udarale uz psovke i pretnje.

Zapazio sam grupu žena sa decom, a među njima jednu lepuškastu mladu ženu zabrađenu maramom. Nije mogla imati više od dvadeset tri, dvadeset četiri godine. Na grudima je nosila dojčce u povoju, a za suknju joj se držao lep preplašen dečaćić od oko četiri godine.

Ustaše su vrlo grubo odvajale decu od roditelja. Čuo se vrisak majki i plač dece. Jedan ustaša je prišao mladoj ženi sa detetom u naručju, otrgao joj većeg sinčića i gurnuo ga u stranu gde su bila odvojena deca. Plač i vrisak bili su sve jači, a na licima sadista videlo se zadovoljstvo. Onaj ustaša što je ženi oduzeo sinčića opet je prišao sa namerom da joj otrgne i odojčce sa grudi. Na licu majke video se bes, strah, ali i odlučnost da ne da svoje čedo, koje je još čvršće pritiskala na grudi. Ustaša je obema rukama uhvatio dete i pokušavao da ga otme, a žena je, čvrsto držeći dete levom rukom, najednom desnom rukom uhvatila ustašu za grkljan i tako ga čvrsto stegla da je on počeo da se davi, da koluta očima i plazi jezik. Videvši šta se dešava, drugi ustaša je prišao ženi s leđa i jakim udarcem kundaka oborio je u blato. Ona je ničice pala na zemlju preko deteta koje je sve jače plakalo. Pribrao se i ustaša, koji je bio skoro udavljen, pa je okrenuo ženu na leđa i počeo opet da joj otima dete. Njegov bes je

Dolazak srpskih seljaka.

bio sve jači, ne samo zbog otpora koji je žena pružala, već i zbog toga što ga je osramotila pred njegovim ustašama. I on, onako besan, hoće ponovo da otme dete, a ona sa obe ruke stiska dete na grudi i ne da ga. Razbešnjem, on udari petom od čizme ženu

Seljaci u logoru.

u stomak i naglim trzajem ote joj dete. Žena je nemoćna i ošamućena ležala na zemlji. Ustaša je psovao:

– Majku vam srpsku, sve ćemo vas pobiti! Ti mene da daviš!

Dete je u njegovim rukama plakalo, a on mu je psujući, skinuo povoj, uhvatio ga za nožice i počeo da ga vrti u krug. Vitlao je sve brže i brže i naglo tresnuo dete o zemlju pored same majčine glave. Dečija glavica raspala se kao zrela dinja, a krv i mozak poprskali su izbezumljeno majčino lice. Čuo se očajnički vrisak jadne žene, koja je zatim izgubila svest. Video sam da su je dohvatili za noge i odvucli u stranu.

Decu koju su oteli i odvojili odveli su dalje u dubinu logora, i tako sam ih izgubio iz vida. Dečiji plač i vrisak čuli su se sve slabije.

Majke su očajnički poimenice dozivale:

– Milane! Marko! Marija!

Odrasli seljani odvedeni su prema reci Savi koja je tekla neposredno uz logor. Prevozili su ih skelom u Donju Gradinu, gde su masovno ubijane žrtve. Čulo se zloslutno kloparanje čekrka kojim se skela uz pomoć čelične sajle pokretala preko reke.

Jauk i lelek polako su se gubili u daljini, a sa njima i zlokobni zvuk skele koja je odlazila.

Kapija logora opet je bila zatvorena.

LEDENI STUB SMRTI

Ta surova zima 1941–1942. počela je rano i dugo je trajala harajući po našoj porobljenoj zemlji. Nikada se neće saznati koliko je ljudi stradalo od bele smrti, koja je širokim zamasima skupljala svoj danak. Svedok sam više njenih žrtava u Jasenovcu, gde je, u strašnim logorskim prilikama, kosila nemilosrdno. Ali smrt mladog logoraša, koji je kažnjen zbog krađe jednog jedinog klipa kukuruza, bila je posledica koliko te pogibeljne studeni toliko još ledenije bestijalnosti njegovih dželata.

Vraćali smo se sa rada van logora, željni da legnemo na svoje preče i pokrijemo se onim jadnim čebetom, jedinim što su nam stavili na raspolaganje prilikom ulaska u logor. Išli smo u dvojnim redovima i svaki čas bi poneki iznureni logoraš pao, ustaška satnija bi ga kundacima dotukla. Kada smo stigli pred našu baraku, zatekli smo komandanta logora Ljube Miloša i fratra satnika Lipovića-Majstorovića, njegovog zamenika. Bili su okruženi svim najokrutnijih krvoloka. Shvatio sam da spremaju neki veliki zločin koji će zadovoljiti njihove niske strasti. Među njima je stajao mladi iznureni logoraš, koji je u ruci držao klip kukuruza. Na komandu „nastup“ svi smo se postrojili u dvojne redove i stali u stavu mirno. Začuo se prozukli glas Ljube Miloša:

- Ovaj zatvorenik je prilikom rada u magacinu ukrao klip kukuruza te po ustaškim logorskim pravilima treba da bude kažnjen. Ovoga puta će to izvršiti zima.

Izdao je zatim naređenje da se donesu kante sa vodom. Pred barakom je bio ukopan stub visine oko dva metra čiju svrhu nismo znali. Ubrzo smo videli da on ima sasvim određenu namenu. Dvojica ustaša su doveli mladića do stuba i odsečno mu naredili da se skine. Mladić je otkopčao kaput i spustio ga na sneg pored sebe. Ponovila se komanda „skidaj se“ i mladić je preko glave skinuo džemper. Ta komanda se ponavljala sve dok logoraš nije ostao potpuno nag. Na kraju su mu naredili da izuje cipele. Stajao je bos na snegu podižući čas jednu čas drugu nogu, jer je britka hladnoća snega i leda sekla njegova stopala kao blistavo sečivo. Dvojica ustaša su mu prišli i prislonili ga uz

stub sa rukama sapetim na ledima. Još jednim konopcem su ga preko grudi vezali za stub. Onda je klip kukuruza, koji je mladić do tada držao u ruci, jedan od ustaša spustio pred njegove noge i rekao: „Evo ti, pa se najedi!“

Brzim pokretima uzeli su kante i u kratkim razmacima pljusnuli na nagog mladića. Poslednji sunčani zraci obasjavali su golo telo koje se grčilo. Mladić je očigledno bio lep, ali mu se lice odjednom izobličilo, upale oči su se iskolačile a usta širom otvorila hvatajući grčevito poslednji dah. Voda nije stizala ni da se slije na zemlju – smrzavala se na telu praveći ledene slapove. Među ustašama je nastao veseli žagor pun oduševljenja ovim prizorom. Čulo se komandantove naredenje da nastave. Ustaše su produžile da ga polivaju, a jedan od njih mu je prišao i polako mu sipao vodu na teme. Studen je bila takva da se voda u kofama odmah ledila na površini, te su čizmama razbijali ledenu skramu. Pred nama je stajalo telo kao sleđeni kip. Lice se više nije videlo, led je pokrio oči a na mestu usta se videla ledena rupa, poslednji nemi znak samrtnikovog očajanja.

Za sve vreme ovog stravičnog čina mladi logoraš je pustio samo jedan bolni krik kada su ga prelili ledenom vodom iz prve kofe.

Naređeno nam je da uđemo u baraku. Većina je krenula prema peći bubnjari bezuspešno pokušavajući da se spase od nepodnošljive hladnoće.

A kada sam ujutro izašao iz barake i pogledao na stub pod jakim dnevnim svetlom, video sam kako se sunčani zraci presijavaju na sleđenom telu nesrećnika. Ispred njega nije više bilo onog klipa kukuruza. Očigledno se neki pregladneli logoraš noću privukao ledenom stubu smrti i, rizikujući život, uzeo klip. Smrznuti leš je stajao uz stub i čekao toplije sunčeve zrake. Posle nekoliko dana, dunuo je južni vetar i led je počeo da se topi. Došlo je naredenje da se leš skloni te su ga grobari, skupljajući kao i svakog jutra mrtve ispred barake, utovarili u kola i odneli.

Surova zima je polako popuštala. Proleće je najavljivalo dolazak, a stub je i dalje stajao na istom mestu. Nismo ga doživljavali kao opomenu, nego kao nemog svedoka jednog bestijalnog zločina.

KRAJNJA GADOST

Svaka baraka u logoru imala je po jednu kibli koju smo koristili za vršenje nužde noću, kada se nije smelo izlaziti iz barake. Kibla je bila napravljena od prepolovljenog limenog bureta za petrolej na koje su bile pričvršćene dve ručke za nošenje. Oko ove primitivne naprave širio se veoma neprijatan zadah, koji nas je sve gušio i terao na povraćanje. U baraci br. 3, koja je bila rezervisana za nas Jevreje, bio je grupnik Bararon, prijatelj moga oca još iz mladosti. On se prijateljski odnosio prema mom ocu, te bi mu ponekad učinio uslugu tako što bi mene zadržao u baraci kao dežurnog. Dužnost dežurnih je bila da čiste baraku i iznose i prazne kibli u veliku nužničku jamu, na kojoj se vršila nužda preko dana. Jama je bila puna skoro do vrha, jer su počele i proletne kiše.

Pored mene, na trećem spratu kreveta, spavao je jedan mlađić iz Sarajeva, moj vršnjak, gimnazijalac. Zbližila nas je bila ista strahovita muka i nesreća u kojoj smo se zadesili. Glad je bila velika, pa su logoraši jeli svaki otpadak koji bi se mogao naći na ugaženom pustom tlu logorskog kruga. Moj prijatelj Jakica je naišao na glavicu luka, a brže-bolje je obrisao od blata i halpljivo pojeo. Ubrzo je osetio mučninu, teranje na povraćanje praćeno grčevima u stomaku i prolivom. Celu noć je proboravio uz kibli od koje se nije smeo odmicati. Idućeg dana sam bio dežurni u baraci, pa sam morao da ga, onako iznemoglog, vodim do nužničke jame i natrag u baraku. Taj nužnik na otvorenom prostoru bio je pored puta koji je vodio ka centru logora. Nije bilo nikakve ograde niti zaklona od pogleda sa strane. Preko jame, poprečno, bile su postavljene daske na kojima se čučalo dok se vršila nužda.

Oslanjajući se na moje rame, Jakica se laganim koracima približio jami. Stao je jednom nogom na jednu a drugom na drugu dasku i počeo da vrši nuždu. Iz njega je šiknuo izmet koji se ubrzo pretvorio u krvavi crveni mlaz. Krv je tekla, i para se širila, a on je bivao sve bleđi i slabiji. Taj strašni prizor izazivao

je smeh kod ustaša koji su prolazili stazom pored jame. Jedan od njih je zastao i radoznalo se zagledao u logoraša. Jakica se u tom trenutku počeo zanositi, jedva uspevajuci da se zadrži u čučućem položaju, a onda se jače zaneo na desnu stranu, na kojoj su daske bile više odmaknute jedna od druge, i naglavačke pao u jamu. U panici, viknuo sam: „Jakice! Jakice!“ On je tonuo u jamu punu izmeta pokušavajući da se uhvati za dasku, ali je ona bila klizava i ruka se nije zadržavala na njoj. Prišao sam da mu pružim ruku, da ga spasem iz tog strašnog položaja, a onda sam čuo zapovednički glas ustaše: „Stani! Marš nazad, pusti ga neka se udavi u sopstvenim govnicima!“

Ustaša je sve ovo posmatrao sa zluradim smeškom, očigledno zabavljajući se agonijom umirućeg. Jakičina glava je već nestala u mutnoj smradnoj tečnosti i samo je nekoliko mehura isplivalo na površinu – znak da je nesrećnik ispustio svoju dušu. Bio sam preneražen tim prizorom, a ustaša se sada već grohotom smejao i ponavljao: „Kako se ljepo davite u svojim govnicima!“ Ja sam i dalje ukočeno stajao, dok nisam čuo zapovednički glas: „Daj brže razmakni ove daske, suviše su gusto postavljene da bi slobodno mogli da padate!“ Iako sam bio u bunilu, gonjen već uvreženim strahom brzo sam prišao daskama da ih razredim onako kako mi je ustaša govorio i rukom pokazivao. Kada sam završio posao, video sam da je pored svakog para dasaka na kojima se čučalo ostalo dosta slobodnog prostora za pad u jamu. Ustaša je krenuo dalje a ja sam se, u krajnjem očaju, vratio u baraku i ispričao Bararonu šta se desilo.

Bararon je bio stari logoraš, okoreo na sve užase, pa je smireno saslušao moju priču. Na moje pitanje šta možemo da uradimo, samo je prozborio: „Ama baš ništa.“ Samo to. Ono što je mene potreslo iz temelja za njega je bila samo jedna epizoda beskonačnog zločina koji se već dugo odvijao pred njegovim očima.

Posle kratkog vremena, došao je isti onaj ustaša sa još dvojicom, pričajući im šta je video i šta bi ubuduće mogla biti njihova zabava.

U to vreme je u logoru vladala epidemija dizenterije, te je potreba za jamom bila velika. U barakama je ostajalo dosta bolesnih, koji nisu mogli ići na rad, te su često odlazili do nužničke jame. Jednog jutra, sa još jednim dežurnim, iznosio sam kiblu iz barake. Kada smo došli do jame, dvojica logoraša su čučala na daskama. Ustaša koji mi je naredio da razredim daske stajao je tu sa još jednim ustašom. Čuo sam kako je rekao: „Koji li će od ove dvojice da bučne u jamu?“ Jedan od njih je predložio da se klade u sto kuna koji će od dvojice logoraša prvi pasti, na šta je onaj drugi odmah pristao.

Nastavili su da se posprduju u očekivanju brzog raspleta. Jedan od logoraša je počeo da izbacuje mlaz krvi iz sebe, što je duže potrajalo. Bilo je očigledno da je odliv krvi prevelik, pa je nesrećnik izgubio svest, nagnuo se i upao u jamu. Začuli su se veseli povici ustaše koji je dobio opkladu i koji je odmah zatražio svojih sto kuna.

Tako se ta naša nesreća pretvorila u zabavu ustaša, koji su sve češće dolazili do jame i kladili se. Taj mračni poriv se proširio među čuvarima logora i njihovim oficirima. Čak je i komandant logora Ljubo Miloš i sam dolazio da uživa u toj neljudskoj nasladi.

SMRT RADI SPASENJA

Duboko sam spavao na trećem spratu daščanih kreveta naše hladne i smrdljive jevrejske barake broj tri. Iz sna me trglo lupanje vrata iz susedne srpske barake broj dva. Čuo se jaki glas Slobodana, šefa (grupnika) te barake. Vikao je: „Tamo je otišao, uhvatite ga!“ Čulo se trčanje po blatu i povika: „Evo ga, evo ga!“ Zatim je jedno vreme vladala tišina, a potom su se čuli neki tupi, mukli udarci i stenjanje. To je potrajalo poduže, a zatim je opet nastala tišina. Posle toga sam brzo zaspao. Probudio me je onaj odvratni glas: „Ustajanje, ustajanje!“ Ustao sam i izašao pred baraku. Ispred srpske barake spazio sam prijatelja Mirka, koga sam znao sa letovanja u Kiseljaku. Prišao sam mu. Bio je bleđ kao krpa i vrlo tužan. Upitao sam ga šta je to bilo noćas. Tiho mi je odgovorio: „Ubili smo čoveka. I ja sam učestvovao u tome.“ Na moj upitni pogled nastavio je da priča: „Jedan je pokušao da beži pa su ga uhvatili i vezali za drveni stub u baraci. Slobodan je naredio da ga pesnicama udaramo po glavi. Ja sam sačekao da budem zadnji u redu, te sam ga blago udario. Na to je on iznemoglim glasom rekao: Udri me jače, jače, spasi me ovih muka. Ja to nisam mogao. Nastavili su da ga tuku sve dok nije izdahnuo.“

Pred barakom se pojavio grupnik Slobodan, vidno uznemiren. Prišao mu je moj otac. Oni su se još ranije zblížili jer su zemljaci iz Bjeljine, a moj otac je poznao njegovog oca.

Pored vrata barake ležao je go leš muškarca krajnje izmršavljen sa kožom punom crvenih tačkica od ujeda vašiju. Glava mu je bila modra i natečena te se nije moglo pretpostaviti kako je pre izgledao. „Šta to bi Slobodane“, tiho ga je upitao otac, na šta ovaj bezvoljno odgovori: „Morao sam. Šta sam mogao. U svakoj baraci ima ustaških špijuna, koji će javiti da je jedan logoraš pokušao da beži. Došli bi i za odmazdu ubili 10 do 20 ljudi.“

Čudio sam se da je taj iznemogli logoraš imao još snage i volje da pokuša da se oslobodi. Želja za slobodom je bila jača. Kada smo kasnije rekli grupniku naše barake Bararonu šta se

desilo, on je bez razmišljanja rekao: „Slobodan je to morao da uradi, jer bi ih mnogo više bilo pobijeno – poklano. I ja bih to isto morao da uradim da se kod nas desio takav slučaj!“ Umesto da dođe do slobode, grobari su jadnika utovarili u kola sa ostalim mrtvim i odvezli do rake.

Dugo sam razmišljao o ovom slučaju i shvatio kako su ustaške vlasti Nezavisne Države Hrvatske do savršenstva dovele svoj zlikovački sistem uništenja – da se i mi sami moramo međusobno ubijati. Ostvarena je perfekcija zla. A bedni dostavljači, kao uvek i svuda, radili su svoj posao.

KOPANJE DEČIJE RAKE

Bilo je jutro jednog sunčanog martovskog dana.

Ubrzo posle strašnog čina odvajanja dece od roditelja, dovedenih iz nekog bosanskog sela, stajali smo postrojeni pred barakom u očekivanju da nas odvedu na posao.

Došao je jedan ustaša i počeo da bira mlade i jače logoraše. Dobili smo lopate i ašove i krenuli prema kapiji. Odmah sam pomislio da se radi o poslu izvan logorskih žica, i da će mi se možda ukazati prilika za bekstvo.

Nikada nisam gubio nadu, i pri svakom izlasku iz logora vrebao sam priliku za bekstvo.

Izašli smo iz logora u dvojnim redovima, nas dvadesetak, i krenuli prema istoku, ka Lonjskom polju. Hodali smo jedan kilometar. Ustaše su nas zaustavili, a jedan ustaški rojnik, kaplar, uzeo je četiri kočica i zabio ih u zemlju, obeleživši pravougaonik velikih dimenzija. Kratko je rekao:

- Ovde kopajte u dubinu od dva metra.

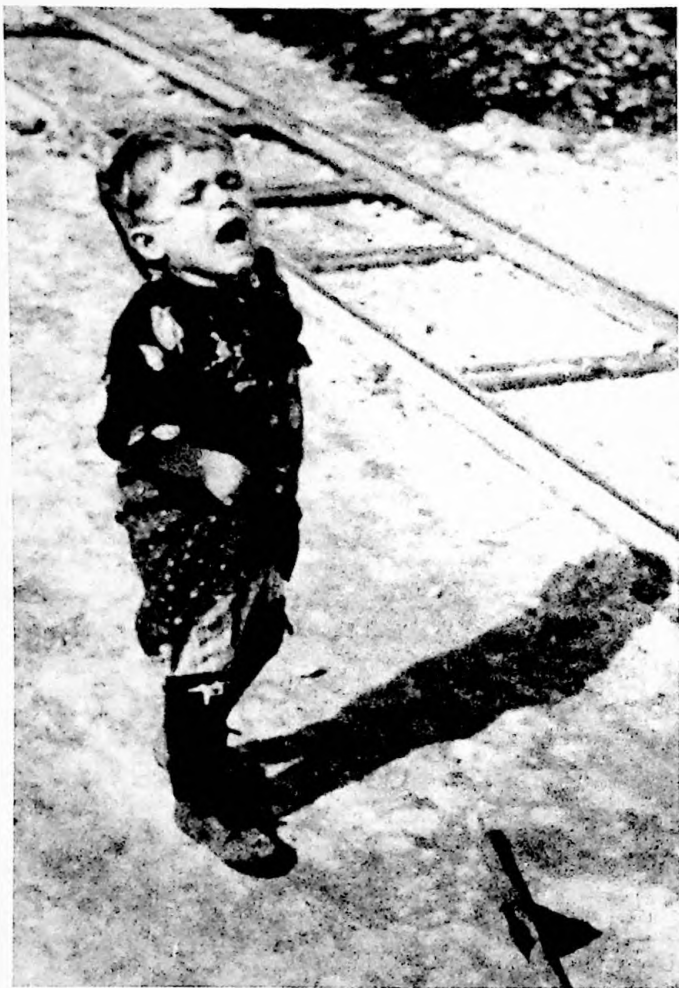
Jasno mi je bilo da kopamo veliku masovnu grobnicu.

Dan je bio vedar, sunčan. Prvo prolećno sunce nas je prijatno grejalo. Počeli smo da kopamo, a ustaše su nas psovka terale da radimo brže. Dimenzije rupe bile su ogromne, i kopajući žestokim tempom, negde oko dva ili tri sata popodne završili smo posao. Bili smo veoma umorni i posedali smo na zemlju da malo predahnemo. Video sam da iz daljine idu ustaše, a pored njih se kretala neka neobična masa. Kada su došli bliže, jasno smo razaznali decu raznog uzrasta, od dve do pet-šest godina. Po odeći, videlo se da je najviše bilo srpske i jevrejske dece, a sva su bila namučena, iscrpljena, izgladnela. Po mojoj proceni, bilo ih je preko dvesta. Pomislio sam da su među njima i ona deca iz transporta bosanskih Srba.

Čuo sam jednog ustašu kako je govorio deci:

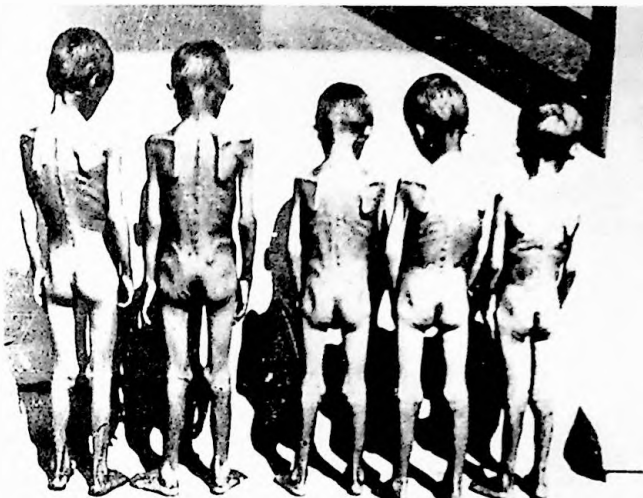
- Hajte sa mnom, vodim vas vašim majkama...

Dvadesetak njih pošlo je, naivno verujući njegovim rečima. Kada su došli blizu rake, više ustaša je prišlo ovoj deci i opkolilo ih, uzimajući jedno po jedno, dodavajući ga jedan drugom, sve

Snimak krika mladog Kozarčanina, napravljen u leto 1942.

bliže jami. Onaj poslednji u nizu, koji je stajao uz samu jamu, imao je u rukama običan stolarski čekić. Uzimao je dete koje su mu dodavali, čekićem ga snažno udarao u potiljak i bacao u jamu. Posle svakog udarca čuo se tanki dečiji pisak i tupi zvuk pada tela u jamu. Zatim bi zavladala kratkotrajna tišina.

Izgladnela deca u logoru Stara Gradiška bila su uvek odvajana od roditelja i na najsvirepiji način mučena do smrti.

Sve ovo gledali smo sa tridesetak metara udaljenosti.

Kad je prva grupa bila pobijena, jedan ustaša se vratio stotinak metara udaljenoj velikoj grupi dece i na isti način, prevarom da ih vodi roditeljima, poveo je sledeću grupu ka jami.

Deca iz velike grupe nisu mogla da vide šta se dešava, jer su ustaše svojim telima zaklanjale jamu i strašni prizor nad njom.

Okrenuo sam se da ne bih i dalje gledao ovaj užas. Do mene je stajao jedan stariji Jevrej, jecajući od bola i nemoći. Podigao je pogled ka nebu i glasno rekao:

- Gospode, ako te ima, udri gromom sa neba i pobij ove zlikovce!

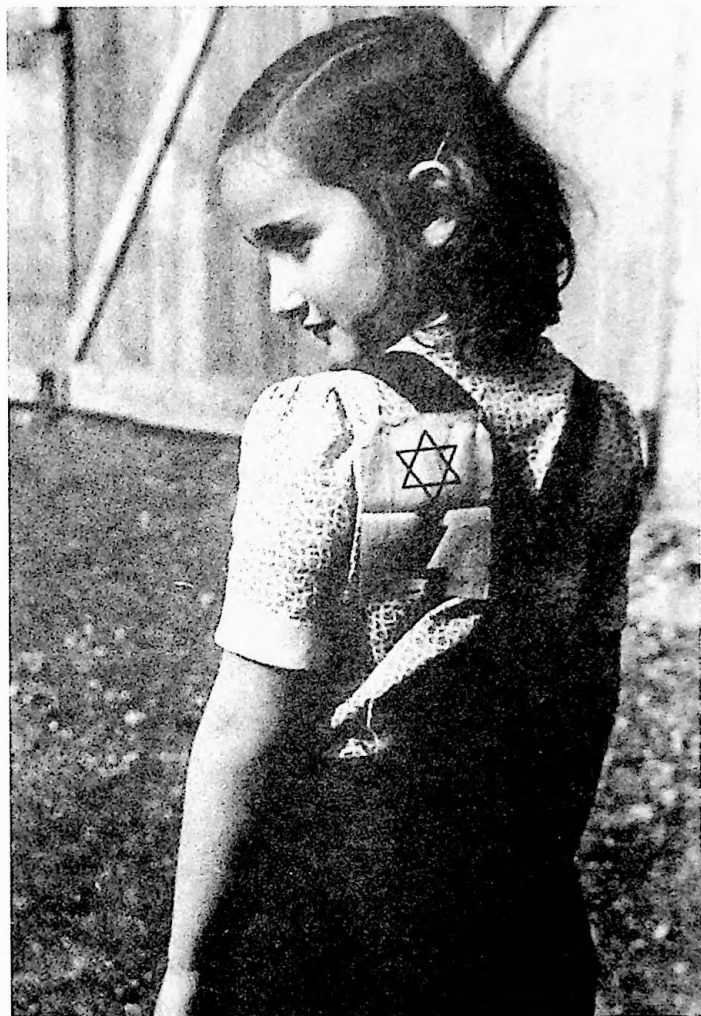
Ali nebo nad nama je ćutalo, ništa nije stajalo na putu onome što su ustaše radile.

A oni su brzo završili svoj strašni posao, jer su mu bili vrlo vešti. Nama su naredili da zatrpamo jamu. Radili smo do mraka, očekujući da i nas pobiju, jer su ustaše uvek nastojale da unište svedoke svojih zločina i zverstava.

Kada smo završili posao, vratili smo se opet u dvojnim redovima u logor. Bio sam svedok nečuvenog zverstva i, očajan i ošamućen, hodao sam kao u transu. Čuo sam glas logoraša koji je išao pored mene:

– Imali smo sreću da i nas nisu pobili.

Uprkos svemu, i ja sam osetio neku skrivenu sreću što sam ostao živ.

Žigosana deca – devojčica iz Hrvatske sa zvezdom na leđima, naredba da svi Jevreji, bez obzora na uzrast, moraju nositi oznaku – Davidovu zvezdu na žutoj podlozi.

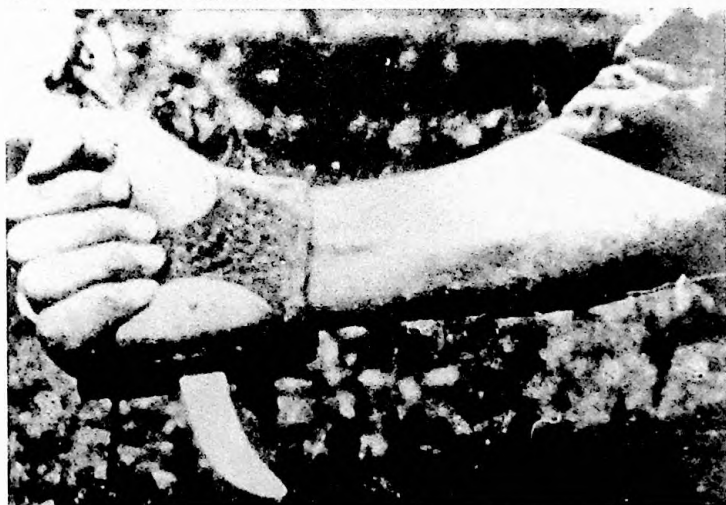
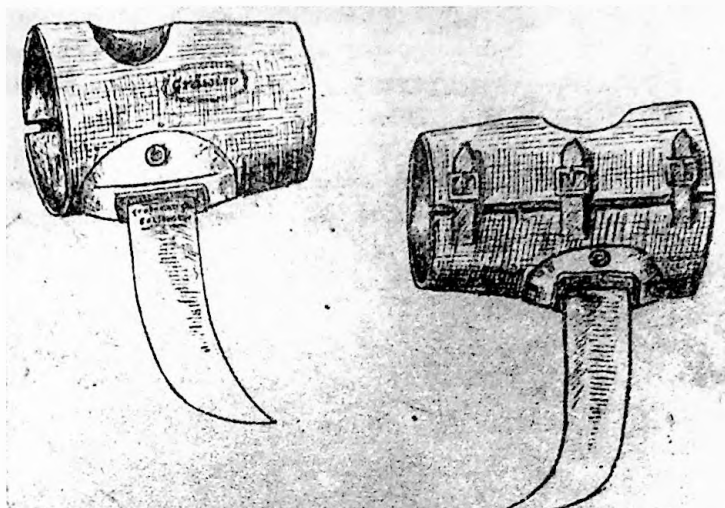
LJUSKE OD KROMPIRA

Bio je kraj zime 1942.

Duvalo je hladan severac i još više snižavao temperaturu u našoj baraci. Još nije bilo vreme za spavanje te smo se okupili oko „bubnjare“, koja se brzo zagrevala, a isto tako brzo hladila – čim bi vatra u njoj utihnula. Stajao sam uz Nisima. Pored nas je bilo još nekoliko ljudi koji su pružali hladne ruke prema peći. Svaki čas su prolazili logoraši, žureći ka kibli. Stravičan smrad kible, koja se brzo punila, širio se naokolo. Uprkos tome, dva logoraša su razgovarala o neizbežnoj temi – hrani. Prepirali su se ili jedan drugog nadopunjavali u spisku jela koja bi rado imali za večeru, samo kad bi bilo prilike za to.

Prisetio sam se kako sam, nekoliko dana pre hapšenja u Tuzli, otišao po nalogu partijske organizacije sa sestrom u Kreku, a jedan ilegalni stan, odakle je trebalo da odemo u partizane. To nam nije uspelo zbog četničke izdaje, i mi smo, posle četiri dana skrivanja, morali da se vratimo u Tuzlu. Moja čvrsta odluka bila je da odem u partizane i da se oružjem borim protiv okupatora i ustaša, koji su bili najvernije i najsvirepije nemačke sluge. Ta ideja me nijednog trenutka nije napuštala. Međutim, kada su nas u Tuzli strpali u vagone, ja sam izgubio svaku orijentaciju. Znali smo, doduše, prema presudama koje smo dobili, da idemo u Jasenovac, ali ja nisam imao pojma o tome gde se on nalazi.

Nisim, koji je sada stajao pored mene, bio je stari logoraš. Uhapšen je u leto 1941, i prošao je više logora pa je bolje znao gde se nalazimo. Ono što sam ja znao o tome još uvek je bilo samo to da smo pored Save. Zato sam ga tihim glasom zamolio da mi objasni položaj logora. Rekao mi je da se nalazimo na levoj obali Save, naspram ušća reke Une. Južno, preko Save, je Bosna, a zapadno, preko Une, Banija. Severno, prolazi pruga Beograd – Zagreb. Severozapadno, na oko 80 km, nalazi se Zagreb, a istočno, takođe na samoj obali Save, veliki koncentracioni logor Stara Gradiška. Na pitanje gde ima partizana, rekao je da se južno preko Save nalazi planina Kozara, na kojoj se nalaze partizani. Ispričao mi je i da su ustaše još prošle godine pobile stanovnike

Za brza masovna klanja u Jasenovcu ustaše su koristile „specijalni nož“. Po ovom nacrtu ustaških zločinaca, ovi noževi su izrađivani u nemačkoj firmi „Solingen“.

svih okolnih srpskih sela, a njihovu imovinu opljačkale. Shvatio sam otkuda dolaze toliki čopori pasa koji lutaju oko logora

i prolaze kroz žičanu ogradu i slobodno se kreću tražeći hranu. Često sam ih posmatrao i, pošto sam voleo pse, pokušavao da im se približim, pružajući ruku kao da im nešto dajem. Bili su nepoverljivi i skoro podivljali i uvek su ostajali na dosta velikom odstojanju. Više nisu verovali ljudima. Pa ipak, gledajući ih kako se slobodno kreću, ulaze i izlaze iz logora kroz bodljikavu žicu, pozavideo sam im – ja ovako zatvoren u žice i osuđen na smrt isključivo zbog toga što pripadam jednom narodu.

Centralni logorski plato bio je oivičen zgradama uprave, komande logora, lančare i ciglane. Bilo je to mesto na kojem su izvršeni najsvirepiji zločini. Tu je bila i ustaška oficirska menza sa kuhinjom iz koje se širio prijatan miris hrane. Pošto je zima popuštala, taj prostor pun blata redovno smo čistili i nasipali šljakom koju smo donosili iz ciglane. Nas nekoliko mlađih bilo je određeno za taj posao. Pored mene je radio Rafael, mladić mojih godina čoga smo zvali Rafo, visok, lep, ali vidno oslabio od gladovanja. Iz kuhinje je izašao ustaša noseći kantu punu otpadaka i prosuo ih na mesto određeno za đubre. Bile su to kore od krompira. Rafo je gledao sa uzbuđenjem u tu gomilu otpadaka. Kada se ustaša vratio u kuhinju i zatvorio vrata, Rafo je pogledao levo-desno, da bi video ima li u blizini još neki ustaša. Pošto se uverio da nikoga od njih nema, spustio je lopatu kojom je nasipao šljaku i, sa ono malo snage koju je još imao, potrčao ka gomili. Kleknuo je i sa obe ruke grabio prljave ljske i trpao ih u usta, jedući halapljivo. Zatim je obema rukama napunio džepove, a na kraju je počeo da trpa i u njedra. U tom trenutku otvorila su se vrata ustaške menze i izašao je ustaški oficir, brišući usta rukama. Očigledno, upravo je bio dobro ručao. Nakon nekoliko koraka, okrenuo se udesno i ugledao Rafu kako kleči i grabi kore. Laganim korakom, na prstima, krenuo je prema njemu, prilazeći mu s leđa. Skamenio sam se, očekujući šta će se desiti. Rafo ga uopšte nije video, i dalje je punio svoja njedra. Ustaša mu je prišao, levom rukom ga uhvatio za čelo, a desnom izvadio kamu iz korica i brzim, veštima pokretom presekao mu vrat. Krv je šiknula iz prerezanog grla, a Rafo se srušio preko đubrišta. Nekoliko pasa, koji su uvek lutali po logoru, prišlo je i počelo halapljivo da liže toplu ljudsku krv. Gledao sam stravični prizor – zanemio kao ukopan. Za napuštene pse koji su

lutali po logoru ljudske krvi je, zahvaljujući ustaškoj kami, bilo u izobilju.

Ustaša je brzim pokretom obrisao kamu o kaput nesrećnoga Rafe koji se trzao ispuštajući napaćenu dušu. Vratio je, potom, kamu u korice i udaljio se tromim korakom kao da se ništa nije desilo. Samo je viknuo:

– Grobari, grobari!

Svedok strašnog zločina. Ovaj okrvavljeni malj kojim su ustaše ubijale zatočenike pronađen je u razvalinama logora, maja 1945. Čuvao se u Jasenovačkom muzeju. Ovakvim maljevima su ljudima razbijali glave.

Ručak koji smo dobili prvog dana, odvratnu splaćinu od stočne repe bez soli i masti, dobijali smo i dalje svakog dana. Jeli smo jedanput dnevno. Hleb, proju ili druge namirnice nismo dobijali. Hrane je bilo taman toliko da čovek iscrpi sve kalorije iz svog tela, jer u njoj i nije bilo nikakvih hranljivih sastojaka. Kada se tome doda još i neprekidni teški rad na koji su nas svakodnevno terali, rezultat je za ustaše bio sasvim u skladu sa njihovim namerama.

Pre rata, još u srednjoj školi, zavoleo sam operu i vrlo često je posećivao. Tada je u beogradskoj operi dirigovao Alfred Pardes, po narodnosti Jevrej. Važio je za dobrog i talentovanog dirigenta. Sada, u Jasenovcu, jedan logoraš mi je rukom pokazao mršavog, iznurenog, oronuolog čoveka rekavši da je to Pardes, dirigent beogradske opere. Ja sam u njemu s mukom prepoznao onog nekada ozarenog čoveka koji se duboko klanjao publici koja mu je aplaudirala.

Desilo se da sam se u grupi logoraša koja je bila određena da prenosi dugačke grede našao u blizini Pardesa. Pošto su grede bile dosta dugačke, po dvojica logoraša su ih nosila na ramenima. Kad je Pardes dohvatio gredu, ja sam je prihvatio za drugi kraj. Zajedno smo je nosili i trebalo je da sa njom pređemo preko nekih železničkih šina. On je išao napred a ja za njim. Dok je prelazio preko šine, noga mu je zapela, te se spotakao i pao. Ja sam to na vreme primetio i čvrsto, sa dve ruke stisnuo svoj kraj grede. Njegov kraj grede pao je sa ramena na zemlju ali ga nije povredio. Brzo sam spustio gredu i prišao u nameri da mu pomognem da se digne. On je nepomično ležao potrbuške sa raširenim rukama. Uhvatio sam ga ispod pazuha i polako pridi-gao. Osetio sam težinu opuštenog tela, mada je bio jako oslabio. Okrenuo sam ga na leđa i potapšao ga rukom po obrazu da mu povratim svest, ali bez uspeha. Prstima sam mu na vratu potra-žio žilu i shvatio da u njemu više nema života. Jasno mi je bilo da je umro od stravične iscrpljenosti prouzrokovane glađu i teškim

radom. Ustaša koji nas je pratio video je šta se dešava i naredio drugom logorašu da prihvati kraj grede koji je nosio Pardes. A onda je prišao Pardesu i nogom ga, sasvim ravnodušno, gurnuo u stranu, dovikujući:

- Grobari, grobari!

Retko ko bi izdržao duže vreme a da ne oslabi toliko da se jedva kreće. Ustašama je i bio cilj da ljude dovedu u takvo fizičko stanje da izgube svaku volju za životom i otporom. To su mi najbolje pokazali oni jadni dečaci koji su, izbežumljeni od gladi, jurišali na komade hleba, koje smo mi novodošli zatvorenici istresli sa ostalim stvarima na prostrtu ćebad. Znali su šta će se dogoditi, znali su da mogu poginuti od ustaških metaka, ali i to je bila lakša smrt nego umiranje od gladi. Viđao sam logoraše koji su našli komad odbačene kosti kako drškom od kašike, koju bi naoštrili na nekom kamenu, stružu njenu šupljinu. Izgrebali bi na taj način nešto malo belog praha i to drškom od kašike stavljali u usta. Sećam se Jakice, mog vršnjaka iz Sarajeva, koji je na zemlji našao smrznutu prljavu glavicu crnog luka. Halapljivo ju je pojeo, ne brišući je. Iste večeri dobio je strašne grčeve u stomaku i svaki čas je trčao do kible. Ujutro više nije mogao da se digne i ostao je ležeći na preći. Pored svih tih zala savladala ga je i teška dizenterija praćena jakim prolivom i odlivom krvi. Ti jadnici su noću trčali na kiblu u baraci, a danju, pošto se kibla iznosila, morali su da idu napolje do latrine, koja se sastojala od velike duboke jame preko koje su postavljene daske sa određenim razmakom. Taj prostor nije bio ničim ograđen te je svako ko je tuda prolazio mogao da vidi čoveka koji vrši nuždu. Sećam se jednog jutra sam i ja morao do latrine, a do mene je čučao jedan islabeli logoraš. Čuo sam da tiho stenje i video da mu iz tela curi mlaz krvi koja se na hladnoći pušila. Jedva se podigao i teturajući otišao u pravcu barake.

Svakog jutra grupnik je podnosio raport ustaškoj patroli koja je obilazila barake. Raport se sastojao iz tri stavke: brojno stanje, koliko ima bolesnih i koliko ima mrtvih. Svake noći umrlo bi u našoj baraci između deset i dvadeset logoraša. To

isto dešavalo se i u ostalim barakama u kojima su bili smešteni posebno Jevreji, posebno Srbi i, najzad, posebno Hrvati i muslimani, komunisti. Grobari su svakog jutra imali pune ruke posla iznoseći mrtve, koje su slagali kod ulaza u baraku, najpre jednog pored drugog, a zatim preko njih drugi ili treći red leševa, onako kako se slažu cepanice. Kad bi izneli sve mrtve, na nosilima su ih odnosili prema izlazu iz logora. Bolesnike smo po naredbi ustaša prebacivali u baraku koja se nazivala „Bolnica“.

Jednog dana sam bio dežurni u baraci, pa je nas nekoliko moralo da bolesnima, ukoliko su mogli da hodaju, pomogne da odu do „bolnice“. Jedan bolesnik je još mogao polako da se kreće, te smo mu nas dvojica dežurnih redara pomagali. Ušao sam u baraku i video da bolesnici leže na prećama jedan do drugog. Neki su ćutali, neki stenjali, a neki bili u samrtnom ropcu. Jedan od bolesnika sa izgledom koji je odavao intelektualca ležao je na preći. Prišao mu je grobar koji je bio još u punoj snazi, a bolesnik ga je zapitao ima li cigaretu. Grobar je rekao da ima, ali je odmah zatražio protivuslugu. Ovaj jadnik je pored sebe imao sasvim očuvan kožni kaput i ponudio mu ga je. Grobar je odmah pristao, uzeo kaput, raširio ga i videvši da je skoro nov zadovoljno ga prebacio preko ruke. Potom je bolesniku pripalio jednu cigaretu, a ovaj je duboko povukao dim i zadržao ga u plućima što je god mogao duže. Na njegovom licu naziralo se zadovoljstvo strasnog pušača koji je bio svestan da mu je to poslednja cigareta i poslednje zadovoljstvo u životu.

U „bolnici“ sam primetio i čoveka koji je išao od bolesnika do bolesnika sa svakim razmenjujući po nekoliko reči. Delovao je kao lekar koji obavlja vizitu. Kad je došao bliže, primetio sam da mi je njegovo lice jako poznato i da ga sigurno znam. Bio je ćelav sa licem tako belim da su se još razaznavale crte nekada lepog čoveka. Odmah sam prepoznao našeg kućnog lekara iz Sarajeva, doktora Perića, koji je takode bio Jevrej. Na trenutak sam ga se setio kao lepog mlađeg čoveka koga smo mi, deca, mnogo voleli jer je za nas imao strpljenja. Setio sam se da sam kao mali često padao i povređivao kolena. Pošto sam se plašio joda, uvek mi je obećavao da neće staviti jod na samu ranu, nego oko nje. I

nikad me nije prevario. Zato sam mu i u svemu drugom verovao i voleo ga. Prišao sam mu i upitao ga:

- Jeste li to vi doktore Periću?

On me je upitno pogledao i odgovorio:

- Da, ja sam doktor Perić.

Video sam da me nije poznao jer je proteklo mnogo vremena od našeg poslednjeg viđenja, čak punih osam godina. Rekao sam ko sam, na šta je on tužno rekao:

- Pa zar si i ti došao ovde?

Rekao sam mu da je i otac sa mnom, a on je samo tužno klimnuo glavom. Upitao sam ga šta radi ovde i kakvu pomoć kao lekar može da pruži bolesnicima. Odgovorio je da nema nikakvih lekova, pa čak ni aspirina. Jedino što može da učini za bolesnika jeste neka lepa reč, da mu pruži malo utehe i nade. U tom momentu ušlo je nekoliko ustaša sa oficirom na čelu prećernih grupom grobara. Naredili su da svi bolesnici izađu napolje. Niko se nije pomakao jer su znali šta ih čeka. Samrtni strah ih je paralisao. Oficir je naredio:

- Grobari, iznosite ih i tovarite u kola!

Ja sam brže izašao na suprotna vrata i, odlazeći u svoju baraku, malo sam zastao i okrenuo se. Video sam ispred bolničke barake kolonu od desetak kola sa konjskom zapregom. Grobari su brzo iznosili bolesnike i bacali ih u kola jednog preko drugog kao cepanice, koliko god bi moglo da stane. Kada bi kola bila napunjena do vrha, kočijaš je kretao, praveći mesta za druga prazna. Grobari su radili brzo jer su ih ustaše stalno vikom požurivale. Kada sam ušao u našu baraku prišao sam grupniku Bararonu. Bio sam zbunjen, uplašen i jedva sam uspeo da mu u nekoliko reči ispričam šta sam video. Stari, iskusni i prekaljeni logoraš, koji je sigurno svašta preturio preko glave, hladno me je pogledao i bez velikog uzbuđenja rekao:

- To je stalna praksa. Mrtve odmah odvoze i sahranjuju a bolesne odvoze u bolnicu. Kad se bolnica napuni, bez obzira na to da li su bolesnici tamo umrli ili su još živi, odnose ih na groblje. Mrtve odmah pobacaju u grob, a žive najpre pobiju. Metke

ne troše već ih ubijaju velikim drvenim maljem ili ih kolju. Izmislili su specijalni nož koji se navlači na ruku. Na donjem delu drške je oštro sečivo u vidu srpa, kojim se samo jednim pokretom ruke može preklati čovek. Zanemeo sam od toga što sam čuo. Kada sam se malo povratio, upitao sam Bararona odakle to zna. Odgovorio mi je da je sve to čuo od grobara. Iako su znali da će biti svedoci svakojakih strahota, bilo je logoraša koji su se dobrovoljno javljali u grobare. Jedini razlog bio je taj što su grobari dobijali nešto bolju hranu od ostalih logoraša. Tako su imali više izgleda da prežive.

Iz grupe Tuzlaka sa kojima sam došao u logor Jasenovac, još dok smo bili u zatvoru u Kreki dobro sam upoznao šestoricu braće. Oni su pripadali jevrejskoj sirotinji koja je pre rata jedva uspevala da se prehrani. Pored njih šestorice, pričali su mi, imali su i nekoliko sestara, majku, oca, babu i dedu. Sva ta usta teško je bilo nahraniti. Nisu imali nikakve škole niti zanate. Bili su niskog rasta, skromno obučeni, neproduhovljenih fizionomija. Najstariji brat David preuzeo je u zatvoru ulogu oca. Kada su došli u jasenovački logor, on je shvatio šta ih čeka i sa braćom se prijavio u grobare. Pošto smo se još u zatvoru sprijateljili, bio je prema meni otvoren i vrlo naklonjen. Često smo se sretali u krugu logora i zastajali da razmenimo nekoliko reči. David je bio dobro obavešten o tome šta se dešava u logoru i uvek mi je govorio koliko je kog dana umrlo a koliko pobijeno logoraša. Te su brojke išle čak do nekoliko stotina ljudi dnevno. Obaveštavao me je i o dolascima transporta zatvorenika iz pojedinih mesta i o broju pristiglih. Mnoge od ovih grupa nisu ni ušle u logor, već su direktno preko Save skelom prebacivane u Gradinu i likvidirane. Rekao mi je da je Gradina srpsko selo čije je stanovništvo pobijeno još u leto 1941, i da se tamo obavljaju masovne likvidacije. Uvek bi isticao da je to dobro za nas koji smo u logoru, jer bi svaka nova grupa koja bi ušla u logor izazvala selekciju i likvidaciju postojećih logoraša, pošto je logor predviđen za samo tri hiljade osoba.

MIRIS LJUDSKOG MESA

Desilo se to početkom aprila 1942. u Jasenovcu.

Jedne noći ležao sam pored oca u punoj barači i osetio miris pečenog mesa kao sa roštilja. To me je podsetilo na divne predratne dane u Beogradu: tata bi nas nedeljom uveče vodio na roštilj kod poznatog ćevabdžije Janjićija. Uživali smo u divnim mirišljavim ćevapčićima sa lukom. Zatim bi došao prodavac ušećerenog voća, te bi se zasladili susamom ili orasnicama.

Začudio sam se – odakle ovde roštilj? Pitao sam oca šta je to, a on mi je rekao da ne zna. U međuvremenu, čuo sam očajničke krike koji su se ponavljali u razmacima od dva-tri minuta. Kada me je umor savladao, zaspao sam. Ujutru, kada sam sišao sa trećeg sprata naših daščanih ležaja, preća, prišao sam grupniku naše barake Bararonu, i upitao ga šta je to bilo noćas, odakle taj miris roštilja i ti jezivi krici. On mi je kratko odgovorio:

– Bacali su žive ljude u užarenu peć ciglane, a to je bio miris ljudskog mesa.

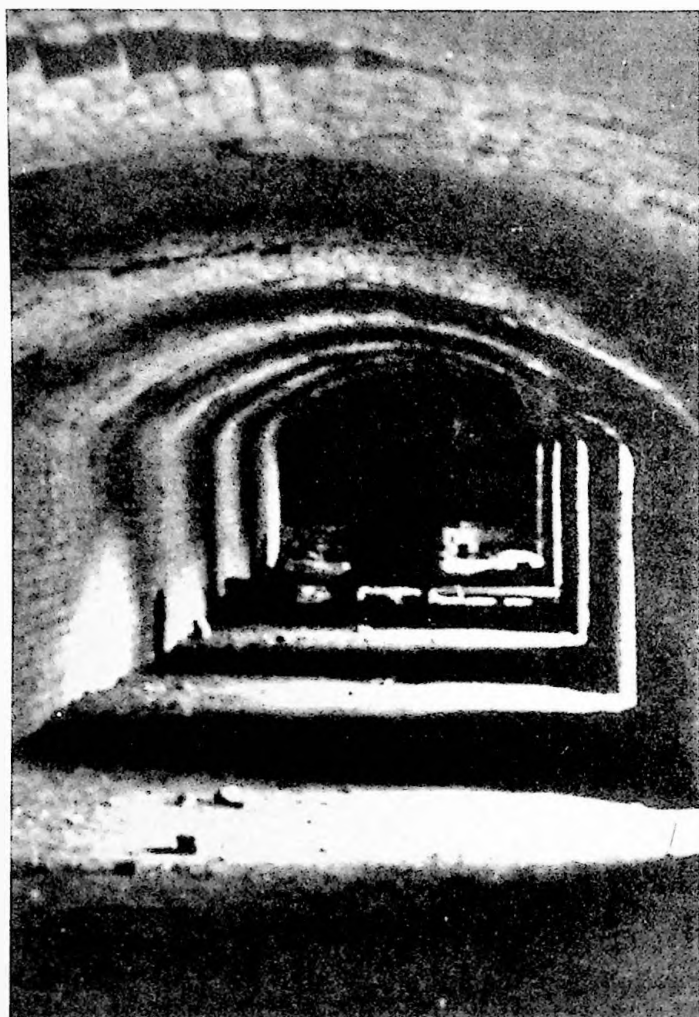
Ja sam ga gledao sa nevericom, na šta je on rekao:

– Šta se čudiš? To se ovde često dešava.

Zahvaljujući mom ocu dobio sam stalno mesto u krojačkoj radionici, i bio sam zaštićen od hladnoće, ali i stalnih ubijanja i klanja u krugu logora. U radionici je radio samo jedan krojač, koji se zvao Papo. On me je svesrdno prihvatio i podučavao osnovnim radnjama krojačkog zanata.

Jednog jutra, tek što smo počeli da radimo, iznenada su se otvorila vrata radionice i na njima se pojavio čovek strašnog izgleda. Bio je mršav, bled i neobrijan, u prljavom odelu, sa puno perja po njemu. Tiho je upitao hoćemo li da ga sakrijemo u radionici, a Papo je samo klimnuo glavom. Upitao sam ga zašto se krije, na šta je on odgovorio:

– Moram da se sakrijem. Noćas sam jedva spasao glavu, a ako me vide ponovo će me oterati u ciglanu.

Po projektu jednog od zapovednika Jasenovačkog logora inženjera Hinka Pičilija, bivša ciglarska peć je pretvorena u krematorijum za spaljivanje živih ljudi u grupama.

Videlo se da je jako oslabio, i ja sam izvadio iz džepa jedan krompir i pružio mu. On je uzeo krompir i pojeo ga u jednom

zalogaju. Stalno je bacao uplašene poglede na ulazna vrata, u strahu da će neko naići. Pitao sam ga kako se zove i odakle je. On je rekao da je iz Sarajeva i da se zove Mordo-Mordehaj. Krojač Papo je čutao uplašen i radio je svoj posao. Mene je zanimalo šta se desilo ovom jadnom čoveku.

– Juče su me uhvatili u krugu logora i odveli u ciglanu. Tamo je već bilo puno iznurenih ovako kao što sam ja. Kada je pala noć, odveli nas u jednu prostoriju koja je bila iznad upaljene peći. Iz velikog otvora na podu prostorije izbijala je jara užarene peći. Naredili su nam da pridemo bliže i jednog po jednog odvajali, govoreći mu da skinе odeću. Onda bi jednom dugačkom letvom čoveka naglo gurnuli u užareni otvor. Nastavili su tako da jednog po jednog bacaju u peć. Srećom, bio sam među poslednjima, pa kako je u prostoriji bilo mračno, jer je vatra iz peći osvetljavala samo njeno središte, ja sam legao na pod i polako ispuzao iz te užasne prostorije. Ujutru sam se izvukao iz ciglane, pomešao sa logorašima i došao na vaša vrata.

Shvatili smo da je Mordo u velikoj opasnosti, pa sam Papu predložio da ga sakrijemo u ugao radionice koji je bio zaklonjen jednim platnom, što je služilo kao paravan za probe odela. Papo je baš završavao uniformu jednom vodniku i očekivao je da taj ustaša dođe po nju. Rekao je Mordehaju da se sakrije iza paravana.

Nedugo potom, na vratima se pojavio očekivani vodnik. Stali smo mirno. Ustaša je upitao da li mu je odelo gotovo i Papo je brzo gotovo odelo skinuo sa štapa i pružio ga ustaši. Ustaša je probao bluzu i, zadovoljan, uzeo odelo i izašao. Tek tada sam shvatio u kakvoj smo opasnosti bili. Da je ustaša hteo da proba i pantalone, otišao bi iza zavesе, video Morda i saznao da ga krijemo. Takav čin se svirepo kažnjavao. Ustaša bi nas na licu mesta zaklao. Kada smo se malo smirili, podigao sam zavesu. Mordo je sedeo na stolici i odsutno gledao u pod. Dao sam mu još jedan pečeni krompir. Mordo je učestalo treptao, a usta su mu se pomerale kao da nešto govori sam za sebe. Čučnuo sam pored njega i čuo tihi glas.

– Samo još koji dan da poživim – ponavljao je.

Bio je to nagon samoodržanja, najjači nagon u čoveku. Poželeo sam da ga ohrabrim, pa sam ga upitao kada je došao u logor i ima li još koga od porodice. Nije odmah odgovorio. Pogledao me je tužno i polako, sa naporom, počeo da govori:

- U septembru su nas vozom dovezli do logora. Odmah su nas razdvojili: mene na jednu stranu, a ženu, dve ćerke i sina na drugu. Njih su zatim, sa ostalim ženama i decom, skelom prebacili preko Save u Gradinu, a nas muškarce uterali u logor.

Dok je to pričao, oči su mu se orosile i dve suze potekle su mu niz obraze. I dalje je gledao u pod i učutao. I ja sam učutao, prekorevajući sebe što sam ga uopšte pitao o porodici i time ga još više rastužio. Znao sam kako je njegova porodica završila, jer sam i sam bio u Gradini. Svojim očima sam video šta tamo rade. Ko je tamo došao bio je preklan i bačen u ogromnu zajedničku raku. Mordi su sve najmilije pobili, a i njemu je možda ostao još koji dan života. Gledao sam ga, izgledao je kao starac, a imao je trideset dve godine.

Dan je sporo prolazio u strahu da neko ne naiđe. Predveče, kada se završavao posao, rekli smo Mordi da mora da izađe, obećavši mu da ćemo ga sutra opet sakriti. On je zahvalio na svemu što smo učinili za njega i rekao:

- Doći ću ako budem živ.

Idućeg dana smo često pogledali na vrata očekujući da se Mordo pojavi. Ništa nismo govorili.

I sledećeg dana smo iščekivali njegov dolazak, ali on se više nikada nije pojavio. Znali smo da je završio život u peći ciglane, jer su se i narednih noći čuli očajnički krici i osećao se miris pečenog ljudskog mesa.

(Dugo posle rata nisam ni pomišljao da jedem roštilj, jer me je uvek podsećao na strašno doba provedeno u ustaškom logoru Jasenovac.)

TALET

Nastavili smo da radimo na uređenju centralnog kruga čuteći, pognute glave. Iznenada, čulo se brujanje motora kamiona. Stajao je pred samim ulazom u logor. Dvojica ustaških stražara koji su čuvali ulaz otvorili su dvokrilnu kapiju i kamion je ušao u logor. Zaustavio se pred zgradom komande logora. Pogledao sam desno i video kamion pun ljudi u gradskim odelima koji su stajali zbijeni jedan uz drugoga. Kamion je bio otvoren, bez cirade i videlo se da su ljudi polusmrznuti. Jedan logoraš koji je radio sa mnom tiho mi je rekao da ovi novodošli zatvorenici nisu iz daleka, već iz neke obližnje slavonske varošice. Pitao sam ga po čemu to zaključuje, na šta mi je odgovorio da ustaše kamion koriste samo na kratkim relacijama, dok na dužim transportu vozom. Iz ustaške komande je izašlo nekoliko oficira. Jedna prilika odudarala je od sivila mase prispelih zatvorenika: odmah iza šoferske kabine stajao je čovek visokog rasta, prekriven preko glave belim platnom sa tamnim prugama sa strane. Imao je dugu crnu bradu koju je belina šala još više isticala. U trenu sam shvatio da je to rabin i da prispelu grupu zatočenika čine Jevreji. Setio sam se učenja iz veronauke da je čovek pokriven taletom od Boga zaštićen od svih opasnosti i zala. Taj rabin je u svojoj dubokoj pobožnosti verovao da će to spasti njega i njegove sunarodnike. Jedan od oficira je primetio rabina. Naredio mu je da siđe sa kamiona, što je ovaj i učinio. Kada je sišao i stao pred ustašu, čuo je naređenje da skine šal sa glave. Rabin je mirno stajao, držeći sa obe ruke šal i izgovarajući glasno jevrejsku molitvu. Ustaša je, očigledno razbešnjen njegovom neposlušnošću, uhvatio rabina levom rukom za dugačku bradu i odsekao je naglim pokretom kame. Sa gađenjem je odsečenu bradu bacio na zemlju i drugim naglim pokretom ruke presekao rabinu vrat. Kada se rabin srušio na zemlju, čuo se glas komandanta logora Ljube Miloša:

– Okreći kamion i teraj ove Čifute u Gradinu.

Kamion se brzo okrenuo, prošao kroz kapiju i stao uz obalu Save, odakle je kretala zloglasna skela koja je prevozila ljude na onaj svet.

Kapija se brzo zatvorila. Uskoro se čulo zlokobno čegrtanje zupčanika koji je pokretao debelu čeličnu sajlju skele u pravcu Gradine.

OTAC I KROMPIRI

Još uvek se pitam je li stvarnost, ili možda sanjam, da sam uspeo da preživim sve te strahote koje su se dešavale u zloglasnim logorima kroz koje sam prošao. Bilo mi je suđeno da se nađem na ivici bezdana koji je gutao hiljade, stotine hiljada nevinih žrtava. Ali, imao sam i veliku sreću da se, sticajem okolnosti, snalažljivosti a i odvažnosti, izvučem iz beznadežnih situacija.

Moj otac, koji je tada imao pedeset godina, bio je uspešan i pošten trgovac, i stoga ugledan, cenjen i poštovan. Bio je snalažljiv i komunikativan čovek. U logoru je zatekao dosta prijatelja i poznanika, a neki od njih su bili u prilici da mu pomognu.

Ustašama je glavni cilj bio uništenje zatvorenika, i to samo zbog jednog razloga – bilo je dovoljno da si Srbin, Jevrej ili Ciganin pa da zaslužiš osudu na smrt. To su postizali dugotrajnim izgladnjavanjem, teškim radom, ali i svirepim ubistvima maljem ili kamom.

Za unutrašnju organizaciju života u logoru određivali su pojedine logoraše koji su bili iskusni i sposobni za organizaciju i vođenje ekonomskih poslova. Jedan od njih, očev prijatelj, postavio ga je za kuvara logoraške hrane. Verovatno je računao da će na taj način i on dobiti nešto više od redovnog sledovanja.

Čuo sam da je očevo postavljenje za kuvara potkrepljeno tvrdnjom da je u vojsci bio kuvar, mada on nikad nije služio vojsku. Lako se snašao kao kuvar, jer za spremanje logorske hrane nije bila potrebno nikakvo iskustvo. Kuvao se čorbuljak od stočne repe, uz dodatak pokojeg krompira.

Video sam da je otac bio vrlo zabrinut zbog situacije u kojoj smo se našli, ali ne toliko zbog sebe koliko zbog mene, sina jedinca. Dok je pripremao hranu za logoraše, izdvojio bi nekoliko krompira i krišom je stavljao u pepeo vatre koja je gorela pod ogromnim kotlom. Kada bi se krompir ispekao, vešto i brzo bi ga stavljao u džep. Uveče, kad bi legli da spavamo jedan pored drugog, izvadio bi krompir i ispod ćebeta mi ga gurnuo u ruku. Pokriven ćebetom preko glave, progutao bih krompir zajedno sa

ljuskom i pepelom. Dao bi mi još koji krompir da imam šta da jedem do sutra uveče.

To što sam sve preživeo mogu da zahvalim prvenstveno svom ocu koji mi je krišom davao krompire. Bez toga bih završio kao hiljade i hiljade nesrećnika koji su umrli od gladi.

PRILIKA ZA ODLAZAK IZ JASENOVCA

Krajem marta ili početkom aprila u Jasenovcu se situacija toliko pogoršala da smo mislili da je svemu došao kraj. Svakog dana su nas terali na nasip. Voda je probila i jedva smo je zastavili. Onda je usledilo pojačavanje nasipa: ubijali su nas i naša tela su služila kao građevinski materijal. Moja baraka je, po broju logoraša, više nego prepolovljena. Jednog jutra kroz logor se pronela vest da je komanda odlučila da izvestan broj logoraša iz Jasenovca prebaci u Staru Gradišku. Ko hoće može sam da se prijavi. Ja sam se našao sa tatom uveče i rekao mu šta se priča a i on je potvrdio tu vest. Pitao sam ga šta misli, ali on je bio neodlučan. Složio se sa mnom da nigde ne može biti gore nego što je sada u Jasenovcu, kao i da ne postoji nikakva mogućnost za bekstvo odavde. Mene je najviše privlačila ideja da odem iz ovog logora, jer sam stalno pomišljao na bekstvo. Nadao sam se da će u Staroj Gradiški biti bolje, ako ništa drugo makar što se tiče uslova za bekstvo.

Prijavili smo se, i posle nekoliko dana pozvali su nas da dođemo na kapiju logora. Okupili smo se pred kapijom, izašli iz logora i došli do železničke pruge koja je bila u blizini. Tu su nas čekali spremni stočni vagoni. Trpali su nas u vagone koliko god nas je moglo da stane. Bili smo stisnuti tako da smo jedva disali i, kad su videli da više ne mogu nijednog da uguraju, zatvorili su i zaključali vrata. Putovali smo ni sam ne znam koliko, ali pamtim da je putovanje bilo užasno. Ljudi su padali u nesvest od zamora i nemoći. Nisu nas puštali da obavimo svoje potrebe, pa su ljudi bukvalno ispuštali fekalije ispod sebe. Taj košmar završio se tek sutradan ujutru, kad je voz stao i kada su se vrata naglo otvorila.

STARA GRADIŠKA

Na ustašku komandu počeli smo da izlazimo i da se postrojavamo. Gledao sam da li je tata izašao, i kad sam ga pronašao stali smo u stroj jedan pored drugog. Primetio sam da veliki broj logoraša nije ni izašao iz vagona. Grobari su se odmah tu stvorili i jednog po jednog, polužive ili mrtve, iznosili iz vagona. Krenuli smo u koloni terani i požurivani od ustaša, sve dok nismo stigli do velike srednjovekovne tvrđave zidane ciglom. Posmatrao sam tvrđavu sa uzbuđenjem. Kad smo se sasvim primakli, primetio sam da je tvrđava opkoljena kanalom punim vode. To se tačno uklapalo u ono što sam svojevremeno, u istoriji, učio o srednjovekovnim tvrđavama. Ušli smo i našli se u ogromnom skoro pustom dvorištu. Tek poneki logoraš pronosio je nešto na ledima. Pogled na visoke zidove uverio me je da sam napravio veliku glupost, jer oдавде apsolutno nije bilo moguće bežati. Potali su nas ulevo od ulaza, i našli smo se pred kulom sa nekakvim kazamatima. Prošli smo kroz kapiju i stepenicama se popeli u dugačak hodnik sa više vrata na obe strane. Pošto sam bio među prvima, zajedno sa ocem i više logoraša, ubacili su me u prvu prostoriju. Bila je to ogromna odaja, sa drvenim podom i prozorom u dnu, u kojoj nije bilo ničega. Zidovi su bili prljavi, stari malter se krunio, a svod je bio lučni, kakav obično imaju stara zdanja. Odmah smo prostrli ćebad i legli da malo povratimo snagu. Oko podneva su nas isterali u dvorište i podelili nam porcije stočne repe sa vodom bez soli i masti; sve je bilo isto kao u Jasenovcu. Odmah posle ručka uterali su nas u kazamat i zaključali. Videli smo da nam se ništa dobro ne piše. Prozor na sobi gledao je pravo na ulaz u kulu. Uveče, pod svetlošću lampe koja je stajala iznad samog ulaza, video sam veliki broj žena, dece, devojaka, starica, kako dolaze u kulu. Nosili su zavežljaje, kofere, torbe, ne znajući ni kuda idu, ni šta ih čeka. Nedugo pošto su svi ušli, počeli su da izlaze žene i deca, ali bez stvari. Kasnije sam saznao da su oni koji su dolazili sa stvarima bili novi logoraši, a oni koji su odlazili bez stvari bili su stari logoraši određeni za likvidaciju.

Austrougarsku tvrđavu u Staroj Gradišći ustaše su pretvorile u zloglasno mučilište – koncentracijski logor koji je organizaciono pripadao sistemu logora Jasenovac. Na slici se vidi zloglasna kula u kojoj su vršeni stravični zločini. Odatle se išlo pravo na likvidaciju.

Žene koje su odvodili iz logora pitale su ustaše da li mogu da ponesu stvari sa sobom a ovi su mirno odgovarali da se ne boje i da će stvari doći za njima. Nažalost, od tih jadnika niko se više nikad nije pojavio niti je iko od njih ostao živ. Potovarili bi ih na kamione i odveli na livade pored Save gde su ih čekale spremne ogromne rake. Ubijali su ih nožem ili maljem.

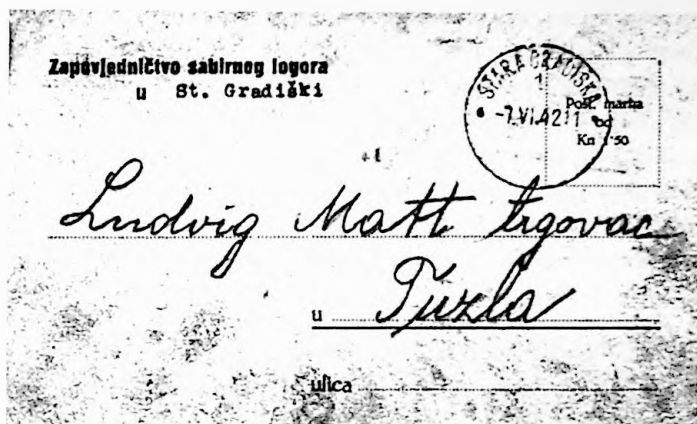
Nizali su se dani u logoru. Glad je bila velika. Jedne večeri otac je legao pored mene i u mraku mi pružio jedan krompir. Objasnio mi je da je preko prijatelja uspeo da opet postane kuvar i da ćemo možda nekako preživeti. Svakog dana izlazili smo u dvorište, gledajući u nebo koje je bilo sve vedrije i vedrije. U dvorištu je počela da niče trava. Čim bi koja tanušna biljka iznikla, brzo bi je ubrali sa dva prsta i stavljali u usta. Nikakve nade nije bilo.

U logoru Stara Gradiška, pored gladi, vladao je i tifus. Na stotine logoraša umiralo je svakog dana. Toj proklesoj bolesti nije bilo teško da se razmahne, jer je napadala iznurene ljude koji su stvarno bili živi leševi. Kratka koma bila bi tako jaka da bi ti iznureni ljudi naprečac umirali. Nažalost, najviše su umirali mladići, čije je telo još bilo nedovoljno očvrslilo. Kolone kola punih leševa stalno su izlazile iz logora i kretale se u pravcu livada gde su se nalazile pripremljene rake.

U logoru sam sreo Ota Cvehara iz Sarajeva, prijatelja mog ujaka Morica Danona. Bili su nerazdvojni od detinjstva. Seli smo jedan pored drugoga na panj u dvorištu i počeli da razgovaramo. Ispričao mi je da je pokušao da se iz Sarajeva prebaci u Mostar, ali su ga u vozu ustaše otkrile i uhapsile i, evo, dovele ovamo. Interesovao se za mog ujaka, a ja ništa nisam znao reći o njemu. Upitao sam šta je sa njegovim roditeljima, braćom, sestrama, a on je začutao. Čutao je dugo, sve dok se u jednom trenutku nije presamitio kao da se klanja. Telo mu je klonulo ka zemlji. Bio sam u nedoumici. Podigao sam mu glavu i – ugledao oči mrtvog čoveka.

Dani su prolazili u potpunom beznađu, ali mi je vest koja se jednog dana pronela logorom ulila malo nade. Čulo se da će odabirati one koji treba da idu na poljoprivredne radove. To

je bila prilika za bekstvo, jer sam znao da na poljoprivrednom imanju ne mogu imati toliku kontrolu nad logorašima. Veoma sam želeo da pobeegnem pa sam uzeo četku, očistio odelo, cipele, očerkao sam i kapu, sredio se koliko je to bilo moguće. Primetio

Šalje: zatočenik br. _____

Ime i prezime: Damon S. Tudor

Živ, pošalji obilne pakete, sira
špeka, masti, loja, šećera, meda
marmalade Brežane, bombona
belogere, ogulika ajnbrena suha
voća, kurbur, porokravci

Dne 4/VI 1942

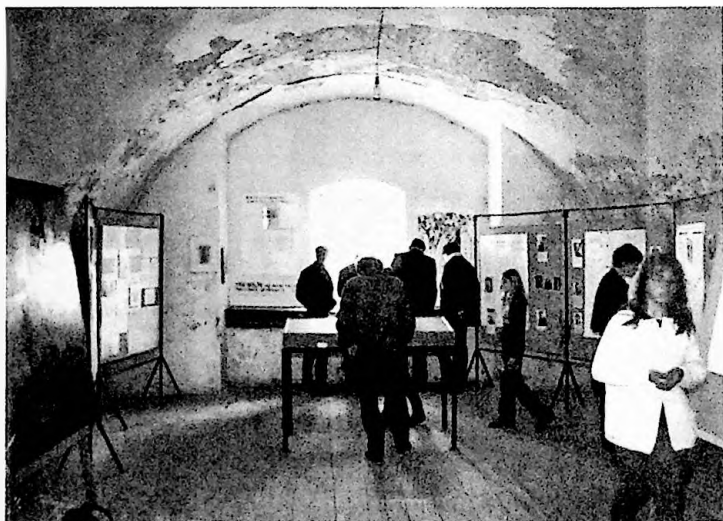
Pisanje je nagrada za dobar rad i vladanje

Očevo poslednje pismo upućeno prijatelju iz mladosti Ludvigu Motu, trgovcu u Tuzli. Mot je bio poreklom Italijan. Od naše familije više nikoga nije bilo na slobodi. Logorske vlasti su povremeno dozvoljavale pisanje na štampanim dopisnicama. Bilo je dopušteno da se napiše najviše 20 reči.

sam da dolazi jedan grupnik, logoraš koji je imao tu povlasticu da može slobodno da se kreće po logoru i obavlja poslove koje ustaše nisu htele da rade. On je stao ispred nas i naredio da se postrojimo. Počeo je da izdvaja fizički jače logoraše. Na brzinu sam dlanovima protrljao obraze kako bih izgledao što zdravije. Znao sam da više izgleda imaju oni koji deluju svežije, koji imaju više snage za rad. Primetio sam da bira uglavnom mlade i jače ljude. Kad je došao do mene nasmešio se i kazao:

– Hajde, ti, u onaj stroj!

Video sam da je tata ostao u stroju. Njega je preskočio. U novom stroju se našlo nas dvadesetak, uglavnom mlađih ljudi. Grupnik je prišao i rekao nam da sutra ujutru budemo na kapiji spremni, sa stvarima.

U kazamatu gde smo boravili, kada bi odvodili na klanje, govorili bi: Ostavite stvari, doći će za vama (fotografija autora iz 1966. godine).

RASTANAK

Vratio sam se ocu, a on me je zagrlio, pritisnuo na grudi i počeo tiho da jeca. Ni ja nisam mogao da izdržim i gorko sam zaplakao. Dugo, su nas potresali grčeviti jecaji, kao da smo znali da je to poslednji dan u životu koji zajedno provodimo. Uveče smo legli jedan uz drugog. Uzeo mi je ruku i čvrsto je držao. Po trzajima njegove ruke osećao sam da ga plač još uvek potresa. I ja sam plakao, opraštajući se od divnog i predobrog oca. Ujutru je tata morao ranije da ustane, jer je odlazio u kuhinju da sprema jelo za logoraše. Pri odlasku iz sobe, rekao mi je:

– Braco, pre nego što kreneš, dođi u kuhinju da ti nešto kažem.

Ostao sam da ležim, ali nisam više mogao da zaspim. Digao sam se, obukao i otišao u centralni deo logora, u ono veliko dvorište na čijem kraju je bila kuhinja za logoraše. Došao sam do oca. On je bio bleđ kao krpa i kad me je ugledao brzo je keceljom obrisao oči. Dočekao me je sa osmehom, ali ja sam znao da on to samo hoće da me osokoli da izdržim do kraja. Stajali smo na samim vratima kuhinje. Počeo je da mi kazuje šta sve imamo od imanja i gde se šta nalazi, spomenuo je kuću u Sarajevu, pa vilu u Kiseljaku kod Sarajeva, pa je govorio o nekoj kući u Bijeljini za koju nisam znao da je naša.

– Sine, ne zna se ko će preživeti a ko neće, ali ti si mlad, nadam se da ćeš sve ovo preživeti. Ostavljam ti u amanet da brineš o majci i o sestrama – rekao mi je, polako, naglašavajući svaku reč.

Obećao sam da hoću, zagrlio ga čvrsto i poljubio u oba obraza. Bio je pribran. Shvatajući da se sasvim primakao čas našeg rastanka, rekao je:

– Sine, vreme je da kreneš, idi pravo prema kapiji i nemoj da se okrećeš.

Kad sam načinio nekoliko koraka, zastao sam od bola i žalosti za njim, jer sam slutio da se više nikada nećemo videti. On mi je doviknuo:

– Ne okreći se, molim te!

Nastavio sam da hodam upotrebivši svu snagu i volju kako bih stigao do kapije. Znao je da ću se, ako se okrenem, vratiti i da ću tako propustiti možda poslednju priliku za spas. Došao sam do kapije i tu je već bilo desetak onih koji su bili određeni za odlazak. Bila su tu i dvojica ustaša, a pored same kapije na zemlji je stajala korpa za veš puna velikih komada kukuruznog hleba. Rekli su nam da svako može da uzme po jedan komad. To je bilo prvi put da sam video hleb od trenutka kada sam ušao u Jasenovac.

Uskoro su prispeli i ostali, a došao je i onaj grupnik koji nas je odabrao. Ponovio nam je kuda idemo i dodao da će nam tamo biti mnogo bolje nego ovde, da ćemo imati i bolju hranu i više slobode kretanja, ali da se od nas traži da budemo vredni i dobri radnici. Prišao je svakom od nas, pružio ruku i poželeo svako dobro. Učinilo mi se da i on misli isto što i ja – da ćemo imati mogućnosti za bekstvo. Do železničke stanice otpratila su nas četvorica ustaša. Tamo su nas umesto u stočne furgone uveli u vagon trećeg razreda. Posedali smo na drvene klupe. Na vratima su stajale ustaše. Krenuli smo. Gledajući kroz prozor, video sam da idemo ravničarskim krajem, da je priroda ozelenila i da se voz kreće prema istoku. Došli smo na železničku stanicu Zdenci, gde su nas izveli iz vagona i, opet u dvojnim redovima, poterali u pravcu našeg konačnog odredišta.

FERIĆANCI

Išli smo dugo dok nam se na jednom brežuljku nije ukazalo neko imanje. To je bila ekonomija u mestu Ferićanci, nedaleko od Našica. Našice su bile sresko mesto u staroj Jugoslaviji. Tu smo odmah raspoređeni u štalu. Dali su nam lopate i vile da očistimo đubre iz nje, jer je tu nekad bila stoka. Radili smo do večeri. Pred samu noć prostrli smo slamu koje je bilo u izobilju, i legli na počinak. Ujutro nas je dočekao kotao vrućeg kačamaka, ili kako tamo kažu žganjaca, što je za nas bilo ogromno iznenađenje. Nama, onako izgladnelim, to je bila prava poslastica. Gledali smo jedan drugog sa osmehom, jer je to govorilo o našoj boljoj budućnosti. Potom su nas rasporedili da čistimo i druge prostorije ekonomskog dobra. Kasnije sam saznao da je to, u stvari, bilo imanje pravoslavne crkve, koje se zvalo Čitluk. Ustaše su sveštenike što pobili, što razjurili. Većina je dopala ustaških šaka i nije preživela – ubijeni su na najsvirepiji način. Pošto je imanje ostalo neiskorišćeno, hteli su da ga pomoću nas ožive. Bio je april mesec, vreme za setvu. Mi smo bili prva grupa koja je stigla, i bilo je očigledno da ne možemo da započnemo velike poslove. Ustaše su nas raspoređivale. Nas nekoliko logoraša uputili su u prostoriju sa puno kukuruza. Naredili su nam da ga krunimo. Dok sam krunio kukuruz, stavljao sam u usta zrno po zrno, drobio ga i jeo. U početku nas nisu toliko terali da radimo, jer se očekivao dolazak novih logoraša i formiranje uprave. Dolaskom novih grupa logoraša, posao je iz dana u dan bivao sve organizovaniji. Za smeštaj su uglavnom služile bivše štale. Upravnik je bio Duško, Srbin iz Bosne, star tridesetak godina. On je izgledao sasvim pristojno, bio je lep čovek srednjeg rasta. Lepo se ponašao prema nama i očigledno je imao iskustva u organizaciji ovakvih poslova. Spavali smo na slami prekrivenoj ćebadima. Upravnik je nastojao da sve prostorije što bolje uredi pa me je, kao školarca, pozvao u kancelariju uprave da ispišem parole. Dobio sam pakpapier i vodene bojice za velike zidne parole na kojima treba da piše: „Red, rad i stega.“ Stega je na ustaškom hrvatskom značilo disciplina.

Ustaše su čuvale da ne pobegnemo, a organizaciju poslova su potpuno prepustile upravi sastavljenoj od logoraša. Mene su odredili u grupu za čuvanje stoke. Ustaše su palile i pljačkale okolna srpska sela, a stoka je dovodena na ekonomiju. Nas nekolicina trebalo je da čuva granicu između livada, na kojima su goveda pasla, i uzoranih i posejanih površina, koje su seljaci bili zasejali. Jednom je, obilazeći nas, prišao neki logoraš i rekao da je on postavljen za šefa kravara i da se zove Feliks Hiršl. Bio je sredovečan čovek, dobronameran i ljubazan, i činilo se da ćemo moći lepo da saradujemo. Dani su se nizali jedan za drugim i broj goveda se stalno uvećavao, jer su ustaše nastavile sa pljačkanjem srpskih sela. Ustaše su nas redovno obilazile i kontrolisale da li dobro čuvamo ono što je posejano.

Među onima koji su nas čuvali isticao se jedan vodnik, koji se zvao Mate. Visok čovek, krupnog stasa, dobro razvijen, ali primitivnog i surovog, četvrtastog lika. Po tome kako se ponašao i kako je govorio, lako se moglo zaključiti da je Hercegovac. Bio je vrlo agiln, glasan i surov u odnosu na logoraše, a bio je oštar i u odnosu na potčinjene ustaše. Logor u stvari i nije bio klasičan logor, jer nije imao bodljikavu žicu oko, ni zidove, ni kapiju, nego su logoraši čuvani tako što su ih na rad pratile ustaše, a predveče, posle večere, odmah su zatvarani na tavanima stambenih objekata i u bivšu štalu pred kojom su bili stražari. Postojala su i stražarska mesta oko logora.

Sećam se da smo se jednom vratili sa našim stadom sa paše i od logoraša, koji su već bili u logoru pored kazana, čuli da je jedan mladić pokušao da beži sa njive na kojoj je okopavan kukuruz. Ustaše su primetile kad se mladić naglo uspravio, bacio motiku i počeo da beži prema šumi. Oni su potrčali za njim. Bili su i snažniji i brži i lako su ga uhvatili. Pitao sam šta će biti sa tim jadnikom i ko je on. Rekli su mi da ne znaju kako se zove, ali da je mladi čovek i da je Srbin. Onda se, iznenada, začuo oštar glas komandanta logora, koji je vikao:

– Nastup! Nastup!

Svi smo stali u stroj ispred komandanta, koji nam je održao sledeći govor:

– Mi smo vas doveli ovde da radite, pružili smo vam i dobru hranu i pristojno ponašanje naših ustaša, te smo očekivali da ćete biti zahvalni. Međutim, jedan od vas danas je pokušao bekstvo i zbog toga će biti kažnjen smrću.

Jedan ustaša je doveo vezanog visokog mladića na prostor ispred našega stroja. Vodnik Mate uzeo je pušku mauzerku i stao iza mladića na razdaljini od jedno dvadesetak metara. Nanišao je mladiću pravo u potiljak. Dah nam je stao u iščekivanju najgoreg. Prasak puške me je vratio u stvarnost, dok je mladić istovremeno pao na zemlju kao pokošen. Prisutne ustaše, oduševljene Matinim streljačkim sposobnostima, počele su burno da aplaudiraju, prišle mu tapšući ga po ramenu i pružale mu ruke u znak čestitanja. Kasnije sam čuo da je vodnik Mate u tom kraju bio našao sebi životnu saputnicu i hteo je da se ženi, ali nije imao stana. Koristeći se prilikama on je pribegao najjednostavnijem načinu – raspitao se da li u selu Ferićanci ima Jevreja. Saznao je da je tu još ostao jedan stari bračni par, muž i žena. Bez problema su ih oterali u logor, a on se oženio i uselio u njihov stan.

Posle nekoliko dana, opet nakon večere, čuo se glas ustaše koji nas je pozivao u nastup. Svi smo se postrojili na mestu koje je bilo za to predviđeno, a iz ustaške kancelarije su izveli dvojicu logoraša. Jednoga od njih sam već zapazio jer je veoma lepo izgledao i bio dobro obučen. Sećam ga se dobro, imao je rajthozne sa čizmama, i onako kicoške uske brčiće. Za njega su govorili da je logoraš slobodnjak. To su bili logoraši koji su uživali poverenje ustaša i mogli su po zadacima da odlaze van logora i da obavljaju pojedine poslove. Zvao se Farkaš. Osim njega, izveli su i onižeg mlađeg čoveka koji je imao produhovljen izgled.

– Evo, ova dvojica nisu poštovali poverenje koje smo im ukazali i zbog toga se kažnjavaju sa po pedeset udaraca štapom – rekao je jedan od ustaša.

Prvo su preko klade prebacili Farkaša i jedan ustaša je uzeo debeli štap i počeo da ga udara po stražnjici i po leđima. Ustaša je vešto zamahivao i trudio se da što jače udari. Na licu mu se primećivao napor a istovremeno i smešak koji je odražavao

zadovoljstvo onim što čini. Farkaš je trpeo udarce bez ijednog glasa. Kod pedesetog udarca klonuo je, ali je ipak uspeo da se digno na noge. Posle toga došao je na red onaj drugi koji je, u stvari, bio pisar u kancelariji. I njega su prevalili preko klade i počeli da udaraju. On je bio mnogo mekši i posle desetog, petnaestog udarca počeo je jako da stenje. Posle pedesetog udarca nije mogao da se digno, nego su ga dvojica ustaša prihvatila i, vodeći Farkaša, odnela u kancelariju.

Ne znajući o čemu se radi, upitao sam Feliksa kakvo su to poverenje ona dvojica izigrali, a on mi je odgovorio da se radi o zlatnoj aferi. Kako i dalje nije bilo jasno o čemu se radi, Feliks mi je ispričao šta su sve ustaše radile da bi došle do dragocenosti koje su logoraši donosili sa sobom. Njima je bilo veoma stalo da opljačkaju sve vrednosti koje logoraši nose sa sobom, i zbog toga su među zatočenicima birali potkazivače koji su otkrivali takve vrednosti. Sigurno je i Farkaš, slobodnjak i takoreći grupnik, imao takve zadatke i verovatno je hteo da nešto od otetog zadrži za sebe, te su ga uhvatili i tako surovo kaznili.

Sećam se, takođe, slučaja kad mi je, dok sam čuvao goveda na paši, prišao bračni par seljana koji se vraćao sa kovanja. Prijateljski su mi se obratili, pitajući kako mi je. U strahu da se ne radi o provokaciji, rekao sam da mi je dobro. Na to su mi bez okolišenja rekli da znaju kako ćemo završiti. Juče su razgovarali sa jednim od ustaša i on im je rekao da će nas na kraju sve pobiti. To me je još jedanput uverilo da je u bekstvu jedini izlaz i spas. Zbog toga sam bio ohrabren kad sam od Feliksa čuo da menjamo mesto za ispašu stoke, ali opet na zemljištu koje je vlasništvo pravoslavne crkve.

Jednog dana mi je prišao mlad, lep i visok ustaša i zapitao me da li dobro čuvam. Odgovorio sam potvrdno i on je prišao granici između livade i polja zasejanog žitom, da bi se uverio da li govorim istinu. Bio sam ubeden da nije učinjena nikakva šteta, međutim on je dreknuo na mene da lažem. U čudu sam prišao samoj ivici i ništa nisam primetio, ali se on i dalje drao i psovao tvrdeći da sam pustio goveda u žito. Kada sam ponovio da to nije tačno, on je skočio do prvog žbuna, izvadio ustašku kamu i

odsekao lesku dosta debelu i dovoljno dugačku, otesao joj grane, prišao mi i počeo da me udara. Posle nekoliko udaraca, rekao mi je da ispružim ruke sa dlanovima nagore. Kad sam ih ispružio, on je iz sve snage udarao naizmenice po rukama toliko dugo da su mi dlanovi pocrveneli i natekli. Onda je nastavio da me udara po celom telu, po glavi, po ledima i po nogama, sav zajapuren i besan, dok sam ja ćutke trpeo, sve dok me nije tako jako udario po glavi da sam ošamućen pao. Nastavio je da me udara dok se nije zamorio. Na kraju mi je rekao da će mi ovo biti dobra škola i da ću sad dobro paziti da više ne lažem. Kad je otišao, prišao mi je Feliks, koji se nalazio u neposrednoj blizini. Rekao sam mu da ovo neću moći dugo da izdržim. Feliks me je molio da budem pribraniji i strpljiviji i da im ne protivurečim, da ih ne izazivam. I sam se, rekao je, čudi da se ustaša tako poneo, zato jer su, kako je saznao od upravnika, svi dobili direktivu da se pristojnije ponašaju sa nama i da nas mnogo ne maltretiraju, pošto se nalazimo na slobodnom prostoru i možemo pokušati bekstvo. Predveče sam u logoru pitao neke od naših kravara znaju li ko je ustaša koji me je onako tukao. Jedan od njih mi je rekao da ga svi zovu Ćuza i da je Hercegovac. To da je Hercegovac sam i sam zaključio po govoru.

Naši čuvari bili su većinom Hercegovci. Oni su bili najpouzdanije ustaše, najsirovije i najsvirepije, u šta sam se uverio i u Jasenovcu a, eto, i ovde.

Jednog popodneva ponovo mi je prišao Ćuza, očigledno neraspoložen i besan. Opet me je optužio da su goveda prešla granicu između livade i žita. Ćutao sam ne želeći da ga izazivam, a on je počeo da me udara najpre po dlanovima pa po celom telu. Na kraju mi je rekao da neće sa mnom da zanoveta, izmaknuo se par koraka, skinuo pušku sa ramena, otkočio je i uperio mi je u glavu. Stajao sam nem, zbunjen a istovremeno i indiferentan. Naredio mi je da otvorim usta. Kad sam ih otvorio, zažmirio je na jedno oko i nanišanio mi pravo u usta. Očekivao sam kad će puška da plane i da se okonča moja agonija. On je prstom povukao oroz sa okidača, a puška je samo škljocnula ne opalivši. Shvatio sam da nije uopšte ubacio metak u cev, nego je hteo da

me uplaši i da uživa u mom strahu. Spustio je pušku smejući se:

– Sigurno si se usrao od straha – dobacio mi je, očigledno zadovoljan svojom „šalom“.

Mirno sam ćutao, a on je zabacio pušku na rame i polako otišao dalje.

Vreme je prolazilo, naišli su topliji dani i livada na kojoj su goveda pasla bila je već dosta istrošena, gotovo je nestalo trave. Feliks nam jednog dana reče da smo određeni da idemo na mesto severnije od Feričanaca gde ima dosta paše. Sutradan smo se spremili, dobili po komad kukuruznog hleba, poneli svoje stvari i sa govedima krenuli na sever, prema reci Dravi. Prolazili smo kroz naseljena sela. Svuda su gledali sa čuđenjem kako mi gonimo goveda a ustaše gone nas. Potom smo naišli na neko selo u kojem su ljudi izašli iz kuća do ograda i gledali nas osmehujući se sa simpatijama. Jedna žena je izašla sa bokalom vode. Htela da nas ponudi, ali je ustaša dreknuo da nam ne prilazi. Vrućina je bila velika i patili smo od žeđi, dok su ustaše imale čaturice. Na kraju smo došli u Obradovce. Odmah na ulasku u selo bila je prostrana zgrada, za koju su rekli da je lugarnica, i uterali nas u njeno dvorište.

OBRADOVCI

U neposrednoj blizini šumarske kuće, lugarnice, gde smo bili smešteni, nalazila se i pravoslavna crkva. Crkva je bila demolirana, a ulazna vrata bila su izvađena zajedno sa štokom. Dan pre no što smo došli, ovamo su poslali dvojicu ustaša sa četvoricom logoraša i zaprežnim kolima punim bodljikave žice. Oni su išli kao konačari, kao prethodnica koja je trebalo da pripremi tor za goveda. Sama lugarnica je bila prostrana zgrada, koja se sastojala od velike prostorije u prizemlju i isto toliko velikog tavana na koji se išlo drvenim stepeništem. Čim smo stigli, uterali smo goveda u tor koji je već bio pripremljen, a nalazio se na sto metara od lugarnice. Napravljen je tako što je oveći kružni prostor u šumi bio oivičen bodljikavom žicom u nekoliko redova, a napravljena je i jedna kapija. Tu smo uterali goveda i vratili se u lugarnicu. Feliks nam je rekao da se popnemo sa našim stvarima na tavan. Onako umorni, prostrli smo ćebad i brzo zaspali. Ujutru nas je Feliks pozvao da ustanemo. U dvorištu nas je čekao vruć kačamak za doručak. Potom smo se postrojili kako bi nas rasporedili na posao. Ustaše su isključivo bile čuvari, a poslove je organizovao neko iz redova logoraša. U našem logoru u Obradovcima to je obavljao Feliks, do tada šef kravara.

Kako je ovde bilo dosta paše, krdo je podeljeno na dva dela. Prvo smo goveda terali na pojilo, pa na pašu i predveče opet na pojilo. Pojilo je bilo u selu Are, na omanjem potoku. Morali smo svakodnevno prevaljivati put od Obradovca do Ara i nazad. Meni je povereno da čuvam desetak krava i da ih napasam u neposrednoj blizini lugarnice.

Prilikom prelaska iz Ferićanaca u Obradovce, doživeo sam pravi šok kad sam među ustašama koji su nas pratili prepoznao zlokobnog Čuzu, koji me je tukao gotovo svakog dana. Uplašio sam se da će se svakodnevno maltretiranje nastaviti u Obradovcima. Na sreću, izgleda da su naši čuvari dobili strogo naređenje da nas ne maltretiraju jer smo bili rasuti na terenu pa je bekstvo bilo veoma olakšano. I nisu nas tukli. Čuza bi se, u prolazu, samo ironično nasmejao, i nikad mi nijednu reč nije uputio.

U logoru nas je bilo tridesetak, a čuvalo nas je dvadesetak ustaša sa dva rojnika, odnosno desetara. Ustaše su preko dana bile sa nama, čuvale nas, a noću su stražarili oko logora na nekoliko stražarskih mesta. Snabdevali smo se iz Ferićanaca. Svakog jutra je jedan od logoraša kretao sa konjskom zapregom i otuda donosio potrebne namirnice. Kočijaš je bio naš logoraš Edo Šajer. On nam je prenosio šta se sve dešava u Ferićancima, ali i o tome šta se dešava u svetu, jer se u Ferićancima, gde je bio mnogoljudniji logor, moglo dobiti više informacija.

Dani u Obradovcima su prolazili relativno mirno, bez nekih krupnijih zbivanja. Radili smo svoj posao. Ja sam krave čuvao u neposrednoj blizini logora i jedan od ustaša me je obilazio jednom ili dva puta dnevno. Uveče sam vraćao krave muzare sa paše ranije nego ostali zbog toga što je trebalo da se mleko odnese ustašama za večeru. Bili smo iznenađeni ponašanjem seljaka iz Obradovaca. Selo je bilo naseljeno isključivo srpskim žiteljima, i oni su živeli u strahu iščekujući kada će i njih oterati u logor, kako su ustaše činile u tom delu Slavonije. Saosećali su sa našim mukama i patnjama. Kad god bi ugrabili priliku, čušnuli bi nam neki zamotuljak sa hranom. Upoznao sam jednog mlađeg čoveka sa velikom grbom na ledima, koji je konjskom zapregom prenosio velike hrastove klade iz šume. Zvao se Ilija. On mi je skoro svakog dana donosio nešto za jelo, jer je prolazio putem pored kojeg sam čuvao krave. Uvek bi ostavio neki zamotuljak, neko voće, i mi smo počeli da razmenjujemo poneku reč.

Jednog podneva, dok su krave mirovale u hladovini ispod velikog hrasta, jedna starija seljanka prošla je pored mene i upitala me tihim glasom hoću li i sutra u ovo doba biti tu, a kad samo odgovorio da hoću, rekla mi je da je sačekam, da će ona doći. Sutradan, pojavila se sa pletenom korpom prekrivenom belim stolnjakom i odmah je produžila do šumice. Ja sam pričekao desetak minuta, a onda sam jednu kravu ošinio tako kamdžijom da je ona, uplašena, pojurila prema šumi. Izgledalo je izdaleka da ju je obad ujeo i da zato beži. I ja sam se uputio u šumu i došao do malog proplanka. Seljanka je tu već bila prostrla

stolnjak i izvadila stvari iz korpe. Sve je podsećalo na ručak koji se donosi koscima. Kad me je ugledala, nasmešila se i rekla:

- Sedi, sine!

Ja sam seo pored prostrtog stolnjaka. Ona mi je prvo iz lonca kutlačom napunila tanjir govedom supom sa rezancima. Odavno sam bio zaboravio kako izgleda i kakav je ukus govede supe. Počeo sam da jedem, a ona je nežno pogledala i ubrzo oborila glavu. Video sam da joj suze teku niz lice. Gledajući je tako, i moje su oči zasuzile. Kad je obrisala suze, prvo što je upitala bilo je:

- Sinko, imaš li majku?

- Imam... nadam se da imam, da je još živa.

- A gde je?

- Ostale su ona i sestra u Tuzli i ne znam šta je sa njima bilo. Mene i oca su uhapsili i oterali u logor, a njih dve su ostale na milost i nemilost ustašama.

Tešila me je verom da su žive, da će se snaći nekako, i opet se zaplakala. Upitao sam je zašto plače. Odgovorila je da ima dva sina, ali da ne zna šta je sa njima. Jedan je bio u jugoslovenskoj vojsci i u aprilskom ratu je nestao, možda je zarobljen, a onog drugog, koji je bio u žardarmeriji, uhvatile su i odvele ustaše. Plakala je ne prestajući da me i dalje nudi jelom. Obećala je da će mi kad god prođe ostaviti nešto za jelo. Ja sam joj skrenuo pažnju da bude oprezna, jer ustaše ne dozvoljavaju nikakav kontakt sa nama. Kad smo se rastajali, pokazao sam joj žbun pored puta gde bi mi mogla ostavljati hranu. Polako se digla, spakovala sve stvari u korpu, smotala stolnjak, pomilovala me po glavi i upitala:

- Sinko, koliko imaš godina?

Kad je čula, oči su joj se ponovo napunile suzama. Verovatno se setila sina, mog vršnjaka, kojega su Nemci zarobili.

Potom je često prolazila pored manastirskih livada na kojima sam napasao krave. I ostali logoraši, čuvari stoke, hvalili su se da im seljaci donose i krišom ostavljaju hranu. Ponekad bi ustaše to primetile, pa bi terale seljake preteći im.

Mi smo počeli da se međusobno upoznajemo i zblizavamo, i ubrzo se stvorio krug od nas pet-šest istomišljenika što se tiče bekstva iz logora. Zaključili smo da je jedini izlaz iz ove situacije bekstvo u partizane, ali nismo znali kako to da izvedemo. Znali smo samo da niko ne sme da ostane u ustaškim rukama, ako misli da preživi.

PRVI PLAN ZA BEKSTVO

Ustaše su imale svoju kuhinju u prizemlju lugarnice i na našu sreću za kuvara su izabrali Dragana Mautnera iz Zagreba, rodenog brata Mirka Mautnera, koji je takođe bio sa nama. On je bio vešt u tom poslu i ustaše su ponekad čak i hvalile ono što je skuvao. Trpezariju nisu imali, već su obedovali pred kuhinjom. U našoj grupi bili su Mirko i Dragan. Oni su nam poverili da ustaše na ulazu zgrade u kojoj su boravili imaju soške, gde drže oružje i municiju. Njihovo oružje bilo je bez kontrole za vreme ručka. Mirko je jednog dana predložio da on, sa još nekoliko nas koji znamo da rukujemo puškama, otme oružje od ustaša. Tako bi puškama i bombama pobili čuvare. To je izgledalo izvodljivo, tim pre što su ustaše redovno ostavljale puške u soškama, a opasače sa bombama i fišeklijama okačene o puške. Od nas pet izabranih dvojica su služila vojsku i znala su da rukuju puškama, a jedan je bio čak i rezervni poručnik u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. On je i predložio da uđe u kuhinju i da pozove Dragana, da odšrafi nekoliko bombi i baci ih među ustaše, a da zatim još dvojica ulete, uzmu puške i pripucaju. Sa ulične strane zgrade bilo je samo jedno stražarsko mesto, što je značilo da je samo jedna puška u tom momentu mogla da dejstvuje protiv nas. Taj plan smo razrađivali do detelja. Nažalost, nikad se ne zna šta sutrašnji dan može da donese. Dok sam se vraćao sa kravama ka lugarnici, video sam da pred kapijom sa kuvarom Draganom Mauzerom stoje dvojica vojnika u plavim avijatičarskim uniformama. Kad sam se približio, shvatio sam da su to oficiri avijacije Ante Pavelića, i da vrlo srdačno razgovaraju sa Draganom. Uterao sam krave u štalu i pomuzao ih. U povratku, pitao sam Dragana ko je to bio. On mi je odgovorio da su to njegovi školski drugovi iz Zagreba. Obavestili su ga da su mu otac i majka još u Zagrebu i da ih niko nije dirao. Zamolio ih je da majci i ocu odnesu njegovu adresu, kako bi mu se javili. Bio je srećan zbog vesti o roditeljima.

Dani su nam prolazili u svakodnevnim poslovima. Ustaše su čuvale nas, mi smo čuvali goveda, a rojnik se šepurio na no-

vom biciklu, koji je neznano otkuda nabavio. Bio je vrlo ponosan na bicikl i odredio je jednog logoraša da ga svako jutro čisti flanelaskom krpom, naročito njegove hromirane točkove. Ovaj je to vrlo ravnosno radio, i svaki put kad bi završio stao bi mirno ispred rojnika i raportirao:

– Gospodine rojniče, bicikl je očišćen!

Rojnik bi samo klimnuo glavom.

Na nesreću, dvojica ustaša su jednog popodneva upala u kuhinju i ščepala Dragana. Vezali su mu ruke na leđa, strpali ga u kola mobilisana u selu, pa su se zajedno s njim uputili ka Ferićancima. Niko nije znao šta je posredi, ali smo slutili da će se desiti nešto što ne valja. Sutradan je došao naš kočijaš Edo sa namirnicama iz Ferićanaca i sa tugom u glasu rekao nam da su Dragana Mauzera noćas zaklali, te da su potom po svom običaju evali, a da je on je kažnjen zato što su dvojica avijatičara dala dresu njegovim roditeljima i što su mu ovi pisali u logor na običnoj razglednici, želeći da mu jave da su živi i zdravi. Razglednica je došla u upravu logora i to je za ustaše bio prekršaj koji je zasluživao najtežu kaznu, smrt klanjem. Greška je bila u tome što to nije bio odgovor na njegovu kartu. Naime, povremeno smo, kao nagradu za dobar rad, dobijali pravo da se kartom, sa dvadeset reči, javimo porodici.

Bili smo poraženi Draganovom svirepom smrću. Otpala je mogućnost prepada na ustaše. Za kuvara su uzeli jednog zrelijeg logoraša iz naše grupe koji nije ulivao poverenje, jer je bio suviše servilan prema ustašama. Draganov brat Mirko, koji je takođe bio u grupi rešenoj da beži, jednostavno je ućutao, kao da ne zna da govori.

Posle izvesnog vremena dobili smo i mi logorske karte da se javimo porodici. Mirko je pisao roditeljima. Nije im rekao šta se desilo sa Draganom. Danima je uzalud čekao odgovor. Najzad je zaključio da su mu i roditelji stradali. Ja sam pisao majci i sestri u Tuzlu, očekujući da će mi se javiti. Nažalost, ni ja nisam dobio odgovor. Strah koji mi se javio u Staroj Gradiški, dok sam gledao žene i decu koje su dovodili u kulu i odvodili iz nje, nije bio bez razloga. Shvatio sam da sam na kraju ostao sam na svetu.

Jedne večeri smo se vratili sa paše, uzeli večeru i seli u krug. Dok smo večerali, Feliks nam je rekao da smo dobili veterinara, takođe logoraša. Pitali smo se ko je taj, jer je bio sumrak pa se nije dobro videlo, kad se digao čovek malog rasta, mršav, sa naočarima. Rekao je da se zove Zorislav Golub, da je iz Zagreba, po zanimanju veterinar, i da će od sad on voditi brigu o zdravlju goveda. Sutradan, odmah po izlasku na livadu na kojoj sam napasao stoku, pojavio se veterinar Golub. Seli smo na ivicu puta i počeli da nenametljivo razgovaramo. Pitao me je ko sam, odakle sam, šta sam po zanimanju. Ja sam mu na sva pitanja vrlo otvoreno odgovarao. I mene je interesovalo šta je on radio u Zagrebu. Rekao je da je uhapšen kao antifašista, jer je na fakultetu, gde je bio asistent, bilo mnogo frankovaca, koji su ga i odali ustašama. A Golub je bio Hrvat. Posle toga smo se zajedno vratili u logor. Krave sam uterao u štalu i pomogao Jakici, koji je radio u štali, da ih pomuze.

U logor sam se uvek vraćao nešto ranije od ostalih logoraša. Oni su morali da idu na pojilo i trebalo im je dosta vremena da se vrate u logor. Zato sam imao vremena da posmatram šta se dešava među ustašama u samom logoru, posebno u lugarnici.

Jednom sam, tako, primetio na ulazu u dvorište lugarnice dvojicu žandara i našeg rojnika. Rojnik je bio Hercegovac, visok, krupan čovek. Stajao je okrenut leđima prema meni. Uzeo sam metlu, koja je bila pored kuće, i počeo da metem, u nadi da ću čuti šta govore. Jedan od ustaša glasno je pričao o tome kako Nemci napreduju na istočnom frontu, kako Staljingrad samo što nije pao, i da su Nemci već osvojili Kavkaz. Drugi žandar je pričao o velikim avionima koje su Nemci napravili, i o nekom oružju koje će doprineti da se rat brzo okonča. Rojnik se zadovoljno smeškao, klimao glavom i slagao se sa njima, dodajući da će pobjeda doći mnogo brže nego što se i sami nadaju. Neočekivano, okrenuo se, ugledao me i dreknuo:

- Marš odavde, šta radiš tu!

Brže-bolje sam ostavio metlu i otišao u štalu. Ispričao sam Jakici šta sam čuo. Obojica smo bili očajni zbog vesti koje su ustaše tako razmetljivo saopštavale jedni drugima.

POGIBIJA JEDNOG PARTIZANA

Dok sam bio u dvorištu, primetio sam da cestom od sela Predojevaca, nekoliko kilometara udaljenog od Obradovaca, juri na biciklu mršavi, oniži čovek u civilnom odelu, ali sa ustaškom kapom na glavi. Pred ulazom u lugarnicu naglo je ukočio, nasklonio bicikl na ogradu i prišao stražaru. Pošto je saslušao njegovu poruku, stražar je počeo da doziva rojnika. Rojnik je bez opasača izleteo iz kuće, saslušao poruku i brzo pošao u kuću, očigledno u nameri da se naoruža i naredi ustašama koje su se tu nalazile da i oni uzmu oružje i krenu za njim. Među njima se našao i Čuze, ustaša koji me je stalno premlaćivao u Ferićanci-ma. On je iz kuće izašao sav uplašen i potrčao u pravcu klozeta u dnu dvorišta lugarnice. Ostale ustaše uzele su puške, bombe i njih sedam-osam na čelu sa rojnikom trkom je krenulo u pravcu Predojevaca.

Stajao sam u dvorištu očekujući da će se nešto strašno desiti. Ni pola sata nakon tog, začuli su se pucnji, zatim rafal puškomitraljeza i na kraju nekoliko eksplozija ručnih bombi. Potom je nastupio tajac, a u daljini, iznad Predojevaca, izdizao se dim. Zapalili su, znači, neku kuću. Uskoro su se pojavile ustaše, zadihane, rumene, oznojene i razdragane, vodeći trijumfalno pred sobom vezanog partizana. Gledao sam mladića obučenog u jugoslovensku uniformu koji je, bled i uplašen, stajao okružen ustašama. Ruke su mu bile vezane žicom, pomodrele i natečene. Tada su se otvorila vrata od klozeta i pojavio se Čuze. Prišao je grupi i počeo glasno da psuje zarobljenika, preteći da će ga ubiti. Onda je zamahnuo kundakom i udario ga snažno u grudi. Tad sam video kakva je Čuze kukavica. Najpre je od straha pobegao u klozet, a kad je opasnost prošla junači se nad vezanom žrtvom.

Iz razgovora ustaša saznao sam šta se desilo. Grupa partizana zanoćila je u selu Predojevci kod jednog srpskog seljaka. Komšija Hrvat je to primetio, seo na bicikl i došao da to prijavi. Jednog partizana su zarobili, a ostale koji su pokušali da pobegnu iz zapaljene kuće su pobili.

Rojnik je naredio jednom ustaši da ode u selo i dovede nekog seljaka sa kolima. Potom su dvojica ustaša sprovela vezanog partizana do Ferićanaca. Ujutru nas je naš snabdevač Edo Šajer obavestio da je partizan zaklan i da su ustaše celu noć terevenčile posle svirepog čina.

Strah od partizana naterao je ustaše da kroz dan-dva dovedu još jednu desetinu, pa ih je sada bilo trideset na nas trideset logoraša. Zbog toga što su pojačali straže, povećali broj vojnika i opreznost, te iskopali nekoliko bunkera oko same lugarnice, situacija je po nas postala mnogo nepovoljnija.

DRUGI PLAN ZA BEKSTVO

Golub je redovno obilazio goveda, pa smo često govorili o mogućnosti bekstva. On je postao idejni vođa nama koji smo se spremali da pobegnemo. Prilikom jednog razgovora, rekao mi je da samo naša grupa može pokušati da pobjegne. Ja sam na to reagovao dosta burno – u tom slučaju oni koji ostaju, njih dvadeset i trojica, sigurno će izgubiti život! Ali u okolnostima kada više nismo nazirali realne mogućnosti da se spasemo, desilo se nešto što je potpuno izmenilo situaciju.

Bila je sredina avgusta, topao sunčan dan, podne. Krave su se odmarale u senci nekoliko velikih hrastova, dok je u neposrednoj blizini, dvadesetak metara od mene, jedan seljak sekao stablo i pravio trupce. U jednom trenutku on je seo na panj, izvadio iz bele platnene torbe hleb i slaninu i počeo da jede. Primetio je da ga posmatram i zazviždao je. Ja sam to protumačio kao poziv da mu pridem kako bi mi dao nešto za jelo. Jednu kravu koja mi je bila najbliža ošinuo sam i ona je potrčala u pravcu drvoseče. Krava je ušla u šumu i ja sam potrčao za njom. Plašio sam se da ne naiđe neki ustaša od onih koji su nas povremeno nadzirali. Pogledao sam levo i desno i video da nema nikoga, te sam prišao seljaku. On me je sa smeškom dočekao i ponudio da sednem na panj pored onoga na kome je on sedeo. Prvo je upitao kako nam je u logoru. Ja sam ga pogledao sa podozrenjem jer sam znao da moram biti oprezan, pošto je to mogla biti provokacija. Odgovorio sam mu da nam je dobro, na šta se on ironično nasmejao:

– Znam ja ustaško dobro, bio sam u njihovim rukama i imam teške posledice.

Ja sam ga ćutke posmatrao sve dok nije polako otkopčao košulju i razdrljio grudi. Na grudima je imao rane od nekog sečiva, još nedovoljno zarasle.

– Ovo su me sekli ustaškom kamom.

Zatim je skinuo gumeni opanak sa desne noge i pokazao mi rane među prstima. Nastavio je da priča kako su mu među prstima palili krpe natopljene benzinom. Uhapsili su ga jer im

je bio sumnjiv, a mučenjem su želeli da ga nateraju da prizna krivicu. Bio je uporan i ništa nije priznao. Pošto nisu imali nikakvog dokaza, pustili su ga na slobodu. Sumnjali su da saraduje sa partizanima, da s njima ima vezu, da im šalje ljude. Onda mi je priznao da je u narodnooslobodilačkom odboru i da se tu u blizini, u slavonskim planinama, nalazi mnogo partizana, da su dobro naoružani i jaki, da dobijaju opremu i naoružanje direktno iz Zagreba. Čak je pomenuo da ih ima oko osamdeset hiljada. Meni je bilo jasno da preteruje, ali sam ipak nastavio razgovor. Pitao sam ga da li zna za partizane koji su stradali u susednom selu, a on mi je odgovorio da zna. Znao je i njihova imena i da je to bila terenska udarna grupa koja je predanila u kući jednog seljaka, Srbina, i da ih je njegov komšija Hrvat prijavio. Ispričao sam mu da sam video tog potkazivača sa ustaškom kapom, kao i zarobljenog vezanog partizana. Na kraju me je otvoreno pitao nameravamo li da bežimo u partizane. Iznenaden i obradovan, odlučnim glasom sam ga uverio da smo svi mi spremni da pođemo u partizane. On se nasmešio, zadovoljan mojim odgovorom, i obećao da će to srediti. Pitao sam ga kako se to može izvesti, a on mi je rekao da će javiti partizanima da dođu i napadnu nas spolja, a da bi mi trebalo da istovremeno napadnemo ustaše. Izvadio je iz torbe komad hleba, odsekao mi jedno parče, i uz to dobar komad slanine. Prihvatio sam se jela, a on se zadovoljno smeškao, klimao glavom i govorio kako ćemo svi biti spaseni. Predložio sam mu da sutra predveče dođe negde blizu mene, gde ja čuvam goveda, a ja bih poveo jednog od naših drugova koji bi sa njim detaljno razgovarao o svemu. Obećao je da će doći i pri tom pokazao u pravcu guste šume iza mojih leđa. Tu su šumu zvali branjevina, jer je bila još mlada za seču. Uveče sam ispričao našem veterinaru Golubu o čemu sam razgovarao sa seljakom, koji mi je rekao da se zove Dragić. Golub je bio zadovoljan i rekao je da će sigurno poći da razgovara sa Dragićem. To je promenilo naše raspoloženje. Ponovo se javila mogućnost našeg zajedničkog spasenja.

Sutradan, Golub je došao nešto ranije, seo pored mene i još jednom smo pretresli celu situaciju. Kad smo začuli pucketanja

nje granja, rekao sam mu da uđe u šumu. Ja sam, po dogovoru, ostao da čuvam stražu, da pazim da ne naiđe neki ustaša. U slučaju da se neko pojavi i krene preko velike livade, trebalo je da zviždućem onu nemačku pesmu „Lili Marlen“.

Vreme je polako prolazilo, a Golub se nije vraćao iz šume. Primitio sam da se jedan ustaša uputio prema meni. Zastao je na stotinak metara od mene i doviknuo mi:

– Jesi li sačuvao?

Odgovorio sam da jesam i da ne brine, na to se on okrenuo i otišao u drugom pravcu.

Najzad je doktor izašao iz šume i seo pored mene zadovoljan i nasmejan. Rekao mi je da je Dragić uglavnom ponovio ono što mi je i meni rekao, samo sa mnogo više detalja, i da je dogovoreno da partizani noću napadnu naš logor. Dragić je tražio podatke o broju ustaša, a Golub mu je još i obeležio stražarska mesta i bunkere. Dogovorili su se da naši dežurni, kada partizani izvrše napad, dignu sve ostale logoraše. Razgovor se vodio i o našem „oružju“. Mogli smo nabaviti neki šrafciğer, možda nož, ili čekić. Od te večeri, svaku noć smo na smenu dežurali nas sedmorica. Boža Švarc je nekako uspeo da sačuva ručni sat, te je tako smena bila ravnomerno raspoređena.

Sa nadom, ali i nestrpljenjem, čekali smo dolazak partizana, jer smo znali da će uskoro ponestati trave za ispašu, pošto je leto bilo dosta suvo, i da će nas ponovo vratiti u Jasenovac. To je značilo sigurnu smrt.

Na kraju smo dočekali i septembar, a partizani nisu dolazili. Da bih imao nešto od oružja pri ruci, od jednog logoraša trampom sam došao do obučarskog noža za sećenje kože. Bio je to pljosnati, iskrivljeni čelični nož, sa koso zarezanom oštricom i kožom navučenom preko drške. Sakrio sam ga tačno iznad ležaja, između letava u potkrovlju.

KRAH DRUGOG PLANA

Seljaci su i dalje brinuli o nama. Grbavi Ilija mi je skoro redovno donosio hranu. Gonio je kola natovarena hrastovim kladama. Iz opreznosti, okrenuo sam mu leđa, a on je okrenuo glavu u suprotnom pravcu. Prolazeći, rekao mi je:

– Braco, Dragić je pobjegao.

Sledio sam se jer je to značilo da od našeg dogovora nema ništa. Obavili smo tako, ne gledajući se, kratak razgovor iz koga sam saznao da je Dragić pobjegao u partizane i da je to morao da učini jer se plašio da ostane u selu pošto mu je i sin prethodno otišao njima. Saznao sam da je u Dragićevoj kući ostala samo njegova žena i zamolio sam Iliju da je pošalje predveče do bra-njevine, gde ću je čekati.

Predveče sam sa zebnjom čekao da li će Dragićeva žena doći. Sedeći na ivici šume čuo sam pucketanje suvog granja u zabranu i pridigao se. Nedaleko od mene zapazio sam visoku ženu srednjih godina, koja je u kecelju sakupljala suvo granje. Shvatio sam da to radi iz opreznosti, ako bi naišla na ustaše. Predstavili smo se jedno drugom, i ona mi je, onako uplašena, brzo ispričala da je Dragić poručio da ne bežimo, da je počela ofanziva na partizane, da su svuda straže i zasede i da je opasno da preduzimamo bilo kakve korake. Na pitanje šta zna o partizanima, odlučno je rekla da oni neće doći, jer je ofanziva žestoka. Shvatio sam da od našeg oslobođenja nema ništa, da je i naš drugi plan da se spasemo propao. Bio sam uporan i nisam hteo da se pomirim sa takvim ishodom pa sam navaljivao da mi kaže ima li neku mušku glavu – brata, zeta, ili tako nekoga ko bi mogao sa nama da porazgovara. Rekla je da nema nikoga osim njihovog kuma, koga bi mogla da pošalje da razgovara sa nama. Dogovorili smo se da sutra u ovo doba pošalje kuma na ovo isto mesto, a ja ću ga ovde sačekati sa još jednim logorašem.

Tek uveče, kad sam se sa kravama vratio u logor, potražio sam veterinara Goluba. Rekao sam mu šta se desilo i tražio od njega da sutra predveče dođe na sastanak sa Dragićevim kumom. Golub je pristao i dosta dugo smo nasamo razgovarali o tome kako ćemo to da izvedemo.

Sutradan predveče Golub je došao do mene.

TREĆI PLAN ZA BEKSTVO

Dragićev kum je bio visokog rasta, crnomanjast, star oko trideset i pet godina. Išao je prema nama odlučnim i brzim koracima i kad se primakao pozdravio nas je prijateljski, pitajući ko je od nas Braca. Kad sam se predstavio, on je rekao da se zove Petar. Povukli smo se dublje u šumu. Odmah je počeo da priča o tome kako i zašto je Dragić pobjegao. Upitali smo ga šta on misli da bi trebalo da radimo. Odgovorio nam je pitanjem:

- Hoćete li da bežite?

Golub je odgovorio da svi hoćemo da pobegnemo. Petar je smatrao to nemogućim jer partizani sigurno neće doći, a mnogo je ustaša koji nas čuvaju. Rekli smo mu da nas ima sedmorica koji možemo jedan drugom da verujemo i da bi, u tom slučaju, samo mi bežali. Zamolili smo ga da nam kaže koji bi bio najbolji pravac kretanja kako bismo došli do partizana na Krndiji. Detaljno nam je opisao teren preko koga moramo da predemo i naglasio da je najveći problem preći preko pruge u blizini željezničke stanice Zdenci. Prethodno moramo preći veliku livadu koja se nalazi na granici između našeg tora i većeg kompleksa šume. Posle toga treba da idemo prema jugu. Upozoravao je da ćemo naići na hrvatsko selo koje je proustaški raspoloženo, i da nipošto ne idemo kroz selo, nego da ga zaobidemo u velikom luku i nastavimo opet prema jugu. Druga prepreka biće uska šumska pruga firme Našička. Ta pruga za eksploataciju šume nije u upotrebi, ali on ne zna da li je čuvana. Za cestu preko koje je trebalo preći znao je da su postavljene zasede zbog toga što je ofanziva na partizane u jeku. Posle prelaska ceste, rekao je, doći ćemo na teren koji je zasađen vinogradima, koji pripadaju srpskom partizanskom selu Pištane, i tada ćemo biti na partizanskoj teritoriji.

Sve smo dobro zapamtili do detalja. Na kraju, upitao sam ga da li bi nešto učinio za nas. On je bez okolišanja rekao:

- Hoću sve da učinim za vas.

Rekao sam da bi nam trebalo nešto u rukama čime bismo se mogli braniti, i da bi za to dobro poslužile toljage. On je malo u čudu gledao u mene i Goluba, ali je pristao da nam useče toljage i sakrije ih pored puta kojim ćemo proći. Dogovorili smo se da to bude žbun leske na ivici šume.

PRIPREME ZA BEKSTVO

Kada smo završili razgovor Petar nam je čvrsto stisnuo ruke, i jednom i drugom, pozeleo uspešno bekstvo, zagrlio i poljubio u oba obraza. Posle toga je nestao u gustom zabranu. Golub i ja smo seli na ivicu šume i počeli razgovor o tome kako ćemo organizovati bekstvo.

Jedino vreme koje smo mogli iskoristiti za bekstvo bilo je deset do petnaest minuta bez ustaške kontrole, predveče, u vreme dolaska stada sa paše. Ustaše su često ostajale u logoru kod bunara, skidale košulje i prale se od prašine. Mi bismo produžili do male šume u kojoj je bio tor, udaljen oko sto metara od logora. Tada nam se pružala prilika da preskočimo nisku bodljikavu žicu oko tora i pobegnemo. Sve je zavisilo od toga koji će ustaša biti sa nama, jer je bilo i takvih koji su nas pratili u stopu.

U tom slučaju, ne bi nam preostalo ništa drugo nego da ga ubijemo, uzmemo njegovu pušku i pobegnemo. Znači, morali smo naći nešto čime ćemo ga ubiti, a Golub je predložio da ga udarimo kamenom u glavu.

Trebalo je odrediti vreme za bekstvo. Važno je bilo da ta noć bude vedra i bez mesečine.

Ja sam svakodnevno čuvao krave na obližnjoj livadi i uvek se dosta ranije od drugih vraća u logor. Zato je Feliks, kao upravnik, trebalo da me prebaci na rad oko stada, o kome su se starali drugovi predviđeni za bekstvo.

Među njima su bila dvojica logoraša u koje nismo imali poverenja, i oni nisu bili uključeni u plan za bekstvo, jer smo se plašili izdaje. Trebalo je udesiti da se, kad započne naše bekstvo, oni vrate u logor na večeru. Olakšavajuća okolnost bila je to što su Feliks i Golub mogli slobodno da se kreću.

Ostalo je da se o detaljima još jednom dogovorimo. Nastojali smo da se nikad ne okupljamo, već smo se sretali po dvojica. Tako nismo skretali pažnju drugih logoraša, među kojima bi se mogla naći neka kukavica, koja bi posumnjala u nas. Već idućeg jutra, dok smo raspoređivani na rad, Feliks mi je pred

svima rekao da nisam dobro čuvao krave i da ću od sada biti sa stadom broj dva. Shvatio sam da je Golub uspeo da razgovara sa njim. Golub je redovno obilazio stada i pojedinačno razgovarao sa svakim od nas. Meni je poverio zadatak da nađem neki veći kamen ili ciglu i da to ostavim kraj ulaza u tor. Bio sam srećan da se pripreme obavljaju hitno i u tajnosti. Utvrđen je tačan dan bekstva – 12. septembar 1942. godine. Golub je poznavao dosta stvari iz astronomije, pa je izračunao da će te noći nebo biti bez mesečine.

Dani su bili vedri, što je obezbeđivalo sigurnu orijentaciju prema položaju zvezda. Nažalost, 12. septembra je padala jevrejska Nova godina. Znali smo da će se tog dana preostalim logorašima desiti neprijatne stvari. Feliks je očekivao da će ih oterati natrag u Jasenovac. Ja sam puno razmišljao o tome da li je pametno i ispravno to što nameravamo da uradimo. Imali smo dva plana čijim bi se ostvarenjem mogla da spase većina logoraša, ali, nažalost, oba su propala. Međutim, pretila je opasnost da nas krajem septembra, po završetku paše, sve vrate u Jasenovac. Ako bi se ostvario naš plan, spaslo bi se makar nas sedam i otišlo u partizane. Duško Holcner, ugostitelj iz Daruvara, koji je pre nekoliko dana saznao da su mu žena i troje dece pobijeni u Loborgradu, ustaškom koncentracionom logoru za žene i decu, celu noć je plakao. Ujutro nam je, svakom ponaosob, odlučno izjavio:

– Cilj nas koji bežimo je samo jedan – da poginemo sa puškom u ruci, kao ljudi!

To smo prihvatili kao našu zakletvu.

Iako je bekstvo bilo skopčano sa mnogobrojnim opasnostima, čak i da nas uhvate i pobiju, morali smo smoći snage i hrabrosti da potražimo spas u bekstvu.

POSLEDNJA MOLITVA

Bio je jedanaesti septembar, dan uoči Roš ašane, jevrejske Nove godine. Posle večere logoraši su se okupili na tavanu. Ušao sam među poslednjima i video sledeću sliku: Feliks je stajao ispred ostalih, na glavi je imao kapu, kao i drugi, a preko ramena bio je ogrnut belim taletom (molitvenim šalom), dok je u ruci držao molitvenik. Pored njega je stajao čovek sa dve upaljene sveće u rukama. Po ulasku, zatvorio sam vrata za sobom, a Feliks je tiho počeo da izgovara reči molitve. Čuo sam poznate reči:

– Baruh ata Adonai...

Ostali su za njim tiho ponavljali molitvu. Uzbudio sam se jer sam se setio prošlih vremena, kada sam u svom toplom domu slušao očevu molitvu. Sveće su gorele, sto je bio postavljen a mi smo stajali oko stola svečano raspoređeni, spremni da dočekamo Novu godinu. Posmatrao sam lica prisutnih sa kojima sam zajedno doživeo mnogo patnje i zla. Slutio sam šta im se sve može desiti. Feliks je i dalje tiho čitao molitvu koja se završavala, kao i sve jevrejske molitve, molbom Bogu da iduću godinu dočekamo u Jerusalimu. Na kraju je rekao: Amen, što su i ostali ponovili. Posle toga je nastavio da govori na srpskom. Nastojao je da nas uveri da ne smemo da gubimo nadu, da treba da verujemo u božiju pomoć. Suze su mi išle na oči i krišom sam ih brisao rukama.

BEKSTVO

Osvanuo je 12. septembar – dan našeg spasenja ili stradanja. Bilo je toplo sunčano jutro, a po dogovoru trebalo je da od odeće ponesemo toplije stvari, jer se približavala zima. Krenuli smo svako na svoj posao vidno uzbuđeni, znajući koliko je taj dan za nas presudan. Sa našim krdom pošao je ustaša za koga smo znali da uvek ostaje u logoru i pušta nas da sami odemo do tora. To je bio dobar znak i naša nada u uspeh je porasla. Sunce se polako pomeralo ka zapadu, a mi smo čekali da se što niže spusti i da poslednji prispemo u logor. Sačekali smo da oni pre nas uteraju goveda u tor i da se čuvari vrata u logor. Tada smo i mi došli i krenuli ka toru. Ustaša je odmah otišao do bunara, skinuo košuju i počeo da se pere do pasa. Mi smo se zadovoljno zgledali i produžili. Kada smo uterali goveda, svako od nas se latio nekog posla. Sa nama su bili Feliks i Golub. Pomagao sam Golubu kao da pregledam krave, dok je Hugo uzeo onu ciglu i sa njom tobož ukucavao otkaćenu bodljikavu žicu. Treći je pokušavao da veže jednog nestašnog bika za drvo. Time smo odužili naš boravak u toru, a ona dvojica, koja nisu planirana za bekstvo, požurili su gladni ka logoru.

Dogovor je bio da Hugo, koji je u bivšoj jugoslovenskoj vojsci bio poručnik, preuzme komandu prilikom bekstva. Čuo se njegov jaki glas:

– Preskači žicu!

Mi smo na jednom mestu gde je trebalo da preskočimo ranije otkovali dva reda žice i ovlaš ih pričvrstili. Jedan po jedan, preskakali smo i sačekali da svi pređu na drugu stranu. Bio sam poslednji. Jednom nogom sam prekoračio žicu, a druga mi je još bila sa unutrašnje strane tora. Tada mi je kroz glavu opet prošla misao koja me stalno mučila – da li je dobro i pošteno to što radimo. U sekundi sam shvatio da drugog izlaza nema, prebacio sam i drugu nogu preko žice i našao se u slobodnom prostoru, na putu ka slobodi. Bilo je sedam i petnaest, sunce je zalazilo za krošnje stabala praveći duge senke.

Izašli smo iz šume u kojoj je bio tor i našli se pred velikom livadom, koju smo morali preći da bi se dohvatili velike šume, jer je tuda vodio put ka jugu. Trčeći preko livade, primetili smo da prolazimo pored velikog kanala sa visokom trskom. Hugo je naredio da skočimo u kanal. Kanal je bio dubok skoro dva metra, pa smo neprimećeni prešli prostor do same šume. Trska se lomila pod naletom naših tela i stvarala veliku buku, koja nam je u strahu izgledala još veća. Povremeno smo izvirivali i gledali u pravcu logora. Na livadi nije bilo nikoga. Na kraju te naporene trke stigli smo do ivice šume. Izašli smo iz kanala i došli do žbuna leske gde je, po dogovoru, Petar trebalo da ostavi toljage. Tražio sam ih pogledom, ali ih nisam video. Onda sam primetio neko složeno granje čije je lišće bilo smežurano, razgrnuo sam ga i ugledao sedam složenih toljaga. Imao sam osećaj kao da je to – sedam pušaka! Uzeli smo po jednu i osetili se moćnijim i smelijim. Krenuli smo u dubinu šume, u pravcu juga, i odjednom začuli tri pucnja, posle kojih su se na nebu rasprsele tri crvene rakete. To je bio znak da su ustaše u logoru primetile da nas nema i da o tome obaveštavaju logor u Ferićancima. Nastavili smo put kroz šumu sve dok nismo izašli na veliku livadu. Ukazalo nam se vedro zvezdano nebo. Golub je stao tražeći Severnjaču u sazvežđu Velikih kola. Rekao je da treba da idemo pravo ka jugu, da nam zvezda Severnjača bude tačno iza potiljka. Daleko prema jugu, svetlela je železnička stanica Zdenci i nazirala se pruga. Hugo je smatrao da je bolje da predemo prugu u neposrednoj blizini železničke stanice, jer su tu ustaše manje oprezne, a ne na otvorenom, gde stalno krstare patrole. Približili smo se pruzi koja je bila na visokom nasipu. Svuda okolo bila je ravnica. Došli smo pod samu prugu, kada smo začuli oštar glas:

– Stani, tko ide?

Drugi glas je odgovorio:

– Ustaška ophodnja!

Izmenili su lozinku i izvršili smenu straže. Sve se to dešavalo u našoj neposrednoj blizini, dok smo se mi bili pritajili pod samim nasipom. Videli smo gde se nalazi stražarsko mesto i kako

stražar patrolira prugom. Kada se udaljio, čula se Hugova komanda da, jedan po jedan, pretrčimo prugu. Bio sam najmlađi i hitro sam se uspentrao uz nasip i sjurio se na drugu stranu. Krećući kao žaba, dao sam znak ostalima da je prolaz slobodan. Prelazili su jedan za drugim, ali sedmog nije bilo. Nedostajao je Mirko Mautner. Hugo je pitao poslednjeg koji je prešao prugu:

– Šta je sa Mirkom?

A ovaj je odgovorio:

– Mirko skida džemper jer se previše utoplio.

Baš tada krenuo je putnički voz iz stanice, osvetljavajući prostor levo i desno oko pruge. Hugo je brzo naredio pokret ne čekajući da Mirko pređe.

Potrčali smo da bi se što brže udaljili od pruge. Golub je povremeno kontrolisao idemo li u dobrom pravcu, a Hugo je na čelu kolone grabio čvrstim koracima napred. Stao je, okupio nas oko sebe i tihim glasom rekao:

– Nalazimo se pred makadamskom cestom koju moramo da pređemo. Čuli smo da su tu moguće zasede. Zato ćemo se rasporediti u streljački stroj, u razmaku od po deset metara, i polako prići cesti. Ja ću kreketanjem dati znak kad treba svi istovremeno da pretrčimo cestu.

Tako je i učinjeno. Dok smo odmicali od puta, začuli smo štektanje teškog mitraljeza, čiji su meci prelazili iznad naših glava. Nastavili smo trkom i ubrzo ušli u gustu šumu. Predstojava nam je još samo jedna prepreka, uska pruga za eksploataciju šume koja tada nije radila. I nju smo pretrčali na isti način i našli se ubrzo na blagim padinama pod vinogradima. Kako nam je Petar objasnio, to su bili vinogradi partizanskog sela Pištane, a to je bila oslobođena teritorija. Stali smo usred vinograda, zagrlili i poljubili jedan drugoga i čestitali slobodu. Osvežili smo se slatkim zrelim grožđem i nastavili put.

Posle kraćeg vremena, Hugo nas je okupio oko sebe i rekao:

– Sada smo na oslobođenoj teritoriji i više ne treba da se bojimo ustaša. Pošto je u toku ofanziva na partizane, možemo

naíci na partizansku zasedu, a mi ne znamo lozinke, pa možemo da stradamo. Mislim da bi bilo najbolje da se zavučemo u neki gustiš i da tu prenoćimo.

Tako smo i uradili. Odredili smo da svako od nas dežura po jedan sat. Bilo je oko jedan sat po ponoći i mi smo onako umorni zaspali, osim Bože koji je dežurao. Iz sna nas je trgla iznenadna pucnjava u našoj neposrednoj blizini. Prvo što smo pomislili bilo je da su nas ustaše pronašle i opkolile. Hugo je naredio da se ne mičemo i da čekamo šta će biti. Pucnjava je nastavljena. Pored pušaka čuli su se i mitraljezi i eksplozije bombi. Kada je počelo da sviće, pucnjava je oslabila, da bi dolaskom dana prestala.

Izvukli smo se iz šipražja i naišli na usku prašnjavu stazu. Videli su se tragovi vojničkih cokula, a bilo je i tragova opanaka. Zaključili smo da su ovuda sigurno prošli partizani. Krenuli smo tim putem u pravcu zapada i uskoro naišli na proplanak u šumi, na kojem su dva dečaka čuvala krave. Dogovorili smo se da im pridemo i upitamo gde se nalazimo. Dečaci su nešto glasno razgovarali i nisu primeti naš dolazak. Kada su nas ugledali, glasno su nas pozdravili:

– Zdravo drugovi!

Shvatili smo da smo na pravom putu i istim rečima i mi njih pozdravili. Na njihovo pitanje odakle dolazimo, odgovorili smo da smo pobešli iz logora.

– Hoćete li u partizane?

Potvrdili smo i pitali gde se oni nalaze, a oni su nas uputili u selo Kokočak, odmah iza prvog brežuljka. Tamo su bili partizani koji su prethodne noći napali neprijateljsko uporište Orahovicu.

III DEO

NOVI ŽIVOT

PARTIZANI

Krenuli smo uzbrdo i na vrhu naišli na partizanskog stražara. Odnekud je dojurio na konju kurir štaba odreda, upitao nas ko smo i šta smo, zapisao naša imena i odjahao u selo. Produžili smo i uskoro se našli u selu, gde smo zatekli mnogo partizana. Pobacali smo toljage, koje nam više nisu bile potrebne, i stupili u razgovor sa njima. Tu je bila partizanska kuhinja, a seljak iz prve kuće zaklao je svinju za spremanje obroka. Kada je čuo da smo pobjegli iz logora, uzeo je svinjsku džigericu i još nekoliko komada mesa, sve to ispekao u tiganju i ponudio nas, govoreći:

- Vi ste se sigurno dosta nagladovali. Okrepite se.

Posle ove gozbe, uputili su nas u štagalj, veliku zgradu sa senom, da se naspavamo. Legli smo na mirisnu otavu, ali niko od nas nije mogao da zaspi. Do juče smo bili ustaško roblje, spremljeno za klanje, a danas smo slobodni ljudi, budući borci.

Izašli smo iz štaglja i prišli borcima. Neki od njih su sedeli pored potoka, neki se umivali, a neki prali veš. Nekoliko njih pevalo je partizanske pesme. Zapamtio sam reči:

*Oj Hitleru, ti si prvi
mi smo željni tvoje krvi.
Musolini, neka, neka
tebe ista sudba čeka.
Paveliću, ti si treći,
tebe ćemo živa peći.*

Stupili smo u razgovor i kad su čuli da smo bili u logoru Jasenovac, zapitkivali su nas kako smo pobjegli, kako je bilo u logoru, a najviše o tome jesmo li videli ili čuli za nekog od njihovih najbližih, koji su bili uhapšeni i oterani u logor. U Slavoniji su ustaše masovno hapsile, ubijale i odvodile u logore. Nažalost, nismo im mogli ništa reći o njihovoj rodbini, jer je logor Jasenovac ogromna fabrika smrti u kojoj nema ni vremena, ni prilike, ni želje za međusobnim upoznavanjem.

Posle razgovora sa nama, više nisu pevali. Ostali su tužni i nemi.

Nakon ručka, rečeno je da se ide na sahranu borca palog u borbi za Orahovicu. Poginuo je partizan koji je imao nadimak Švaba, a bio je rođeni brat partizana zvanog Lovac. Braća su bili Česi iz Daruvara, a i njihov otac je bio partizan. Na groblju se okupilo dosta žena i devojaka iz sela. Komandant odreda Tihi održao je govor i na kraju rekao:

- Ne plačite majke, ne plačite sestre, poginuo je borac za slobodu...

Na to su žene veoma glasno zakukale i plakale dugo brišući suze zadignutim keceljama. Zatim je nekoliko članova Agitpropa oštevalo posmrtni marš, čula se oštra komanda komandira počasne desetine i opaljen je jedan plotun. Pored mene je stajao Hugo i ja sam ga upitao:

- Zašto samo jedan plotun?

- Štede municiju – bio je njegov kratak odgovor.

Posle pogreba došao je po nas kurir Jordan i rekao da nas vu u štab.

Ušli smo u seosku kuću. U sobi za velikim stolom, na klupama, sedeli su lepo obučeni partizanski oficiri sa činovima na levom rukavu. Činove nismo poznavali, ali smo zapazili da je među njima glavni oficir sedeo u sredini klupe. Seli smo na klupu bez naslona, preko puta njih. Jedan od njih, mršav i visok, bez činova, obratio nam se s molbom da pojedinačno kažemo lične podatke. Pošli smo od leve strane klupe, gde je prvi bio Feliks. On je rekao osnovne podatke o sebi, kao i kretanje kroz ustaške logore, a na kraju je ispričao kako smo pobjegli. Onda je došao red na nas ostale. Posle toga sam video da se oficiri čudno gledaju i obraćaju tome u sredini sa „druže Grga“. Nastavili su pojedinačno da postavljaju pitanja, a na licu im se sve više video izraz sumnje. Na kraju su prestali da pitaju i nešto su se međusobno sašaptavali.

Shvatio sam da sumnjaju u istinitost naših izjava, a naročito kako smo nas sedmorica mogli tako lako da pobegnemo. Tada je Golub dopunio svoju izjavu, rekavši da su nam iz Narodnooslobodilačkog odbora sela Obradovci rekli da će partizani doći i napasti logor, i da će nas sve osloboditi. Zavladao je još veća neverica i usledila je izjava onog mršavog koji je počeo sa ispitivanjem:

- Znamo za postojanje grupe logoraša u Obradovcima, ali do sada nije planiran nikakav napad na taj logor.

Svi su čutili, ali se osećala velika napetost i neizvesnost. U tom trenutku, na suprotnom zidu od ulaza, otvorila su se vrata koja vode u dvorište iza kuće. Na vratima se pojavio čovek tridesetih godina, bez kape, u svetloplavoj gestapovskoj bluzi i beloj košulji, sa kragnom izbačenom preko bluze. Pantalone su mu bile obične, civilne i teško je moglo da se po izgledu oceni ko je on. Stao je kao ukopan u dovratku i uperio pogled u mene. Na momenat sam pomislio da je to sigurno neki moj poznanik. Gledao sam i ja njega, ali nisam mogao da ga prepoznam. Sa moje desne strane sedeo je Golub i takođe gledao u pridošlicu. Onda se naglo trgne, preskoči klupu i potrči prema njemu. I ovaj mu je krenuo u susret. Zagrlili su se, ućutali na čas i opet grlili, pitajući jedan drugoga:

- Pa zar si ti živ? Kako si dospeo ovamo?

Ovaj čovek bio je Golubov partijski rukovodilac u Zagrebu. Znali su da su i jedan i drugi uhapšeni od strane ustaša i oterani u logore smrti. Njihova radost i iznenađenje bili su tim veći što su se posle mnogih patnji našli slobodni u partizanima. Onda se pridošlica okrenuo ka komandantu rekavši da zna ko je Golub i da garantuje za njega. Lica oficira su se razvedrila, a komandant je, da bi razbio napetost, ustao i srdačno nam pozeleo dobrodošlicu u Narodnooslobodilačku vojsku i rekao:

- Mi smo vojska koja se bori protiv fašizma i za slobodu svog naroda. Naša vojska nema fabrike oružja i municije, opreme, odeće, obuće i ostalog što treba svakoj vojsci. Mi to sve moramo u borbi da otmemo od neprijatelja. Zato vas šest, kao udarnu grupu, pridodati četi koja noćas ide u napad na neprijateljsko uporište. Ići ćete bez oružja jer nemamo da vam ga damo. Vaš zadatak je da u borbi dođete do oružja. Sutra ujutro posle borbe javite mi se sa oružjem.

Posle toga svi su se digli i izmešali sa nama i srdačno smo razgovarali. Pojavio se i domaćin kuće, noseći flašu rakije i čaše. Jedni drugima smo nazdravljali i pozeleli srećnu zajedničku borbu.

Kasnije sam saznao da je komandant bio Grga Jankeš, a novopridošli drug, koji nas je spasao neprijatnosti, bio je Žuća.

PRVA BORBA

Došao je kurir Jordan odveo nas u četvu koja je bila određena za borbu. Komandir čete nas je lepo primio i rasporedio po desetinama, i tako smo se razdvojili. U desetini kojoj sam dodeljen prema meni su bili vrlo pažljivi i susretljivi, jer su znali da sam pobeo iz logora i da ne znam ništa o ratovanju. Seo sam pored starijeg borca Marka, koji je sa puno pažnje slušao moje priče o logorima. Mene je interesovalo šta me sve očekuje u borbi, pa sam ga zamolio da mi objasni kako se rukuje puškom i kakvih sve pušaka ima. Pokazao mi je svoju pušku i kako se njom rukuje. Saznao sam da je mauzerka najbolja puška, ali da ima i drugih. Naučio sam i kako da ih razlikujem. Onda mi je Marko pokazao kako se nišani i repetira, a upoznao me je i sa nacima raspoznavanja koji se koriste noću.

Pred samu noć, četa je krenula u pravcu mesta koje je trebalo da napadnemo. Išli smo dugo uzbrdo, pa onda nizbrdo i opet uzbrdo, dok sa grebena nismo u dolini ugledali naseljeno mesto obasjano električnim svetiljkama. Stajao sam pored Marka, jer mi je kao stari i iskusni borac ulivao hrabrost. Rekao je da je to Slatinski Drenovac u čijoj školi se nalaze ustaše. Kolona je polako krenula ka Drenovcu. Sa čela kolone prenosili su se znaci raspoznavanja. Ponovio sam ih nekoliko puta da ih ne zaboravim. Približili smo se mestu i kroz neke bašte došli u šljivik, koji je bio na oko stotinu metara od škole. Komandir je gledao na sat čekajući vreme utvrđeno za napad. Rasporedio je četvu u streljački stroj po ivici šljivika, a pred nama je bio brisan prostor. Iznenada je s druge strane škole opalila puška. Verovatno su naši s druge strane naišli na stražara, koji je svojim pucnjem uzbunio neprijatelja. Odmah su iz škole kroz prozor počele da se oglašavaju puške i mitraljezi. Polegali smo po zemlji, našavši se bez zaklona, jer su stabla šljiva bila tanka. Jedan borac pored mene bio je ranjen i povikao je:

– Bolničar, bolničar!

Snimak fotografa iz Orahovice iz 1943. Najsrećniji sam bio kada sam došao do puške, čvrsto sam je držao i borio se do kraja rata.

Sa moje desne strane takode su bila dva ranjenika. Očigledno iskusan i hrabar borac, komandir se nije zbunio, već je izdao

naređenje: „Bombaši napred!“ Zakratko, tri borca našla su se pored komandira, koji im je kratko i oštro naredio šta treba da rade. Svaki od njih je imao platnenu torbu sa bombama. Puške su ostavili. Komandir je tada glasno viknuo:

– Brza paljba po prozorima!

Usledio je plutan iz svih pušaka i mitraljeza, pa je pucnjava iz škole prestala. Bombaši su otpuzali napred, dok su ostali borci i dalje neprekidno pucali u prozore škole. Gledao sam i plašio se za njihov život, ali sam shvatio da oni puze ispod putanja naših metaka. Kada su došli do pod same prozore, komandir je viknuo:

– Prestani!

Bombaši su se tada naglo digli i hitro ubacili kroz prozor po nekoliko bombi. Nastale su strašne eksplozije i kroz prozor se izvio dim. Tada je komandir naredio:

– Juriš!

Iz stotine glasova čuo se povik:

– Juriš! Ura! Ura!

Svi su skočili i potrčali ka školi. I ja sam se digao, potrčao nastojeći da ne zaostanem ni koraka za ostalim borcima. U školi je bila tišina, a borci su pomažući jedan drugom uskakali preko visokih parapeta u učionice. Pokušao sam i ja da uskočim ali nisam uspeo. Marko se našao pored mene:

– Sine, ja ću se sagnuti, ti mi stani na leđa i uskoči kroz prozor.

To sam uradio i našao se u prostoriji punoj dima od baruta i maltera. Izgledalo je kao da sam usred guste magle. Čuo sam pojedine pucnjeve i vrisak ranjenih, jer su se tu uglavnom borili bajonetima i kundacima. Na kraju sve se utišalo. Vrata od učionice bila su otvorena, što je govorilo da su neke ustaše pobegle. Borci su pojurili za njima. Srećom četa koja je napadala sa druge strane nije pustila ustašama da pobjegnu, već ih je pohvatala.

Ostao sam sam u učionici punoj mrtvih. Po podu je ležalo rasuto oružje. Setio sam se naše lozinke i zakletve date pred bekstvo da nam je osnovni cilj da poginemo sa puškom, kao ljudi.

Ovo je bila prilika da se moji snovi ostvare i da dodem do puške. Sagnuo sam se i uzeo pušku sa poda i onako u mraku počeo da joj opipavam cev. Napipao sam kuglicu i zaključio da je to manliherka, a Marko mi je rekao da uzmem mauzerku sa šipkom. Nekoliko pušaka sam tako uzeo i odbacio, dok nisam naišao na mauzerku. Nastavio sam da tražim bajonet i izabrao najduži, zatim sam uzeo kaiš sa četiri fišeklje i uprtačem. Opasao sam se, pušku bacio na rame i krenuo ka izlazu. Mislim da nikad u životu nisam bio srećniji i zadovoljniji nego tog momenta. Osećao sam da sam postao čovek koji stoji čvrsto na svojim nogama, koji ima čime da se brani i bori sa neprijateljem. Taj preokret je trajao svega dvadeset i četiri časa, te je moja sreća ovim bila uvećana.

Izašao sam iz škole na glavni ulaz. Tu je bio komandir sa desetak boraca, koji su opkolili nekoliko zarobljenih ustaša. Komandir je zapitao:

– Ko se javlja dobrovoljno da sprovede ustaše u štab?

Javilo se njih pet-šest, a ja sam shvatio da se i meni pruža prilika da ih sprovedem. Potali smo ih opkolivši ih sa svih strana. Video sam da svaki borac ima bajonet na pušci. Poželeo sam da i ja to učinim. Uhvatio sam nož za dršku da bih ga izvukao iz korica. Ovo mi nije uspelo pa sam zamolio borca do mene da ga izvuče pretpostavljajući da je zarđao. On je sa dva prsta uzeo kaišić koji je bio pričvršćen metalnom kuglicom i time oslobodio bajonet. Brzo sam ga stavio na pušku i nastavio da sprovodim ustaše. Svanulo je kada smo došli pred štab. Tu su već bili i ostali moji drugovi iz logora. Pričekali smo pred štabom dok se nije pojavio komandant Grga na konju. Videći ga da dolazi, postrojili smo se i kada se približio, Hugo je kao oficir komandovao: „Mirno!“ Komandant je sišao sa konja i prišao nam, a pred njega je stao Hugo i raportirao:

– Druže komandante, svi smo pod oružjem!

Komandant se sa svima rukovao i rekao da je zadovoljan, jer se već vidi da ćemo biti dobri borci.

MIRKO

Rekli su nam da idemo do potoka, gde se nalazila kuhinja, i da doručujemo. Silazeći niz strmu padinu, videli smo jednog čoveka u vatrogasnoj kapi i civilnom odelu, koji nam je prilazio smejući se, raširivši ruke od sreće. Prepoznali smo našeg prijatelja Dragića iz Obradovaca, koji je ranije pobegao u partizane. Izgrlili smo se i izljubili, a on je odmah počeo da viče:

– Eno dole je, doručkuje, onaj vaš izgubljeni!

Jasno nam je bilo da se radi o Mirku, pa smo potrčali niz padinu i kod kazana ugledali Mirka kako sedi na panju, nama okrenut leđima, i jede. Kada nas je ugledao, ispustio je porciju i radosno nas pozdravio. Pitali smo ga zašto je ostao sa druge strane pruge. Odgovorio je da se jako oznojio i počeo da skida suvišnu odeću. Naišao je voz pa je čekao da voz prođe. Prešao je prugu i nas tamo više nije bilo. Nastavio je da ide u tom pravcu. Nije znao da se orijentiše prema Severnjači. Celu noć je naporno hodao i kada je svanulo našao se blizu onog mesta sa koga je krenuo. Hugo mu je objasnio da je to česta pojava zbog toga što je desna noga jača i bez orijentacije čovek hodajući pravi kružnu putanju.

Zavukao se u prvi žbun čekajući da prođe dan. Ocenio je kuda treba da ide i uveče nastavio tim pravcem. Kada je došao do ceste, pretrčao je u nekoliko koraka na drugu stranu. Iza sebe je čuo pucanj puške i bacio se na zemlju. Ležeći tako nekoliko sekundi, čuo je iznad sebe strogi glas koji mu je naredio da se digne. Video je da je to ustaša. Podigao je toljagu i snažno ga udario. Toljaga je udarila po pušci koja je opalila u zemlju, a Mirko je iskoristio zbunjenost ustaše i pobegao u obližnju šumu. Ujutro je naišao na partizansku patrolu koja ga je dovela u štab. Tu su već znali da nam se jedan drug izgubio, pa su ga poslali na doručak.

Posle nekoliko dana svi smo raspoređeni po jedinicama prema potrebi i našim sposobnostima.

Tražio sam da me rasporede u najbolju borbenu jedinicu. Prošao sam kroz mnoge borbe. U borbi za Viroviticu, februara 1943, teško sam ranjen i jedva sam preživeo. Posle oporavka bio sam u pozadinskim jedinicama na raznim funkcijama sve do aprila 1945, kada sam se vratio u moju brigadu, u kojoj sam bio od osnivanja 1942.

RASPORED

Sutradan ujutro po povratku iz akcije svi smo se postrojili pred štabom odreda sa puškama na ramenima. Komandant nas je srdačno pozdravio i uputio kod druga koji je bio zadužen za raspored novih boraca. Kao najmlađi, prvi sam bio na redu za razgovor. Odmah sam mu rekao da želim da idem u proletere, jer sam čuo da su to najborbenije jedinice. Na njegovo pitanje zašto baš u proletere, rekao sam da imam mnogo razloga da se svetim neprijatelju. Sav ustreptao od mladalačkog zanosa, rekao sam mu da smo se nas sedmorica dogovorili da ne bežimo zato da bismo spasili život, već zato da bismo poginuli kao ljudi, s puškom u ruci. Možda mu je to što sam rekao ličilo na neku knjišku parolu, koju sam negde usput pokupio, ali on se nasmešio samo na trenutak, a onda mi je ozbiljnim glasom, kao kad se razgovara sa sebi ravnim, odgovorio da su se bosanski proleter, koji su doskora bili u Slavoniji, vratili u Bosnu. „Ovde, kod nas u Slavoniji, postoji specijalna udarna četa koja je oformljena od samih dobrovoljaca i koja ide uvek na najteže zadatke“, dodao je. „Ako želiš da se boriš u prvim redovima – eto ti prilike!“ Prihvatio sam predlog da odem u tu četu, pa sam dobio i pismeni nalog njihovoj komandi da me prime. Ta četa je tada bila sa ostalim jedinicama na Bilogori, koja je od naših položaja bila udaljena nekoliko dana hoda.

Ostali begunci iz Jasenovca otišli su u druge jedinice.

Boža Švarc, dvadeset trogodišnji student elektrotehnike iz Zagreba, izrazio je iste želje kao i ja, te je raspoređen u drugi partizanski odred. U međuvremenu je saznao da se formira Kalnički partizanski odred sa ciljem da se hrvatske mase pridobiju za borbu i priđu našem pokretu. Kako se Kalnik nalazi u srcu Hrvatske, blizu Zagreba, to je povuklo Božu da se i on javi za odlazak u taj odred, da bude što bliže Zagrebu.

Mirko Mautner, službenik iz Zagreba, koji je znao nekoliko stranih jezika i bio svestrano obrazovan i rečit, upućen je na rad u agitprop prvog odreda. Agitpropovci su, između ostalog, sva-

kog dana slušali vesti i na našem jeziku i na stranim jezicima, pa su izdavali dnevne vesti sa svih ratišta. Te vesti su umnožavane i deljene po jedinicama i bile su glasno čitane pred svim borcima. Uloga tih vesti je bila vrlo značajna, jer su borci saznavali istinu o toku događaja u svetu. U to vreme vodila se krvava i nepoštedna borba za Staljingrad, što je tada bio najdublji prodor Nemaca u Sovjetski Savez, ali i njihov krajnji domašaj u „produku na istok“.

Feliks Hiršl, Božin ujak, kao bivši trgovac, raspoređen je za intendanta Drugog partizanskog odreda.

Dušan Holcner, pre rata ugostitelj u Daruvaru, raspoređen je za intendanta Prvog odreda. On se bunio zbog tog rasporeda, jer je hteo da ide u borbenu jedinicu. Objasnili su mu da će tako biti mnogo korisniji, jer nikako nisu mogli da nađu sposobnog intendanta.

Hugo Štern je, kao rezervni poručnik bivše jugoslovenske vojske i kao svestrano obrazovan čovek sa znanjem stranih jezika, raspoređen na rad u obaveštajnoj službi.

Zorislav Golub je odmah upućen na politički rad u višim partijskim forumima.

Tako smo se svi mi, koje je, bar na tren, gotovo neraskidivo povezalo dramatično bekstvo iz logora, raspršili na razne dužnosti i izgubili međusobnu vezu.

Dolaskom u udarnu četu, u kojoj sam bio dobro primljen, ubrzo sam stekao simpatije i boraca i rukovodilaca čete.

Posle napada na Grubišno Polje, odred se vratio u zapadnu Slavoniju, gde se pripremao koncentrisani napad svih slavonskih jedinica na čuveno i zloglasno ustaško uporište Španovica. Očekujući taj napad, stariji borci su pričali o stravičnim zlodielima koja su Španovčani činili po srpskim selima oko Španovice. Klali su, pljačkali i zatirali ognjem čitava sela, ne birajući sredstva da unište srpski živalj. Moj saborac iz čete Stojan Marković ispričao mi je kako su Španovčani napali njegovo selo Derezu i zaklali njegove roditelje i šest sestara i sve ih bacili u bunar. Kada su borci saznali gde se ide u napad, svi su bili spremni da krenu na

to leglo nemani. Desetar iz moje čete, čije su selo takode uništili, rekao je da mu neće biti žao i da pogine u toj borbi samo da te krvave ustaše stigne kazna.

Te noći svi smo sa naročitim poletom pošli u borbu. Moja četa je dobila najteži zadatak, da napadne i osvoji ustaški stožer, kako su oni zvali glavnu komandu. Neopaženo, došli smo do pred samu zgradu, dvospratnicu od čvrstog materijala, uz to i dobro utvrđenu. Bombaši su bili spremni da priđu zgradi i ubace bombe kroz njene prozore. A onda je zapraštalo sa svih strana. Sve jedinice su, u dogovoreno vreme, krenule u napad. Iz zgrade je odgovoreno žestokom paljbom na nas, te smo se morali malo povući. Jedan njihov zapaljivi metak pogodio je i zapalio plast sena u neposrednoj blizini stožera. Vatra se brzo razbuktala i osvetlila okolni prostor tako da se videlo kao usred dana. Morali smo pričekati da se plamen bar malo stiša pa da ponovo krenemo u napad. Ali plast je goreo i goreo, a mi smo, nestrpljivi, čekali u svojim zaklonima.

Španovčani su toliko bili ubedeni u svoju snagu da su govorili da bi i Zagreb pao pre Španovice. Koliko su bili samouvereni, pokazalo se i po tome što se, u trenutku napada, čula glasna muzika iz jednog restorana: bila je to vesela ustaška svadba. Naši borci su bacili bombe, a onda ih sve pokosili mitraljezima. Seljaci iz okolnih srpskih sela, koji su saznali da se sprema napad na Španovicu, upadali su svojim kolima u zauzete delove sela i po kućama tražili svoje opljačkane stvari. Neki su pronalazili u sanducima čak i devojačku spremu, što je svedočilo koliko su pljačkaši bili bezobzirni. Mnogi seljani su na zlo odgovorili istom merom, palili su kuću po kuću.

Bilo je svanulo, a plast sena je još dogorevao. Kako nismo imali teškog oružja, stožer nismo ni mogli da osvojimo. I dalje se čula neprekidna pucnjava. To su naše jedinice sprečavale dolazak jedinica iz ustaških garnizona koje su pristizale u pomoć opkoljenima u španovičkom stožeru. Ubrzo se sve utišalo, što je bio znak da su neprijateljske snage koje su krenule u pomoć Španovici bile odbijene.

Oko podne, išao sam drumom noseći kantu sa širom, jer smo zbog toplog dana bili jako žedni. Dok sam prolazio pored mog komandira Zijata i komandanta bataljona, koji su sklonjeni kraj puta o nečemu razgovarali, na horizontu su se pojavili bombarderi, njih šest na broju. Išli su pravo na nas. Komandant bataljona se uznemirio, spremajući se da uhvati prvi zaklon, ali mu je Zijat hladnokrvno rekao da se ne boji i da će ih on usmeriti u drugom pravcu. Izvadio je raketni pištolj koji je uvek nosio sa sobom, uperio ga u pravcu obližnje šume i ispalio crvenu raketu. Zatim je, što je brže mogao, ispalio još dve crvene rakete u istom pravcu. Avioni su odmah skrenuli prema šumi i na nju izručili sve bombe, a zatim su se okrenuli u velikom luku i izgubili na horizontu. Zijat je ukratko objasnio da je koristio signalizaciju koja se u vojsci NDH koristi da se označi gde se nalazi neprijatelj. Tako je Zijat spasio mnogo života, jer je selo bilo puno boraca.

Posle uspešne akcije na Španovicu neprijatelj se više nije vratio u nju, a okolna srpska sela su odahnula od stalnog straha i pretnji koje su dolazile iz te zloglasne Španovice.

ISPUNJENA ŽELJA

Ubrzo sam se uverio u istinitost reči komandanta Grge, koje su se ticale snabdevanja partizanskih jedinica. Zahvaljujući nizu uspešnih akcija, partizani su došli do velike količine novog oružja. Ni sa ljudstvom nije bilo problema, jer je srpski narod u Slavoniji masovno stupao u partizanske jedinice. Ustaše su nastavile da kolju Srbe po selima, a posle svakog takvog zlodela, Srbi su u dugačkim kolonama dolazili na partizansku teritoriju, a svi odrasli muškarci uključivali bi se u naše jedinice. Nije bilo dovoljno oružja, pa su korišćene sve puške do kojih bi došli, uključujući i francuske jednometke.

Ukazala se potreba za stvaranjem većih i jačih strateških operativnih jedinica, pa je doneta odluka da se formira brigada. Moja udarna četa, kako su nas zvali, Zijatova četa, ušla je u sastav te brigade. Jedanaestog oktobra 1942. godine skupila se ova novoosnovana brigada kod sela Bučije. Nama, postrojenim po četama, obratio se komandant brigade Bogdan Crnobrnja, zvani Tolja, i rekao da je sledeći zadatak naše udarne jedinice da prođemo kroz Požešku kotlinu, i to kroz hrvatska sela, koja do sada nisu videla partizane, a sa ciljem da se i Hrvati uključe u borbu.

Već prvog dana pokreta, pored mene je na konju prolazio Duško Holcer, pa je, primetivši me, sjahao. Srdačno smo se pozdravili i izljubili, jer je bilo prošlo mesec dana kako se nismo videli. Gledajući konja, upitao sam Duška odakle mu, a on je, namrštivši se, rekao: „Tražio sam da budem borac, a oni me postavili za intendanta brigade!“ Ponudio mi je da uzjašem konja, da bi se malo odmorio, a ja sam odbio rekavši da mi ovde ništa nije teško i da se, što se tiče fizičkih napora, osećam kao na izletu. Posle sam ga vidao kako na konju žuri da bi obezbedio ishranu brigade, i ta njegova neumorna briga se ubrzo odrazila na poboljšanje naše ishrane.

U nekim hrvatskim selima seljaci su, kad bi nas ugledali, u strahu bežali u okolne šume. U ponekom od tih sela zatekli bismo zanemele, uplašene starije seljane. Oni su bili zaplašeni

od hrvatskih ustaških vlasti, koje su nas nazivale četnicima čiji je jedini cilj da ubijaju Hrvate. U selima iz kojih su stanovnici pobjegli mi bi ostali ne dirajući ništa od imovine seljana. Skupili bi nekoliko staraca i starica koji su ostali i sa njima porazgovarali. Zamolili bi ih da odu do svojih u šumu i kažu im da se slobodno vrate kućama, jer im se ništa loše neće desiti. Starci bi odlazili u šumu i ubrzo po njihovom odlasku odbegli bi počeli da se vraćaju kućama. Prvo bi nas posmatrali sa strahom, a potom bi počeli i da razgovaraju sa nama.

Na kraju, brigada je prošla veliki put od zapadnog ruba požeške kotline do na kraj njenog istočnog dela. Na završetku tog dugotrajnog marša, popeli smo se do srpskog sela Veliko Gradište, ispod obronaka Krndije. Seljani su nas srdačno dočekali. Bio je to za njih prvi susret sa tako velikom partizanskom jedinicom. Odmah su dali dve junice i sve što je potrebno za ishranu brigade. Bio je divan sunčani dan krajem oktobra. Mi smo se odmarali u šljivicama čisteći oružje i čekajući ručak. U blizini je bila kuhinja druge čete, i baš kad su se postrojili sa porcijama pred kazanom, začuli smo huk avionskog motora. Za nekoliko trenutaka avion se našao iznad nas i uskoro smo bili zasuti bombama. To se tako iznenadno desilo da nismo uspeli da se raspršimo i da potražimo zaklon. Jedna bomba je pala usred kotla susedne čete i izazvala strašnu eksploziju. Ljudi oko kotla su padali ranjeni ili mrtvi, poprskani vrelin pasuljem. Odmah potom, čula se jaka mitraljeska i puščana paljba i mi smo ugledali gusti streljački stroj ustaša koji nam se trkom približavao. Onako zbunjeni i iznenađeni, a neki od nas i uplašeni, počeli smo da bežimo u suprotnom pravcu. Na kraju sela, pred nama se ukazala gola strmina, koja se obrušavala u dolinu potoka, na čijoj je drugoj obali bila gusta šuma. Tek što smo utrčali u šumu, sa suprotne strane se oglasio teški minobacač koji je brзом paljbom osuo vatru po šumi. Čuo sam očajnički krik ranjenog partizana koji je vikao: „Drugovi, drugovi, u pomoć, ranjen sam... bolničari, bolničari!“ Sa svih strana dopirali su krici ranjenih. Nastala je opšta pometnja. Minobacač je i dalje bacaо mine, ali sve dalje i dublje u šumu, računajući da mi još uvek bežimo. Tada sam

ugledao zamenika komandanta brigade Radojicu Nenezića, koji nas je pozvao da se vratimo nazad, prema rubu šume. Poslušali smo ga i trkom došli nazad do ruba šume, gde smo zastali. Onda nas je on okupio i rekao da ovo nije ništa strašno, da je on prošle godine u Mačvi doživeo mnogo teži napad. Slušali smo ga i gledali netremice, a on nam je najednom oštro komandovao da stavimo bajonete na puške i da krenemo na juriš. Za tili čas smo stigli do potoka i u žbunu ugledali ranjenog komandanta Tolju kako leži na zemlji a pored njega nekoliko boraca. Nastavili smo da jurišamo uz strminu i ubrzo došli do ruba sela. Na nas je otvorena žestoka vatra, ali mi smo nastavili juriš. Ustaše su počele da beže, a mi smo nastavili da ih progonimo pucajući im u leđa. Naš juriš je bio tako silovit da su oni prešli u panični beg i raspršili se na sve strane. Ja sam jurišao sredinom seoskog puta i ispred sebe ugledao telo koje je ležalo na ledima sa glavom okrenutom prema nebu. Kapa partizanka mu je bila pomerena tek toliko da otkrije proćelavu glavu. Zaustavio sam se u nadi da ću moći da mu pomognem. U tom trenu sam prepoznao lik mog druga iz logora Dušana, koji je imao krvavu ranu posred grudi. Bio je uspeo da iz svog ranca izvadi peškir i stavi ga na ranu. Kad sam se sagnuo da vidim je li još živ, potapšao sam ga po obrazu i viknuo: „Dušane, Dušane!“ Ali on je bio mrtav. Kleknuo sam pored njega i briznuo u plač. Ne sećam se da sam ikada u životu tako gorko plakao kao sad dok sam gledao svog dragog prijatelja mrtvog. U logoru u Obradovcima saznao je za smrt svoje žene i njihovo troje dece. Dok smo spavali na tavanu gorko je jecao celu noć, a kad smo ustali ujutro, on je bled, zakravljenih očiju, hladno rekao: „Bežimo zato da bi poginuli kao ljudi sa puškom u ruci.“ Gledajući ga sada kako leži mrtav na prašnjavoj cesti, rekao sam glasno: „Dušane, ispunila ti se želja, pored tebe je tvoja puška!“

Uzeo sam Dušanovu pušku sa namerom da je dam nekom novom borcu. A kada se moja četa ponovo postrojila, do mene je stao Mirko Gajić, seljak iz Kukunjevca, krupan visok čovek, koji nije imao pušku. Skinuo sam sa levog ramena Dušanovu pušku i pružio je Mirku, govoreći mu da je to puška mog po-

ginulog prijatelja. Bio je srećan jer se i njemu ispunila želja da dođe do puške. I on je imao za šta da se sveti.

Brzo je izdata komanda da se krene ka Krndiji, jer je postojala bojazan da nas neprijatelj opet iznenadi. Uzrok svega ovoga bilo je nedovoljno obezbeđenje patrolama i drugim načinima osmatranja koji su mogli da spreče takva iznenađenja.

Posle dugog i teškog marša, po kiši koja je neprestano padala, idući bilom Krndije, došli smo na Papuk, koji je bio centar oslobođene teritorije. Stigli smo u selo Sekulinci. To selo, kao i dva sela ispod njega, Kometnik i Dobrići, doživelo je strašnu tragediju nedelju dana posle pravoslavnog Božića 1942. godine. Iz Voćina, koji je bio opštinsko mesto, došlo je naređenje od hrvatskih vlasti da se svi muškarci iz ta tri sela jave u opštinu zbog podele legitimacija. Svi su, osim nekoliko staraca, ne sluteći ništa loše, otišli u opštinu. Tamo su ih zatvorili u podrume i noću sve postreljali. Deo moje desetine u Sekulincima raspoređen je u kuću žene koja je u tom masakru ostala bez muža i tri sina. Dočekala nas je kao da su joj došla rođena deca. Svakog od nas je zagrlila i poljubila. Videvši nas onako mokre i iscrpljene, rekla je da se skinemo da bi pored tople zidane peći osušili odeću. Pitala je bojažljivo da li smo gladni. Odgovorili smo da jesmo, na šta je ona rekla: „Kuku meni djeco moja, a ja nemam ništa da vam dam osim nešto oraha sa tavana!“ Mi smo stidljivo rekli da možemo jesti i orahe. Žena se popela na tavan i skinula punu korpu oraha. Dok smo jeli orahe, iz nas, koji smo bili u donjem vešu, pušila se para i mi smo se tako sušili. Položili smo slamu na pod, legli i čvrsto zaspali. Probudio sam se i video kako žena pažljivo okreće našu odeću pored šporeta i ubacuje drva u ložište. Pred zoru me je probudio zvuk nekog neprekidnog trenja. Otvorio sam ulazna vrata kuće i zatekao sledeći prizor: žena je stajala pored dva okrugla kamena, okrećući desnom rukom gornji kamen, koji je bio jednim drvenim štapom vezan za gornju gredu od kuće. Levom rukom je ubacivala kukuruz u rupu na kamenu a između kamenja je ispadalo kukuruzno brašno. Ona je, satima mlela kukuruz da bi nam ujutro spremila kačamak.

Naša brigada je stalno jačala, sticala borbena iskustva, te se pripremila za napade na velika i jaka neprijateljska uporišta. Silazili smo u podnožje Papuka i pravili zasede na koje je neprijatelj često naletao. U tim borbama poubijali smo dosta ustaša i došli do nama tako potrebnog oružja.

Spremali smo se za napad na jaka neprijateljska uporišta Podravsku Slatinu i Voćin. Dok smo usiljeno marširali prema Podravskoj Slatini, komesar čete je išao ispred mene. Sa čela kolone prenosili su se noćni znaci raspoznavanja. Čuo sam kada je borac ispred komesara rekao znake „puška – Puškin“. On nije dobro čuo, pa je meni preneo „puška – pušić“. Dobro sam čuo koji su ispravni znaci, te sam ih dalje preneo, a komesaru sam rekao da su znaci „puška – Puškin“. Začudeno me je upitao šta je to Puškin, a ja sam mu rekao da je to veliki ruski književnik i da je poginuo u dvoboju. On me je upitao odakle ja to znam. Kratko sam mu odgovorio – iz škole. Komesar moje čete bio je radnik kod „Bate“ u Borovu.

Napad na Podravsku Slatinu je potpuno uspeo jer smo iznenadili neprijatelja, bacili bombe u školu u kojoj su bili domobrani, te smo ih lako zarobili. Zaplenili smo mnogo oružja, a meni su kroz prozor dodavali mitraljeze „brno“. Sa zadovoljstvom sam izbrojao dvanaest mitraljeza. Zarobili smo oko osamdeset domobrana zajedno sa njihovim oficirima, te smo ih odveli u planinu Krndiju, u planinarski dom Jankovac. Sa njima smo lepo postupali, hranili ih. Odmah su im pristupili politički radnici Hrvati i sa njima satima i satima razgovarali o ciljevima naše borbe, o potrebi da se svi borimo protiv fašizma. Drugog dana je nastavljen razgovor sa domobranima a oni su uglavnom ćutali kao da su nezainteresovani. Kada su ih upitali ko hoće da ostane u partizanima, svi su oborili glave i ćutali. Posle toga im je naredeno da se skinu, izuju cipele i da mogu da idu kućama. Sećam se, odlazili su u dugačkoj koloni, onako beli, u gaćama i košuljama. Mi smo ih gledali kako odlaze i govorili: „Vidi bele garde!“

GLAS IZ MRTVIH

Nisam brinuo o svojoj ličnoj sudbini. Ali me sve više morila briga za sudbinu članova moje porodice.

Samo u prvim bitkama, kao neiskusani borac, misleći da svaki ispaljeni metak pogađa u živo meso, ja sam osećao neku prigušenu zebnju, koja je iščezavala već posle prvih plotuna. Samo jednu zebnju nisam nikako uspevao da potisnem, onu koja je poticala od neizvesnosti koja se ticala sudbine moje porodice.

Ni o kom od njih, ni iz moje familije, ni iz moje porodice, nisam znao baš ništa. Često sam se pitao šta se desilo sa majkom, a šta sa sestrom Sidom? Da li su uhapšene? Da li su pobegle u Mostar? Je li bar Sida uspela da ode u partizane?

Razmišljajući kako bih stupio u vezu bar sa nekim od njih, setio sam se da je majčina sestra Debora udata za Italijana i da živi sa porodicom u Kaštel Starom kod Splita. Možda bi ona mogla znati nešto o našima? Možda se čak kod nje neko i sklonio? Raspitivao sam se kod naše pošte kako bih mogao poslati pismo u Dalmaciju. Kazali su mi da to i ne bi bilo tako teško. Treba da napišem pismo, stavim ga u kovertu sa adresom, a oni će ga poslati iz nekog od obližnjih gradova u kojima radi redovna pošta Nezavisne Države Hrvatske.

Nije bilo lako da nadem kovertu. Kada sam je posle silne potrage našao, seo sam da napišem pismo. Bio je januar 1943. godine. Nalazio sam se na kursu za političke komesare u Zvečevu, centru oslobođene teritorije. Imao sam dosta vremena za pisanje. Znao sam da ne smem ni pomenuti da sam u partizanima, jer bih tako mogao kompromitovati moju tetku. Počeo sam da pišem nešto neodređeno o tome gde sam i šta radim, a da oni ipak mogu da shvate šta hoću da kažem. Imao sam toliko vremena da napišem nekoliko različitih varijanti pisama, pitajući se, svaki put, da li se može nazreti ono što sam hteo da prikrijem. Napokon, izabrao sam ono koje mi se učinilo najbolje, zato što je bilo bez ijednog određenog podatka, osim da sam živ i zdrav. Pismo je otprilike imalo ovaj sadržaj:

„Dragi moji, javljam vam se živ i zdrav. Promenio sam mesto boravka. Sada se nalazim kod mojih prijatelja sa kojima se odlično slažem. Stojim čvrsto na svojim nogama i znam svoj cilj i svoj put. Zabrinut sam jer ne znam ništa o mojoj familiji. Otac je ostao tamo gde smo zajedno boravili. Što se njega tiče, nisam optimista. Ako znate bilo šta o mami i Sidi, javite im da sam dobro i da se ne brinu. Sve vas puno grli i ljubi, vaš Braco.“

Pismo je bilo kratko, ali mi se činilo da će primaocu biti dovoljno jasno da sam pobjegao iz logora i da se sada nalazim u partizanima. Pismo sam predao našoj partizanskoj pošti pun nade da će stići u ruke onoga na koga je upućeno.

Vreme je prolazilo a ja sam neprestano mislio o mojima, iako sam imao, makar na kratko, iluziju da sam zahvaljujući ovom pismu na neki način stupio u vezu sa njima.

A šta je to pismo uradilo, saznao sam kasnije.

Moja tetka Debora upravo je ložila šporet kad se pojavio poštar na vratima držeći u ruci jedno pismo. Pitala ga je odakle je jer trenutno nije mogla sama da čita zbog dima iz šporeta koji joj je zasuzio oči.

Poštar je pročitao na pečatu da je iz Hrvatske, a ona se začu-dila, pitajući se ko bi to mogao pisati otuda. Zato je žurno obri-sala oči keceljom i otvorila kovertu. Odmah je pogledala kraj pisma da vidi ko se potpisao. Kada je pročitala „Braco“, vrisnula je, sela na prvu stolicu i pročitala čitav sadržaj pisma. Za to vre-me poštar je začuđen stajao na vratima i posmatrao šta se deša-va. Videći njegove upitne poglede, Debora mu je veselim glasom rekla da sedne, te mu je nasula čašu lozovače, ne prestajući da uzvikuje: „Živ je! Živ je!“, i samo je dodala da se radi o sinu nje-ne sestre. Poštar je ispio čašu do dna i otišao ne prestajući da se čudi tolikom izlivu oduševljenja moje tetke.

Debora je onako u kecelji i papučama istrčala iz kuće i, ne obzirujući se na prolaznike, poletela ka kući gde su stanovale maj-ka Dona i Sida. Kad je dotrčala blizu kuće, spale su joj papuče sa nogu, ali je ona i dalje trčala bosonoga, vičući: „Dona, živ je, živ je!“ Iz kuće je prvo istrčala Sida a zatim majka Dona. Ne shva-

tajući o čemu se radi, stale su pored Deборе, a ona im se bacila u zagrljaj i dalje vičući: „Živ je! Živ je!... Braco je živ!“ Sve tri su utrčale u sobu, a Sida je uzela pismo. Čitala ga je dok su joj ruke drhtale a suze navirale na oči.

Majka je bila van sebe. Pokrila je lice dlanovima i kroz plač ponavljala za Deborom: „Moj Braco je živ! Živ je!“

Kad su se malo smirile, Sida je uzela pismo da ga ponovo pročita. Zaustavljajući se kod svake reči, shvatila je da sam pobe-gao iz logora i da sam se domogao partizana.

Do dolaska moga pisma, majka je silno patila. Nije mogla da jede, slabila je. A i onaj obrok koji bi konačno uzela bio je zaliven njenim suzama uz pokajničke reči: „Šta li sada jede moj Braco?!“

Pismo je potpuno izmenilo duhovno stanje ne samo moje majke Done i sestre Side, nego i njihove familije. U Kaštele su se bili sklonili i ostali iz mamine rodbine, i to baka, sestra Streja sa devojčicom koja se rodila februara 1941, zatim sestra Erna i brat Moric.

NEOČEKIVANO PISMO

Posle teškog ranjavanja u Virovitici i izlečenja, krajem 1943, prekomandovan sam na rad u Diljsko područje. To je bio deo oslobođene teritorije na planini Dilj u Slavoniji. Tu sam bio instruktor područja. Naša komanda je bila smeštena u selu Paučje, čije je stanovništvo 1941. godine odvedeno u logore jer su bili Srbi. Bio je decembar 1943. Išao sam u komandu, video me je Blagoje, glavni pisar, i pozvao da dođem do njega. Pošto smo se pozdravili, reče mi: „Imam za tebe jedno iznenađenje!“ Upitno sam ga pogledao, a on mi pruži jedan papirni zamotuljak i dodade: „Koliko ja znam, do sada nisi primao pisma!“

Uzeo sam ga i pročitao adresu. To „pismo“ bio je jedan list papira umotan po dužini, čiji su krajevi bili savijeni i uvučeni jedan u drugi. Podsetilo me je na apotekarsko pakovanje praška za glavu. Pisalo je samo: „Braco Danon, Diljsko područje, Slavonija.“ Bio sam iznenađen: Ko bi to mogao da mi piše? Otvorio sam ga. Počinjalo je sa: „Dragi Braco“, ali pošto nisam poznavao rukopis, brzo sam pogledao na potpis, gde je pisalo: „Voli te tvoja Beba.“ Beba je bila moja sestra od tetke, kćerka tetke Bukice. Svi smo je zvali Beba, mada joj je pravo ime bilo Sara. Vratio sam pogled na početak pisma, seo na stolicu i počeo da čitam. Ruke su mi drhtale od straha šta mi to ona javlja. Počeo sam da čitam, reč po reč. Pismo je počinjalo rečima: „Svi naši nalaze se u partizanima, u Lici i Baniji“, a zatim je sledio njegov poduži sadržaj: „Kad je Italija kapitulirala, iz Dalmacije smo se, sa partizanima, povukli na slobodnu teritoriju. Svi smo dobro. Ovde je tetka Dona sa Sidom. Tu su i moji roditelji, i moja sestra Sidica, a sa nama su i tetka Sarina sa Davidom i sinom Isom, tetka Erna i ujak Moric, kao i tetka Ela. Moram ti odmah ispričati kako sam saznala za tebe i došla do tvoje adrese. Dok sam jednom sedela u partizanskoj menzi u Glini, primetila sam da me netremice gleda jedan oficir koji je sedeo za susednim stolom. Nije skidao oka sa mene. Mislila sam da hoće da mi se udvara. Prišao je mom stolu i upitao me: Drugarice, šta je tebi Braco Danon? Pitanje je bilo toliko neočekivano da sam skočila sa stolice, uhvatila se za glavu

i vrisnula. Pomislila sam da će mi reći da si poginuo. On je na to uzviknuo, kao da je hteo da me tim povišenim tonom natera da se priblerem: Ne boj se, živ je, živ je! To me je malo smirilo, a on je upitao može li da sedne za moj sto. Nastavio je da govori tišim glasom. Upitao je šta sam ja tebi, a kad sam mu odgovorila, nasmešio se i rekao da jako ličimo jedno na drugo. Tek onda se predstavio: On je Duško Brkić i član je Glavnog štaba Hrvatske. Upitala sam šta zna o tebi, i on mi je ispričao da te zna od tvog dolaska u partizane, da si pobegao iz Jasenovca, da ste se ubrzo potom prijateljili, da si postao hrabar borac, bombaš. Rekao mi je da si u Virovitici teško ranjen kao komesar čete i da si jedva preživeo, a sada si u komandi diljskog područja.

Na moju molbu da mi da adresu, rekao je da je dovoljno samo: Diljsko područje – Slavonija. Pre nego što se vratio za svoj sto u menzi, rekao je da mu se slobodno obratim ako mi je potrebna njegova pomoć.

Nisam znala da toliko ličim na tebe. Tvoje pismo, koje si napisao u januaru ove godine, stiglo je Debori. Ne treba ni govoriti koliko nas je obradovalo saznanje da si se spasio. Da te još obavestim, naša baka, sa tetkom Strejom i malom ćerkom Lolicom, prebačena je trabakulom u Bari, u Italiju. Šaljem ti i adrese svih nas, da bi nam se javio. Tetka Dona je kuharica u Komandi ratnog vazduhoplovstva u Livnu, a ujak Moric je intendant iste komande, Sida je u hirurškoj ekipi saniteta Biokovske brigade, a Sidica i ja smo učiteljice u okolnim selima.“

Dok sam čitao pismo, Blagoje me je posmatrao. Očigledno, po izrazu moga lica nije mogo da zaključi bilo šta o sadržaju pisma. Upitao je da li su dobre vesti. A meni su tada od sreće potekle suze na oči, te sam brišući ih rukama odgovorio Blagoju da nisam mogao dobiti bolje vesti. „Majka i sestra su mi u partizanima, a i sva preživela familija. Eto, mi smo sada svi na sigurnom!“ Rekao sam mu to sa iskrenim ubeđenjem, iako smo bili sukobljeni sa užasnom nemani fašizma.

Pismo sam još jednom pročitao, obraćajući ovoga puta pažnju i na neke detalje. Zapazio sam da je papir istrgnut iz sredine školske sveske, da je pisano olovkom, i to vrlo sitno, da bi što više reči stalo.

Obratio sam pažnju i na ime Duška Brkića. Koliko li je samo srećna okolnost da je on primetio veliku sličnost između mene i Bebe. A onda sam se prisetio odakle je Duško znao sve one podatke o meni. Video me je kada smo nas sedmorica, posle bekstva iz logora, došli u partizane. Prisustvovao je našem saslušanju, jer je tada bio komesar Treće operativne zone, koja je obuhvatala celu teritoriju Slavonije. Čuo je da sam iz Beograda, pa mi je odmah prišao i rekao da je i on studirao u Beogradu. Već iz našeg kraćeg razgovora shvatili smo da smo, pred sam rat, pripadali naprednoj antifašističkoj omladini. To nas je nekako odmah zbližilo. Narednih nekoliko dana sretali smo se u marševima. Kada bi me ugledao, uvek bi sjahao sa konja i nastavio da pešači pored mene. Nudio mi je i da uzjašem konja, da bi se odmorio, što sam redovno odbijao. Pitao me je da li teško podnosim napore u ovim marševima, pošto sam nedavno bio u logoru. Na to sam mu odgovarao: „Duša mi je zadovoljna jer sam slobodan čovek, osećam se kao da sam na izletu!“

Shvatio sam da se i posle toga raspitivao o mome kretanju u ratnim uslovima, i da je odnekud dobijao informacije o meni. Očigledno, činio je to jer se brinuo za mene.

Tako sam, zahvaljujući Dušanu Brkiću, saznao za moju familiju i povezao se sa njom. Pomogao mi je da se oslobodim teške more. Odmah sam svima napisao pisma i poslao ih našom partizanskom poštom. Nije dugo prošlo i stigli su odgovori od svih. Otada smo stalno bili u vezi, a pisma su išla brzo u oba pravca. To me je navelo da razmišljam o toj čudesno besprekornoj organizaciji partizanske pošte. Nisu postojala nikakva transportna sredstva, osim torbi i rančeva koje su nosili vredni i hrabri kuriri prelazeći peške planine, reke i sve prepreke i opasnosti. Iskreno sam im se divio.

Majka je bila najjstrajinja u dopisivanju sa mnom. A onda sam, posle jedne neočekivane duže pauze, dobio njeno pismo, zaista pravo pismo, u koverti. Javljala mi se iz Barija. Kao bolešnu ženu, prebacili su je engleskim avionom u Bari. Avioni su se spuštali na improvizovane aerodrome na partizanskoj teritoriji, donoseći opremu i oružje a odnoseći u povratku ranjenike i bo-

lesne. U Bariju je postojala partizanska baza, i majka je tu radila – prala je veš i brinula o deci koja su tu bila smeštena.

Nabavio sam kovertu i poslao joj pismo u Bari. Njen odgovor je ubrzo stigao. A onda se naša prepiska ustalila. U svakom pismu me je molila da se čuvam.

MIRKOVA SMRT

Zažalio sam, ne jednom, što nisam u operativnoj jedinici. U borbi sa neprijateljem zarobljavali smo sve ono što nam je bilo neophodno, od oružja do odeće i obuće. A u komandi područja, gde radim kao instruktor, imam zadatak da obilazim sve radionice koje rade za vojsku, kao i pogranične straže duž granice sa neoslobodenom teritorijom. Zato su moje cipele, koje nosim već dugo, od stratišta u Gradini, bile u jako lošem stanju, bolje reći, bile su u raspadanju. Imao sam stalno mokre noge dok sam hodao po slavonskom blatu. Nije bilo mogućnosti da se dođe do dobre obuće, pa sam svoje cipele ojačavao žicom.

Rano proleće 1944. godine bilo je veoma kišovito. Hodao sam iz dana u dan a noge su duboko upadale u blato iz kojeg sam ih sa mukom izvlačio. Jednom sam prenoćio u Paučju, gde je bila komanda područja. Rano ujutro, čuo sam jaku paljbu u daljini. Ne pitajući nikoga za dozvolu, odlučno sam krenuo u tom pravcu, znajući da su partizani napali neko neprijateljsko uporište. Ovo je bila jedina prilika da dodem do dobre obuće. Išao sam stalno u pravcu odakle se čula paljba i tek uveče stigao na mesto borbe. Bilo je to selo Čaglin, gde su živeli Nemci folksdojčeri, koji su se iselili zbog opasnosti od partizana. U njihove kuće ušla je ustaška Pavelićeva telesna bojna. To je ono što smo mi zvali gardijska jedinica. Naši su napali sa velikim snagama, posebno obezbeđujući pravce odakle bi neprijatelju mogla pristići pomoć. Iako je otpor još trajao, paljba se utišala jer se spustila noć. Ušao sam u oslobođeni deo sela, nešto pojeo i veoma umoran legao na krevet u napuštenoj kući oslobođenog dela sela. Već je bilo svanulo kada se ponovo začula jaka pucnjava. Odmah sam prišao četi koja je bila u napadu. Ustaše su davale žilav otpor. Oko podne, čak su pošli na juriš, da bi se probili iz obruča, u čemu nisu uspeli, pa su počeli bežati ka poljima ispod sela. Naši su pošli za njima progoneći ih i malo ko je od ustaša uspeo da se spase.

Vratio sam se u centar sela i ugledao jedna zaprežna kola pored kojih je hodala uplakana partizanka držeći se za ogradu

na njima. Videlo se da prati nekoga ko je poginuo a ko joj je bio drag. Pogledao sam u kola i ugledao druga sa kojim sam pobe-
gao iz logora. Povikao sam: „Mirko!“ Kada je čula to ime, parti-
zanka me je pogledala i upitala da li ga znam. Rekao sam da ga
dobro znam jer smo zajedno bežali iz logora i došli u partizane.
Zaustavio sam kola, prišao partizanki i upitao kako je poginuo.
Rekla mi je da su zajedno radili u agitpropu brigade. Mirko ni-
kad nije propuštao da učestvuje u borbi, mada na to nije bio
obavezan. Njegova brigada je bila u zasedi na ivici velike hrasto-
ve šume očekujući jedinicu koja je dolazila u pomoć opkoljenoj
ustaškoj bojni. Ustaše su dolazile u razvijenom streljačkom stro-
ju, idući pravo na zasedu sakrivenu na ivici šume. Pustili su ih
da dođu do samog oboda šume. Mirko je u tom trenutku iskočio
iz šume, uperio pušku u najbližeg ustašu i opalio. To isto je ura-
dio i ustaša, te su obojica istovremeno pali na zemlju. Onda je
planuo plotun iz zasede koji je iznenadio napadače. U prvom
jurišu poginulo je mnogo ustaša a ostali su se dali u beg.

Upitao sam partizanku šta još zna o Mirku. Rekla mi je da
zna mnogo, jer su se voleli i bili iskreni prijatelji. Učutao sam
duboko potresen njegovom pogibijom. Dugo sam gledao za ko-
lima koja su polako odlazila u pravcu crkve, gde je bilo i seosko
groblje. Partizanka ga je pratila brišući suze.

Vraćao sam se u komandu područja. Išao sam po gustom
blatu ne razmišljajući više o cipelama. Bio sam obuzet sećanjima
na vreme koje smo Mirko i ja proveli zajedno u logoru, a naro-
čito na prilike u Obradovcu, odakle smo pobešli. Mislio sam i
na njegovog brata koga su ustaše preklale samo zato što je dobio
razglednicu od oca i majke, umesto redovne dopisnice koju smo
dobijali kao „nagradu za dobar rad i vladanje“. U logoru Obra-
dovci Mirko me je u nekoliko navrata molio da mu zviždim ariju
poznate francuske šansone „Žatadre tužur“ („Uvek ću te čeka-
ti“). Dok sam zviždao, njemu su nezadrživo tekle suze. Plakao je
nemo, ali neutešno, u dubokom očajanju. Bilo mi je neprijatno
da ga pitam zbog čega plače. To sam saznao od njegovog druga
Bože. On mi je rekao da je Mirko imao devojku i da se pred sam
rat njom oženio. U logoru je saznao da mu je žena ubijena, a

ubrzo je dobio vest da se to isto desilo i sa njegovim roditeljima i starijim bratom. Znači, Mirkova potreba za osvetom bila jača od želje za životom.

Onu našu parolu koju smo usvojili pre bekstva iz logora, a koja je glasila: „Ne bežimo da bismo spasli život, već da poginemo sa puškom u ruci“, ostvarila se eto već dvojici iz naše grupe: Dušanu Holcneru i Mirku Mautneru.

PREKO MORA

Oni članovi moje porodice koji su se spasili bekstvom iz Sarajeva u italijansku zonu sada su se nalazili u partizanima, na oslobođenoj teritoriji Bosanske krajine. Tu je bio centar ustanka i antifašističke borbe. Svi su imali neku dužnost koju su marljivo i sa voljom obavljali.

Stalno ratno stanje, samo po sebi, obilovalo je problemima, ali je ipak najveći problem bila ishrana, jer je to pasivan kraj koji ni u miru nije mogao da ishrani svoje stanovništvo. Stalna bombardovanja i česti napadi neprijatelja, kao i njihove povremene kaznene ekspedicije, unosili su dodatnu nesigurnost. Zbog toga je odlučeno da se deca bez roditelja avionom prebacuju u južni deo Italije, koji je već bio oslobođen.

Za to su čuli Donina sestra Sara i njen muž David, koji su imali osmogodišnjeg sina Izu. On je bio lep dečko sa krupnim crnim očima, talasaste kose, živahan, vrlo pametan i snalažljiv.

Stanovali su u jednom selu blizu Topuskog. Pored njihovog sela nalazila se velika livada koja je služila kao privremeni aerodrom. Tu su se spuštali saveznički avioni. Donosili su sve što je partizanima bilo potrebno a odnosili prvenstveno teške ranjenike na lečenje u Italiju. Sara i David su odlučili da iskoriste tu povoljnu priliku i da Isu pošalju u partizansku bazu u Italiji.

Nekoliko dana su proveli čekajući dolazak aviona, ali uzalud. Najzad, četvrtog dana, na nebu se pojavio avion. Ubrzo je aterirao saveznički transportni avion Douglas-2. Pošto je istovarena roba namenjena partizanima, počelo je unošenje teških ranjenika. Većina ih je bila na nosilima. Kod ulaza u avion stajao je jedan partizanski oficir koji je regulisao njihov smeštaj. Kada se završilo sa tim, oficir je glasno rekao: „Ima mesta samo za jedno dete.“ Izo je prvi prišao oficiru, koji ga je zapitao ima li roditelje. Izo je rekao da nema i oficir ga je pustio u avion. Sve su to sa strahom i napetošću posmatrali njegovi roditelji. Odahnuli su tek kada je avion uzletio. U avionu su se, i pored buke motora, čuli jauci ranjenika. Tražili su vode, a partizanska bolničarka im

je prinosila četuricu. Šćućuren u repu aviona, uplašen jer se nikada nije vozio avionom, Izo je sve to gledao ćutke.

Pilot je javio da uskoro stižu na cilj i avion se spustio na pistu aerodroma Bari, te je odmah počelo iznošenje ranjenika. Tu je bila i jedna lepa proseda partizanka obučena u englesku uniformu. Bila je zadužena za prijem dece. Zaćudila se kad je ugledala samo jednog dećaka. Uхватиła ga je za ruku i uvela u prednji deo sanitetskih kola. Kada su stigli u partizansku bazu pokraj Barija, ranjenici su odneseni u bolnicu a partizanka je dećaka odvela u dom za decu. Propis je bio da se pridošlice prvo dezinfikuju DDT-om u prahu, protiv vašiju. Pošto je dobro naprašen, Izo je morao da ide na kupanje. Partizanka ga je odvela u kupaonicu, svukla mu odelo i izula cipele. Stavila ga je pod tuš i pustila mlaz tople vode. Prvo je nasapunjala glavu i počela da je pere. Spustila je pogled dole i zapazila da je dećko obrezan. Kada mu je oprala glavu, upitala ga je po prvi put kako se zove. A kad je usledio odgovor: Izo Baruh, toliko je bila iznenađena da iz njenih otvorenih usta nije izašla nijedna reć. Prihvatila je toliko dece, i sa svakim od njih se upozнала odmah po izlasku iz aviona, poprićala usput sa njim, a evo sada, tek u kupatilu ćuje ime ovog dećaka! I to ime njoj dobro poznato, ali za koje nikako nije oćekivala da ga nosi dećak sa krupnim crnim oćima koji mokar i zaćuden stoji pred njom.

Dona je ćučnula, zagrlila ga onako mokrog i počela da plaće i da ga ljubi po celom telu, govoreći usplahireno, sa prekidima, zagrcnuta navalom osećanja: „Pa ti si sin moje sestre Sare... ja sam tvoja tetka Dona... sećas li se mene...“ Upitala ga je gde su mu majka i otac, na šta je Izo počeo da prića šta se sve desilo pre njegovog dolaska ovde.

Kada su se malo smirili, Dona ga je dobro okupala i obri-sala. Njegovo odelo, koje je bilo sasvim pohabano, ostavila je po strani. Obućen je u novo rublje i novo odelo.

Oblaćeći ga, Dona mu je rekla da je nedavno, zbog bolesti i odmaklih godina, avionom prebaćena u Italiju i da je ovde zadužena da se brine o partizanskoj deci. Odvela ga je u dećji dom. Prvo su svratili u trpezariju da nešto pojedje, a zatim ga je odvela

u spavaonicu gde mu je namestila krevet. Kad je svanulo, odvela ga je u deo gde je bila škola i upoznala ga sa učiteljicom.

Izo se brzo snašao u novoj sredini, stekao drugove. U školi se pokazao kao dobar dak.

Dona je odmah napisala sestri Sari pismo u kojem je opisala detaljno ceo događaj. Rekla je da se ne brine za Izu jer ga je ona prihvatila kao rodenog sina.

U Bariju su se nalazile Donina majka i sestra Streja sa kćericom Laurom. Dona je već sutradan otišla sa Izom do njih da vide ko im je došao.

Uskoro je došao odgovor Sare i Davida. Nisu imali reči kojima bi izrazili svoje oduševljenje što se njihov sin nalazi na sigurnom i što je uz to okružen i rodbinom. Doni su se zahvalili na brizi oko Ize. Poštanska veza se stalno održavala.

Prolazili su meseci, bližio se kraj rata, te se već uveliko mislilo o povratku u svoju zemlju i svojim kućama. Veze između Barija i partizanske teritorije su bile odlične jer su avioni redovno leteli.

Došao je i kraj rata. Svi su požurili da se što pre vrate kućama. Dona je na vreme javila Sari kada dolaze u Split engleskim brodom. Sarina i David su bili na pristaništu i nisu bili jedini koji su suznim očima gledali kako veliki brod pristaje uz dok. Susret je bio dirljiv, naročito kada je mali Izo pao u naručje svojih roditelja. Baka je bila presrećna jer su, posle toliko vremena, njene tri kćerke bile na okupu.

Svi su produžili putovanje za Sarajevo, ali Dona nije htela da ostane u Sarajevu ni jedan jedini dan, jer joj se žurilo u Beograd da zagrlji svoje troje dece.

STRIC MOŠA

Iz komande diljskog područja prekomandovan sam na aerodrom u Voćinu, na mesto komesara komande aerodroma. Na aerodromu je postojala engleska misija koja je usmeravala i organizovala dolazak savezničkih aviona. Avioni su dolazili noću i padobranima bacali sve što je partizanima bilo neophodno. Veliko polje na koje su bacali padobrane obeležavali smo po ivicama upaljenom vatrom u konzervama, a piloti su spuštali padobrane sa teretom na tako obeleženi prostor. Sa komandantom misije, engleskim majorom, uspostavio sam prijateljski odnos, tim pre što smo se lako sporazumevali na francuskom jeziku.

Bio je kraj septembra 1944. godine. Iz Banije je prebačena grupa Jevreja u Slavoniju. Sve su to bili stariji muškarci i žene, koji nisu mogli da se bore. Razlog za njihovo prebacivanje bio je u tome što je u Slavoniji bila obezbeđena ishrana. Čuo sam da u samom Voćinu stanuju mnogi iz te grupe. Otišao sam u Voćin i potražio te Jevreje. Među njima sam našao i nekoliko prijatelja moje familije. Tu je bila i majčina drugarica iz osnovne škole, sa kojom se majka i kasnije družila. Ona je dobro poznavala našu familiju. Od nje sam saznao gotovo sve o mojima koji su bili u partizanima. Između ostalog, kazala mi je da se u Slavoniju prebacio i moj stric Moša, kod koga smo se mi sklonili u Tuzli, posle bekstva iz Beograda, u maju 1941. godine. Koliko god da me je obradovala vest o stricu Moši, jer je on bio jedini rođak iz očeve familije za koga sam saznao da je živ, toliko me rastužila vest o strašnoj sudbini Mošinog sina Bertija. Kada su, posle kapitulacije Italije, svi Jevreji koji su bili u talijanskom logoru na Rabu došli u partizane, formiran je jevrejski bataljon, koji je odmah stupio u borbu. U jednoj od prvih borbi Berti i jedan njegov drug bili su zarobljeni od ustaša. Ustaše su odmah počele da masakriraju Bertija, a njegov drug je uspeo da pobegne i pored strašne paljbe koju su otvorili na njega. Majčina prijateljica gospođa Romano me upitala hoću li da znam sve pojedinosti. Rekao sam da želim da mi sve ispriča. Od nje sam čuo da su ustaše Bertiju prvo odsekle uši, zatim jezik i na kraju penis koji su mu stavili

u usta. Zgrozio sam se, mada sam u Jasenovcu video isto tako bestijalne prizore mučenja i masakriranja. Upitao sam gospođu Romano u kom selu se nalaze Moša i njegova žena. Odlučio sam da sutra ujutro krenem kod njih, u selo koje se nalazilo u pravcu Đulovca. Išao sam dugo po blatnjavim putevima a oko podne sam napokon stigao. Našao sam Mošu i strinu Ančiku u seoskoj kući, gde su bili smešteni. Kada su me ugledali, bili su veoma iznenađeni. Gledali su me sa nevericom. Znali su da sam s ocem oteran u Jasenovac i da se otuda ne vraća niko. Osim toga, prošlo je tri godine od našeg poslednjeg viđenja, a za to vreme sam se i sam izmenio. Prišao sam im i čvrsto ih zagrlio, govoreći da to nije san nego java. Trebalo je dosta vremena da se smirimo, da sednemo i otpočnemo razgovor. Detaljno sam im ispričao šta sam sve tamo preživeo i kako sam pobegao i došao u partizane. Netremice su me gledali i pažljivo slušali svaku moju reč. Stric me je upitao šta je sa njegovim bratom, mojim ocem Isidorom. Kazao sam mu da je ostao u Staroj Gradiški i da ima vrlo malo izgleda da preživi. Moši su zasuzile oči i za trenutak je prestao da govori. Upitao sam ga da li zna nešto o svojim. Rekao je da ne zna ništa. Njih dvoje su, sa sinom, ostali u Tuzli posle našeg odlaska u logor. Uspeli su da dobiju propusnice za Mostar zahvaljujući tome što su imali dosta zlata. Stigli su do Dubrovnika i tu bili sve dok ih Italijani nisu, zajedno sa ostalim Jevrejima, oterali u logor na ostrvu Rabu. Namerno sam izbegavao da ga pitam o Bertiju, jer sam saznao istinu koju oni možda ne znaju. Posle duže pauze, Moša je rekao da niša ne zna o Bertiju. Na licu mu se videla tuga, ali se savladao, samo što je uporno gledao pravo u moje oči, očekujući bilo kakav znak u njima. Shvatio sam da im je teško i ništa ih dalje o Bertiju nisam pitao. Zato sam počeo da govorim o našima. Rekao sam da imam vezu sa svima koji su u partizanima, obavestavajući ih gde se ko nalazi. Gledajući strica i strinu onako nesrećne, razmišljao sam kako da im priredim bar neku malu radost. Otišao sam u drugu sobu, skinuo odelo i sa sebe svukao topli vuneni donji veš, kakav je nosila engleska vojska. Kada sam ponovo ušao u sobu, u rukama sam držao smotuljak koji sam pružio stricu Moši. On se dugo nećkao, nije hteo da primi ponudu, pitajući me šta ću ja nositi, na šta sam

mu odgovorio da imam još jednu presvlaku, a njemu će dobro doći u predstojećoj zimi.

Rastali smo se bez mnogo reči, i više se nismo videli.

Po završetku rata, pisao sam pismo stricu Moši u Tuzlu. Posle kratkog vremena, dobio sam odgovor od strine Ančike. Pisala je, između ostalog, da su se srećno vratili u Tuzlu, ali da ni tamo za sina Bertija ništa nisu čuli. Međutim, neko je u Tuzli Moši rekao otvoreno šta se desilo sa Bertijem. Moša se skamenio i jedva došao kući. Uspeo je da kaže ženi šta je čuo, a zatim se zaneo i pao na pod. Srce mu je prepuklo za njegovim voljenim sinom. Moša je bio jedini član očeve porodice koji je preživeo rat, ali samo zakratko – dotukla ga je strašna vest, najteža koju jedan roditelj može da spozna: da je nadživeo svoje dete.

OPASNA ZAMENA

Posle mog rada na aerodromu prekomandovan sam na dužnost nastavnika na vojno-političkom kursu u Podravskoj Slatini. Od nas četvorice nastavnika, dvojica su bila za vojno, a dvojica za političko obrazovanje. Kursisti su bili budući oficiri. Bio je mart mesec 1945. Rat se očigledno približavao kraju. Znao sam za preživele članove familije sa majčine strane, jer sam se dopisivao sa njima zahvaljujući redovnoj partizanskoj pošti. Slušajući slobodni radio Beograd, čuo sam da je moja sestra Ina, koja je ostala u Srbiji i o kojoj nisam znao ništa, živa i da je odlikovana.

Sve okolnosti su bile takve da budem veseo i pun nade što ću se uskoro vratiti u Beograd i videti sa svojim. Pre podne, za vreme pauze u nastavi, sedeli smo nas četvorica nastavnika u sobi, razgovarajući o običnim, svakodnevnim zbivanjima. Neko je pokušao i na vratima se pojavio Duško, zamenik načelnik Ozne za srez Podravska Slatina. Obradovali smo se, jer smo se družili sa njim, kao i sa Srećkom, načelnikom Ozne.

Odmah je prešao na stvar:

– Kladio sam se sa Srećkom oko nečega, ali ne znam da li ću dobiti opkladu.

Svi smo radoznalo upitali za šta se kladio. On se nasmešio i rekao:

– Sada ćete čuti šta je opklada – a onda se okrenuo prema meni i počeo da postavlja pitanja:

– Zoveš se Danon?

– Da!

– Ti si bio u Jasenovcu?

– Da!

– Rodom si iz Sarajeva?

– Da!

– Pobegao si iz Jasenovca?

– Da!

– Po zanimanju si inženjer?

– Ne, učio sam srednjotehničku školu.

- Nije bitno – rekao je i pobjednički udario dlanom o dlan:
- Dobio sam opkladu!

Upitao sam ga zašto su se kladili i zašto sam baš ja predmet opklade, ali on reče samo to da su slučajno razgovarali o meni, a onda popi jednu čašicu rakije i ode. Svi u sobi su pogledali u mene, onako bez ijedne reči.

Nekako baš pred ručak, Duško je ponovo došao, direktno mi se obratio saopštavajući mi da me zove Srećko i pokazao neki dopis na pola kucane stranice. Upitao sam o čemu se radi, a on je kratko, sada strogo službenim glasom, rekao:

- To će ti Srećko objasniti. I ponesi svoje stvari!

Svi su me začuđeno gledali dok sam oblačio šinjel i uzimao torbicu. Brzo smo došli u zgradu Ozne, gde me je Srećko, mimo mojih očekivanja, srdačno dočekao rekavši da je dobio dopis iz oblasne Ozne u kojem traže da dođem kod njih radi nekog posla. Srećko je otišao u jednu sobu, pa u drugu, kao da traži taj dopis, a onda se vratio praznih ruku i samo promrmljao da ne zna gde ga je ostavio.

Pozvao me je čak i da ručam sa njim. Za stolom je sedela osoba koja mi se učinila poznatom. Bila je to Zora Holovec iz Tuzle, koja je 1941. pošla sa grupom komunista u odred na Majevicu, gde su svi uhvaćeni. Neke su streljali, a Zoru oterali u Jasenovac. Kad me je ugledala, skočila je sa stolice, te smo se čvrsto zagrlili i izljubili. Kakva slučajnost – nakon četiri godine rata našli smo se živi i zdravi u partizanima! Posle ručka, Srećko mi je rekao da su kola spremna za put.

Pred kućom su stajala kola s kočijašem, a ostraga je sedeo vojnik sa puškom. Ja sam seo na mesto do kočijaša. Zapazio sam kako vojnik okreće glavu od mene, i taj gest mi konačno usadi crni kamen slutnje. Usput sam kako-tako razgovarao sa kočijašem, seljakom iz obližnjeg sela, ali on očigledno nije znao ništa o razlozima našeg putovanja. Vojnik je, međutim, stalno ćutao, uporno gledajući u stranu. Put kojim smo trebali proći, međutim, odužio se, jer smo morali da pređemo preko planine Krndije i dođemo u požešku kotlinu, gde se u selu Velika nalazila oblasna Ozna. Stigavši do pod Krndiju, zanoćili smo u seoskoj kući.

Za vreme večere, mladić pratilac me je pogledao, neočekivano se nasmešio i upitao da li ga se sećam. Ja sam se dobro zagledao u njega i učinio mi se odnekud poznat, što sam mu i rekao. Na to je on odgovorio: „Druže Braco, ja sam pre tri meseca završio vojnopolitički kurs, a ti si mi bio nastavnik. Zovem se Marko Perić.“ Tek tada sam se setio ko je i rekao mu da je bio jedan od boljih kursista. Naš dalji razgovor se vodio o kursu i ljudima koje smo tamo upoznali.

Posle večere smo prostrli slamu na pod, legli i pokrili se šinjelima. Ležao sam između kočijaša i Marka. Kada se ugasila lampa, Marko je šapatom rekao: „Moram ti kazati nešto što ne bih smeo. Pre polaska iz Slatine, načelnik Ozne mi je rekao da dobro pazim da ne pobegneš i dao mi pismo koje treba da predam u oblasnoj Ozni.“

Shvatio sam da sam uhapšen, ali mi nije bilo jasno zašto mi nisu oduzeli moj pištolj, pa sam ga upitao: „Ako sam ja neprijatelj, zar se ne bojiš da spavaš pored mene? Mogu da te ubijem na spavanju mojim parabelumom i da pobegnem.“ Na to je on odlučno rekao: „Siguran sam da to nećeš uraditi, jer sam ubeđen u tvoju nevinost. Ja sam te dobro upoznao na kursu.“ I, kao da želi da potvrdi te reči, kroz nekoliko minuta je zaspao duboko ravnomerno dišući.

Ali ja cele noći nisam ni trenuo, razmišljajući kakva bi to intriga mogla biti, prebirajući po sećanju, ispitujući svaki detalj za koji bi se uopšte moglo pretpostaviti da je mogao da me kompromituje, ali se nisam mogao setiti ko i šta bi mogao izmisliti protiv mene. Jer, detinjasto naivno ali istovremeno i odlučno, muški – uvek sam bio spreman i život da dam za ideale naše borbe.

Svanulo je, a ja nisam oka sklopio. Doručkovali smo i nastavili put uz Krndiju, a zatim nizbrdo do Velike. Ozna za Slavoniju nalazila se u velikom starom dvorcu grofa Turkočija. Marko se raspitao gde treba da se javimo, te smo se popeli na sprat. Zgrada je bila sva u svodovima, debelih zidova, stara vekovima. Marko je ušao u kancelariju gde su rekli da se javi. Posle kratkog vremena, izašao je i rekao da moramo pričekati u hodniku. Minuti su mi bili dugački kao večnost. Napokon, iz sobe je izašao

jedan lepo vojnički odeven čovek, bez oficirskih oznaka. Prišao nam je i od Marka zatražio pismo. Svi smo stajali, a on je, tu pred nama, otvorio pismo i počeo da ga čita. Jedan „oznaš“, koji je tuda prolazio, stao je iza njega i počeo da čita pismo preko njegovog ramena. Kad ga je pročitao, samo je kratko rekao: „To je jasna stvar!“ Na te reči, ja sam munjevito doneo odluku: ako vidim da se ne mogu opravdati, izvadiću pištolj i sebi hladno ispaliti metak u slepoočnicu! Pročitavši pismo, oficir me je pozvao da uđem u kancelariju. Seo je za svoj pisaoći sto, a meni je ponudio da sednem preko puta njega.

Pošto se dobro zagledao u mene, ponovo je uzео pismo u ruke. Očekivao sam da počne razgovor, a on se, još jednom pročitavši pismo, namrštio, kao da se nečega priseća. Ponovo me pogledao pravo u lice i upitao: „Da li se sećaš mene?“ Gledao sam ga netremice, ali se nisam mogao setiti, te sam mu odgovorio: „Poznat si mi, ali ne mogu da se setim odakle!“

„Bili smo zajedno u udarnoj četi komandira Zijata, još 1942. godine. Mnogo je vremena prošlo od tada. Svi smo se izmenili. Zovem se Rajko. Bio sam delegat voda.“ Meni se tada vratilo sećanje. Obradovan, rekao sam mu da ga se sada odlično sećam i da smo zajedno pevali u četnom horu.

Ali sam začutao, nestrpljivo očekujući da pređe na stvar, jer ja očigledno nisam ovde doveden da bih se susreo sa nekim mojim saborcem.

On je to dobro razumeo i počeo je sa pitanjem:

– Ti si bio u Jasenovcu?

– Da, bio sam i pobegao sa još šestoricom drugova.

– I ja sam bio u Jasenovcu, pobegao sam kao i ti. A da li se sećaš onog inženjera Danona, šefa grobara?

– Kako da ga se ne sećam! Vidao sam ga svakog dana.

– Kakav je bio?

– Služio je ustaše i nije birao sredstva da im se dodvori. Čuo sam da bi ponekad, lopatom ili ašovom, dotukao logoraša koga ustaše nisu potpuno usmrtili.

– Da, da, gledao sam i ja šta radi, jer sam i sam bio neko vreme grobar. Ali sad slušaj dobro. Radi se o stvari o kojoj ne smeš

nikome ništa reći. Čulo se da je inženjer Danon pobjegao u partizane. Raspisana je poternica za njim. Tebe su slučajno zamenili sa njim, jer se mnogi podaci o vama poklapaju. Sreća je da si došao kod mene na saslušanje, a ne kod nekog koji te ne zna!

A onda je počeo da priča o vremenu kada smo zajedno ratovali, prisećajući se događaja i saboraca. Ja sam se polako uključivao u taj razgovor, oslobađajući se strašne pomisli na samoubištvo ako stvari krenu u pravcu mojih najcrnijih slutnji. Razgovor smo završili srdačno, kao stari poznanici i saborci. Rastali smo se sa željom da se još koji put vidimo.

Izašao sam iz kancelarije nasmešen. Marko je to video, skočio je sa klupe, zagrlio me i poljubio u oba obraza, pitajući kako je bilo. Pošto nisam smeo govoriti o čemu se radi, rekao sam samo da su me zamenili za drugu osobu. Brzo smo seli u kola i krenuli nazad u Slatinu.

U Slatinu smo stigli iza ponoći. Svi kursisti su stajali postrojeni pred zgradom kursa. Kola sa kujnom i kazanom bila su spremna, a nastavnici su nešto razgovarali. Svi su bili spremni za pokret.

Kada su me videli, nastalo je opšte veselje, jer su bili zabrinuti za mene. Rekli su mi da je front prema neprijatelju probijen i da se moramo povući u Mađarsku. Krenuli smo prema Dravi i kod Bazča prešli reku. Išli smo prema istoku u pravcu Baranje, koja je bila oslobođena.

Za vreme odmora, posle dugog marša, pored mene je seo Stanko, koji je bio nastavnik kursa. Nas dvojica smo se bili jako zbližili i prijateljili. Upitao me je šta je bilo u Ozni, i ja nisam izdržao: otvoreno sam mu ispričao sve detaljno, kao da sam konačno hteo da dam oduška svim onim potisnutim osećanjima, naglim i neočekivanim smenama krajnjeg beznađa i neobične sreće zbog neočekivane naklonosti slučajnosti – i to jednom, prilikom prvog koraka u partizanima, a drugi put, na samom kraju rata. Kada me je saslušao, kratko je razmišljao i rekao: „Imao si ludačku sreću što te je islednik poznao. Počela je ofanziva, a u ofanzivi se zatvori brzo i lako prazne!“

POSLEDNJI DAN RATA – BLAJBURG

Posle mog povratka iz oblasne Ozne, oficirska škola u kojoj sam bio nastavnik, zbog neprijateljske ofanzive na oslobođenu teritoriju, prebacila se preko Drave u Mađarsku. Išli smo u pravcu istoka, pored Drave, i stigli u Baranju, našu oslobođenu teritoriju. Tu smo se uključili u Osječku brigadu koja je držala front na Dravi. Preko reke je bio neprijatelj koji je čvrsto držao front između Drave i Save, na pravcu prodora naših oslobodilačkih jedinica.

Učestvovao sam u forsiranju reke Drave, 12. aprila, kada je izvršen proboj Sremskog fronta. Iz oslobođenog Osijeka smo nastavili put ka zapadu, uz stalnu borbu, lomeći žilavi otpor neprijatelja. A onda sam neočekivano pozvan u štab brigade, gde su mi rekli da sam prekomandovan u Dvanaestu slavonsku proletersku brigadu, na dužnost rukovodioca propagandnog odseka brigade. To me je obradovalo jer sam u toj brigadi bio od njenog osnivanja, u oktobru 1942, pa do teškog ranjavanja u prvoj akciji na Viroviticu, februara 1943. Prešao sam na novu dužnost i kroz stalnu borbu stigli smo u Maribor.

Nemačka je kapitulirala 9. maja, ali su kvislinške snage Nezavisne Države Hrvatske nastavile da vode krvave borbe probijajući se ka zapadu u nastojanju da se predaju Englezima i Amerikancima. Moja brigada je dobila naredenje da hitno krene kroz austrijski deo Koruške, da tako neprijatelju presečemo povlačenje. Krenuli smo usiljenim maršem, bez odmora, i danju i noću. Ljudi su padali od umora. Iznemogle smo stavljali u kola i nastavljali put.

Petnaestog maja, iscrpljeni do iznemoglosti, stigli smo do ulaza u jedno selo. Na tabli pored puta pisalo je „Blajburg“. Tu smo zatekli jednu englesku tenkovsku jedinicu sa mnogo ogromnih tenkova marke „šerman“. Selo Blajburg bilo je prijatno naselje sa kućama grupisanim oko brežuljaka na čijem se vrhu izdizala bela crkva sa visokim tornjem. Ispod sela širila se ogromna travom obrasla kotlina oivičena sa tri strane starom šumom

koja se pela uz padine okolnih planina. Taj prijatni alpski pejzaž trebalo je, uskoro, da bude pozornica dramatičnog raspleta četvorogodišnjeg krvavog rata koji je voden na našem tlu.

Idući drumom kroz selo, naišli smo na veliku zgradu koja je ličila na stari srednjovekovni dvorac. Na kapiji je stajala straža a oko zgrade bilo je nekoliko tenkova. Bilo je očigledno da je to štab engleske tenkovske jedinice. Dok sam jašući na konju prolazio pored kuće, naglo se otvorio jedan prozor u njenom prizemlju. Ugledao sam krupnog čoveka, našeg oficira, koji je dubokim glasom upitao: „Koja je to jedinica?“, na šta sam mu ja još glasnije odgovorio: „Dvanaesta slavonska proleterska brigada!“ Na to je on kratko rekao: „Odlično, u pravi čas!“ Nastavili smo marš i zaposeli zapadnu uzvišicu, koja je dominirala nad kotlinom i zatvarala izlaz iz nje. Nismo se nimalo prikrivali, jer smo hteli da nas neprijatelj vidi i shvati da je opkoljen.

Kotlina je bila ispunjena mnoštvom raznih vozila: kamiona, autobusa, automobila, motocikla, pa čak i zaprežnih kola. Videli smo gomile vojnika koji izlaze iz šuma. Sa napetošću smo očekivali šta će se sada desiti. Možda će krenuti na nas da bi se probili. Naša brigada brojala je tada hiljadu i osamsto boraca, bila je odlično naoružana automatskim oružjem i spremna za konačni obračun sa neprijateljem, u slučaju da on pokuša proboj iz obruča.

Bilo je oko podneva, i kao da se pod zaslepljujućom svetlošću sunca u samom zenitu sve odjednom utišalo. Bar na trenutak. A onda smo odjednom ugledali bele zastave koje su ustaše istakle. Neko od naših viknuo je: „Predaju se!“ Nastalo je veselje jer je tako neočekivano popustila ona napetost koja nas je bila obuzela u iščekivanju odsudnog obračuna.

Ustaše su u velikim grupama izlazile iz šuma i postrojale se po jedinicama na čelu sa komandantom koji je bio na konju. Bile su to njihove bojne, koje su brojale između osamsto i devetsto vojnika.

Ubrzo je u štab naše brigade stiglo obaveštenje da je sklopljen sporazum sa ustaškim generalima o konačnoj predaji oko

sto hiljada ustaša. Istovremeno, pojavili su se engleski tenkovi, koji su ušli u naše položaje i tako ojačali naše redove. Od komandanta sam uzeo dvogled i pažljivo posmatrao šta se dešava tamo u kotlini.

Gledajući taj prizor masovne predaje, setio sam se Jasenovca i njegove ustaške bojne i svih njenih osionih, krvavih, nemilosrdnih egzekutora.

Setio sam se svoga oca, koga su ustaše zverski ubile u tom stratištu, koje je po bestijalnosti prevazilazilo sve nemačke fabrike smrti.

Setio sam se i svoga strica Gedalje, koji je umro u logoru od gladi.

Setio sam se i kolone srpskih seljaka na kapiji logora, i toga kako im otimaju decu, i onog egzaltiranog ustaše, koji je zavitlao odojčedom i tresnuo ga o zemlju, pored od bola pomahnitale majke. Ponovo mi se, u svoj svojoj strahoti, pojavila slika razbijene dečije lobanje.

Setio sam se i ustaškog vodnika Žučće, koji je, posle klanja vezanog logoraša, lizao krv sa kame.

Setio sam se i strašnog mirisa pečenog ljudskog mesa koji je sa dimom izlazio iz dimnjaka ciglane; setio sam se i jadnog Morde.

Setio sam se i preklanog rabina i njegovog krvavog taleta na podu.

Setio sam se i...

Sećanja su navirala, a sa njima i suze koje su zamutile dvogled. Vratio sam ga komandiru. A onda je sva ta sećanja izbrisala jedna neumoljiva pomisao, koja se kao usijani gvozdeni klin zarila u moju svest. Ona je potisnula sve, pa čak i činjenicu da se preda mnom nalazi čitava jedna vojska koja je još uvek pod oružjem, osim jedne neopozive odluke, da pronađem zlikovce iz logora koji su sve to počinili. Dobro sam ih zapamtio, jer su me njihovi likovi i u snu progonili. Neočekivano za sve one oko mene, brzim koracima krenuo sam u pravcu nepregledne ustaške mase. Začuo sam povike mog komandanta, koji kao da su dolazili iz velike daljine:

– Stani, gde si pošao? Braco, jesi li lud? Poginućeš!!

A ja sam osećao nadljudsku snagu koju više ništa nije moglo zaustaviti. Ličio sam na stenu koja se otisnula niza stranu i koja će samleti sve pred sobom ili će se – raspasti!

Uza se sam od oružja imao jedino pištolj, češku „zbrojovku“. Približavao sam im se, a oni su se u strojevima kretali baš prema meni. Došao sam na nekoliko koraka od prvog stroja, na čijem je čelu jahao ustaški komandant. Upitao sam: „Koja je to jedinica?“ Odgovorio je: „Ustaška bojna...“, ali to ime sam prečuo, jer mi nije značilo ništa – nije bilo ono koje sam očekivao! „Da li znate gde je Jasenovačka bojna?“ „Mislim da su tu, iza nas, poznaćete ih po crnim uniformama i ‘tarzan’ frizurama.“

Sklonio sam se da prođu i primetio da prema meni ide crna kolona, na čelu sa bojnikom na konju. Ubrzo sam se našao licem u lice sa bojnikom, kome sam se obratio pitanjem: „Koja je ovo bojna?“

Ne bez ponosa, kratko i oštro je rekao: „Ovo je Jasenovačka ustaška bojna!“

Gledali smo se pravo u oči, a ja sam mu glasno naredio: „Odložite oružje!“

On me je gledao nertremice, očigledno još uvek nespreman da izvrši takvu neopozivu zapovest, kakvu, uostalom, nikada dotad nije čuo. Još uvek nadmeno, upitao je: „A tko ste vi?“

„Oficir Jugoslovenske armije“, odgovorio sam, držeći ruku blizu „zbrojovke“.

Bojnik je, nevoljno, obezbratno rukama skinuo sa grudi crni nemački šmajser sa preklopnim kundakom, podigao

Hteo sam da nađem ustaške zlikovce iz Jasenovca.

ga, i tresnuo mi ga pred noge. Od siline udarca šmajser se prelomio. Ali ja sam i dalje netremice gledao u bojnika. Primetio sam da za pojasom ima crnu tvrdu nemačku futrolu sa pištoljem. Ponovio sam mu naredbu: „Odložite oružje!“ Iako već pomalo pokoleban, naglašavajući svaku reč, odgovorio je: „Po sporazumu, časnici imaju pravo da zadrže samokres!“

Gomile oružja u Blajburgu ostale iza razoružanih ustaša.

Nisam znao da postoji takav sporazum, te sam mu opet podviknuo: „Odložite oružje!“

On je desnom rukom otkopčao futrolu, uhvatio dršku pištolja i počeo da ga vadi. Munjevito sam mu naslonio pištolj pod bradu. Sada već vidno uplašen, skinuo je ruku sa pištolja, a ja sam hitro levom rukom zgrabio njegov pištolj. Svoj pištolj sam stavio u futrolu, a njegov parabelum repetirao. Naredio sam mu da krene dalje.

Došao je red da učinim ono zbog čega sam sišao među zlikovce – da ih prepoznam. Prvi četvorored me je gledao a ja sam, držeći parabelum uperen prema zemlji, strogo naredio: „Bacaj oružje!“

Na njima je bilo isključivo automatsko oružje, šmajseri i pištolji, a zatim bombe, kame i poneki mitraljeski redenik preko grudi.

Poslušno su skidali oružje, raspasivali se i sve odlagali kraj mene, krećući se polagano napred. Svakome od njih zagledao bih se u lice, u nadi da ću prepoznati nekoga od onih koje pamtim i koje tražim. Naišao je drugi red, i sve se ponovilo. Prolazio je red za redom, ali još nikoga nisam prepoznao. Nastavili su da idu, gomila bačenog oružja je brzo rasla, a ja sam gledao samo njihova uplašena lica. Prošlo je već pola bojne, ali među njima nije bilo nijednog poznatog lica! Moja želja je bila tolika da nisam gubio nadu, već sam i dalje gledao u ta lica. Ostalo je još nekoliko redova i počeo sam se pribojavati da nikoga neću prepoznati. Kada je prošao i poslednji red, ostao sam skamenjen. Pa zar nema nikoga od njih?! Jedinica je, očigledno, bila u punom ratnom sastavu, ali bez ijednog meni poznatog lica. A onda sam shvatio. Pa ja sam ih poslednji put video u proleće 1942, kada sam otišao iz Jasenovca, a sada je proleće 1945! Od tada su prošle pune tri godine. Oni su se menjali i napredovali u činovima. Glavno merilo za napredovanje u toj bojni bilo je kako se ko pokazao u ubijanju i mučenju logoraša. Jasenovac je bio ustaška oficirska škola. Osim toga, Kozara, partizanski bastion, nije tako daleko od Jasenovca, a poznato je da su i jasenovačke ustaše redovno učestvovale u ofanzivama na Kozaru. Tamo ih je dosta izginulo, jer su Kozarčani bili poznati kao odlični borci.

Vratio sam se među naše. Gledali su me u čudu, a komandant čete mi je prišao, zagrlio me i tiho rekao: „Mislio sam da te više neću videti. Sve vreme sam te pratio dvogledom. Strašno si bled. Zašto si to uradio?“

Posle dugog mučnog ćutanja, kao da sam izneverio sebe, procedio sam kroz zube: „Nikoga nisam prepoznao!“

Svi su me tapšali po ramenima a ja sam onako očajan gledao na ogromnu masu u kotlini. Još uvek sam bio u ropstvu svoje zamisli, pa mi se pomisao da ću, možda, među njima poznati nekoga od zlikovaca koje sam zapamtio učinila kao spasonosna zamisao. Strčao sam niz padinu i ponovo se našao u masi razoružanih ustaša. Išao sam polako i pažljivo posmatrao ta uplašena lica. Osvrtali su se na sve strane, kao da odnekud traže neki spas. Uglavnom su ćutali.

Trava se pod njihovim nogama već bila pretvorila u prašinu iz koje su svetlucala odbačena odlikovanja i slova U sa hrvatskom crveno-belom šahovnicom skinuta sa kapa. Kamioni i autobusi su bili puni ustaških ranjenika iz poslednjih borbi. Njihovi bolničari su izvlačili umrle među ranjenicima. Pored šume su kopali rake i zakopavali ih. U toj nepreglednoj masi bilo je dosta civila, žena i dece, ustaških porodica, kojima je rečeno da odmah krenu natrag, svojim kućama. Tražiti nekoga u toj gomili prepotopskih biblijskih razmera bilo je uzaludno, i ta očigledna stina konačno je probila oklop moje opsednutosti.

Vratio sam se u svoju jedinicu. Znao sam da nas čeka veliki posao.

Duga kolona motornih vozila stajala je nepomično, jer su ih šoferi onesposobili kidajući im žice. Velike gomile odloženog oružja ležale su na zemlji. Naši borci su obezbeđivali to oružje. Kako sve to silno oružje prebaciti na teritoriju Jugoslavije? Neko je taj problem lako i pametno rešio. U tu masu poslao je dvadesetak partizana koji su glasno ponavljali: „Neka šoferi dođu u svoja vozila i poprave ih. Ide se za Zagreb, a onda – svi kućama!“ Uskoro su motori proradili a šoferi su bili spremni za pokret.

Svi smo se dali na posao: ubacivali tu masu predatog oružja u sva raspoloživa prevozna sredstva. Pomislio sam: Koliko li

smo samo krvi prolili u borbi da bismo došli do oružja, a evo ga sada na gomili, tu pred nama! To oružje smo natovarili i pod pratnjom uputili prema granici, a zarobljene ustaše smo usmerili na cestu i pod pratnjom sprovodili u pravcu naše teritorije.

Sve se odvijalo u tišini, bez ikakvih problema. Zarobljenici su bili potpuno obeshrabreni i bez ikakvog otpora su izvršavali naređenja. Nije se mogao čuti nijedan ispaljeni metak!

Idući pored te mase zarobljenih ustaša, svakom od njih bi u mislima stavljao kamu u ruke, zamišljajući kako sa uživanjem kolje. Čudilo me je da nisam osećao ni radost zbog pobeđe, ali ni mržnju, ni želju za osvetom, potrebu da im vratim „milo za drago“.

Naprotiv, osećao sam veliku odbojnost, gađenje i prezir. Ovaj rat je za mene predugo trajao, preživio sam užasne patnje i mučenja, pretrpeo velike žrtve, počevši od mog divnog oca pa nadalje. Šta još očekujem? Ne, nisam mogao da se veselim pobeđi jer je preskupo plaćena. Osećao sam prema njima veliki prezir i želju da se pronađu zločinci. Nažalost, nikoga nisam prepoznao. Takvi se nisu predavali već su kroz šume, tajnim kanalima, pobjegli na zapad, ili su se pritajili i sakrili.

Smrklo se, a na drumu je bila velika gužva od mase vozila i pešaka. Sve je išlo u jednom pravcu – ka Jugoslaviji.

Seo sam u automobil koji je vozio mladi ustaša. Od premo-
ra sam odmah zaspao. Ujutro me je probudio vozač govoreći:
„Gospodin časnik! Gospodin oficir, stigli smo u Dravograd!“

Odmah sam otišao u štab brigade. Svi smo bili ponosni na ogromni uspeh naše brigade. Sreća je da su posle nas stigle i druge brigade te smo zajedno završili ogroman posao. Za nas je mir počeo tek 15. maja, šest dana posle kapitulacije Nemačke.

U štabu se pojavio potpukovnik Milan Basta. Odmah sam u njemu prepoznao oficira koji me je kroz prozor engleske komande upitao za ime naše jedinice.

Prvo nam je čestitao na uspehu. Ispričao nam je da je on pregovarao sa komandantom engleske tenkovske divizije i da su pregovori išli dosta teško. Engleski komandant je hteo da se ustaše predaju njima. Preokret je nastao tek kada se pojavila

naša brigada. Tada je pristao da se ustaše predaju nama. Pružio je ruku Milanu i rekao da nam svi njegovi tenkovi stoje na raspolaganju.

Idućeg dana sam otišao u sanitet divizije. Zamolio sam da mi daju uput za lečenje u vojnoj bolnici u Beogradu. Imao sam jake bolove u leđima i dobio sam uput bez teškoća. Pogotovo kad su čuli da je, osim zdravlja, posredi i moja ogromna želja da saznam nešto o sudbini moje porodice.

Sutradan, u rano jutro, krenuo sam za svoj dragi Beograd.

U BEOGRADU

Te noći u Dravogradu, 16. maja 1945. godine, teško sam mogao da zaspim jer me je sutradan ujutro čekao polazak na put. Ali više od toga moj san je remetilo razmišljanje o tome koga ću od svoje porodice naći u Beogradu.

Probudio sam se u svitaj dana, ako sam uopšte i spavao, i brzo se spremio. Krenuo sam put istoka na dugo putovanje do Beograda. Od intendanta brigade dobio sam nešto malo suve hrane da bih imao šta da jedem usput, jer nisam mogao ni slutiti koliko će put trajati. Znao sam da je sav saobraćaj poremećen i da ću imati mnogo poteškoća da stignem do svoga cilja. Rat je napokon završen, i meni predstoji teško suočavanje sa stravičnim stradanjem ljudi i zemlje u kojoj sam živeo, a više od svega suočavanje sa ličnim gubicima, jer sam slutio da mnogi moji dragi rođaci nisu preživeli rat.

Preživeli članovi moje porodice. Okupili smo se početkom juna 1945. u Beogradu: Majka Dona, sestre Ina i Sida i ja.

Koristio sam mnoga prevozna sredstva: kamione, zaprežna vozila i automobile. Svi su rado pristajali da me povezu. Naišao sam na jednu lokomotivu koja je stajala na pruzi, a za nju je bila prikačena gvozdena naprava koja je ličila na neki plug. Prišao sam bliže i video da je to specijalna naprava za lomljenje željezničkih pragova. Za njom je ostajala potpuno uništena i neupotrebljiva željeznička pruga. Ti Nemci su baš sve hteli da unište, da ostave pustoš iza sebe. Ponekad se nijedno saobraćajno sredstvo nije kretalo u pravcu mog cilja, te sam put nastavljaio peške, jer nisam imao strpljenja da čekam. Negde usred puta, video sam u daljini da se diže prašina i primetio da mi se približava neki putnički automobil. Podigao sam ruku i auto se naglo zaustavio. Prišao sam kolima i video ruskog majora i vojnika koji je sedeo za volanom. Zamolio sam ih da me povezu, na šta me je major, sa osmehom na licu, na ruskom jeziku, pozvao da udem u auto. Sve vreme smo razgovarali, svako na svom jeziku, ali smo se dobro razumeli. Major mi je rekao da idu do Vinkovaca. Stigli smo u Vinkovce, srdačno se pozdravili, a ja sam nastavio svoje teško putovanje. Pretpostavljao sam da je pruga od Šida do Beograda ispravna, jer je bila iza linije Sremskog fronta. Dan je odmicao te sam tek predveče stigao u Šid. Na stanici sam upitao železničara koji voz ide za Beograd. Pokazao mi je na kompoziciju koja je bila sastavljena od otvorenih i zatvorenih teretnih vagona. Ušao sam u jedan zatvoreni vagon u kome je bilo dosta sveta. Među njima je bilo i onih koji su se vraćali iz koncentracionih logora pa smo imali o čemu da pričamo. Voz je krenuo kasno u noć, i išao je sporo često se zaustavljajući. Od umora sam zadremao, a onda me je neko budio govoreći da smo stigli do kraja pruge. Bila je to zemunska stanica, vrlo loše osvetljena. U daljini se nazirala svetlost mog Beograda.

Popeo sam se uz Balkansku ulicu i došao na Terazije. Stao sam i pogledao oko sebe. Videvši ruševine od bombardovanja, što od nemačkih a što od savezničkih, razmišljao sam kuda da krenem. Prošla je ponoć, ulice su bile prazne, a moja duša puna straha šta ću i koga ću zateći. Odlučio sam da odem na Kalemegdan i da legnem na neku klupu, ukoliko ih još ima. Našao

sam jednu, legao, pokrio se šinjelom i onako premoren odmah zaspao. Probudilo me jutarnje sunce i njegovi topli zraci koji su mi udarali baš u lice. Zbunjeno sam okretao glavu na sve strane da bih shvatio gde se ja to nalazim. Brzo sam odlučio da odem do kuće u kojoj smo ranije stanovali, da vidim ima li tamo ikoga od mojih. Došao sam u Jovanovu ulicu i stao pred kapiju sa brojem 33. Prvo što sam primetio, bila je zapuštena kapija. Rukom sam uhvatio kvaku, osećajući da mi srce strašno udara. Škripa kapije me je trгла, pa sam brzim koracima ušao u hodnik i počeo da se penjem uz stepenice. Video sam da je dvorišni deo zgrade izgoreo i da su od sva četiri sprata ostali samo spoljašnji zidovi i garaž. Prednji deo zgrade ostao je čitav, a u tom delu je bio stan u kome smo sve do rata stanovali. Kada sam došao na drugi sprat i našao se pred ulaznim vratima našeg stana, odjednom sam osetio nemoć. Pritisnuo sam na zvono, ali ono nije radilo. Pošto sam video da su vrata zaključana, kucao sam, ali kako se niko nije javljao, počeo sam jako da lupam. Vrata mi je napokon otvorila starija žena i upitala šta želim. Odgovorio sam joj da sam ovde stanovao i da želim da vidim ima li koga od mojih. Malo začudena, rekla je da u stanu žive dve porodice i da su izbeglice iz Bosne. Na moje pitanje da li je neko od Danonovič do sada dolazio, odmahнула je glavom. Rastužen, pošao sam na sprat ispod ovog u kome je stanovao vlasnik zgrade gospodin Alkalaj. Ponovo sam zakucao na vrata. Otvorili su mi nepoznati ljudi koji su mi rekli da su čuli da su gospodina Alkalaja i njegovu ženu Nemci odveli još 1941. godine. Silazeći stepenicama, razmišljao sam šta da radim i odakle da krenem. Prvo što mi je palo na pamet bilo je da odem do kuće gde je stanovao moj zet Rade, a to je bilo daleko, na Đermu, u Gajevoj ulici.

Kada sam stigao do te male prizemne kuće, očekivao sam da ću ugledati nekoga od njegove porodice. Nažalost, i tu su bili meni nepoznati ljudi, koji su mi rekli gde stanuje sestra mog zeta Ljilja. Odmah sam pošao ka Vukovom spomeniku i pronašao adresu koju su mi dali. Vrata mi je otvorila Ljilja. Bila je zbunjena, jer me nije prepoznala, a tek kasnije smo se zagrlili i poljubili. Od nje sam saznao da su moja sestra Ina i Rade dobro i da

je Ina u Gornjem Milanovcu a Rade u Valjevu. Objasnila mi je da ću sa njima najbrže stupiti u vezu ako odem kod njene mlade sestre Nade, koja sa mužem lekarom stanuje u Zvečanskoj ulici, u zgradi vojne bolnice. Odmah sam otišao do njih. Srdačno smo se pozdravili i, nakon kraćeg razgovora, pozvali telefonom mog zeta, sa kojim sam i ja kratko razgovarao. Rekao mi je da odmah kreće u Beograd i da će povesti i Inu. Posle nekoliko sati, oni su došli automobilom pred bolničku kapiju. Potrčao sam prema njima i onako u trku se zagrlio sa Inom, srećni da smo posle pune četiri godine ponovo zajedno. Ina je još imala zavijenu glavu, pošto je teško ranjena 1944. godine u bosutskim šumama, u Sremu. Rade je morao da sačeka da bi me zagrlio, a zatim me je odmaknuo rukama i sa oduševljenjem rekao: „Pa ti si još narastao. Baš si ljudina!“

Nada nas je ponudila da sednemo, a onda je nastao tajac. Kako da započnemo razgovor o nama dragima a da ne znamo jesu li živi?

Predložio sam da stupimo u vezu sa onima o kojima smo nešto znali; da najpre napišemo pisma majci i Sidi, jer sam znao njihove adrese, i da ih pozovemo da odmah krenu za Beograd. Napisali smo pismo, a na kraju adresu i telefon gde će se javiti. Majka je bila u Bariju a Sida u Dalmaciji. Pisma smo poslali i sada je trebalo da čekamo na odgovor. Legli smo tek kasno, u ponoć, zamoreni beskrajnom pričom.

Poslednji put je porodica bila zajedno u Beogradu pre našeg odlaska za Tuzlu, krajem aprila 1941. Ina i Rade su ubrzo otišli u zapadnu Srbiju sa zadatkom da pripremaju ustanak. To je bilo poslednje saznanje o njima. Jedinu vest o Ini čuo sam preko Radio Beograda, početkom 1945. godine. Izveštavali su o kongresu AFŽ-a koji se održavao u Beogradu. Na kraju emisije su naveli imena žena-boraca koje su tom prilikom odlikovane. Čuo sam da je među odlikovanim i Ina Kušić. Mnogo sam se obradovao, jer sam upravo čuo da je živa, ali je moja radost pomalo počela da splašnjava, jer mi se javila pomisao da i mrtve odlikuju. Ova neizvesnost me je mučila sve do dolaska u Beograd, kada sam saznao da su ona i Rade živi. Ni oni do sada nisu imali nika-

kvih saznanja o sudbini porodica i familije. Ujutro, za doručkom, osetio sam da imam temperaturu. Odmah sam se dosetio da je u pitanju malarija, koja me prati svakog proleća i jeseni, od septembra 1943. godine. Bila je sreća da su me slabost i groznica snašle sada, među svojima, a ne na velikom maršu od proboja Sremskog fronta do Blajburga, ili na povratku u Beograd.

Rade je imao čin potpukovnika i bio je na položaju komesara komande za zapadnu Srbiju, sa sedištem u Valjevu. Predložio je da pođem sa njim u Valjevo i da se tamo lečim. Rado sam prihvatio poziv i brzo smo se našli u kolima koja su nas prevezla u Valjevo, a zatim Inu u Gornji Milanovac.

Groznica me je tresla svakog drugog dana iscrpljujući me, utoliko više što sam već bio slab od prethodnih velikih napora. Lekar u Valjevu se trudio da mi pomogne, ali nije bilo uspeha, sve dok nije, posle petnaestak dana, groznica sama od sebe prošla, i dok se bolest nije ponovo pritajila. Kada sam se malo oporavio, stigla je dobra vest: došlo je majčino pismo iz Barija, a ubrzo i Sidino iz Splita, gde je bila u sanitetu brigade. Majka je javljala da se upravo sprema na put i da će nam pisati kada stiže. Bila je srećna jer je saznala da su Ina i Rade živi i zdravi. Sidino pismo je takođe odisalo srećom, ali i tugom, zato što ne može odmah da dođe. Bila je sprečena zbog velikog posla u hirurškoj ekipi brigade.

Posle nekoliko dana, majka je javila kada dolazi. U određeno vreme, stigli smo u Beograd, sa velikim nestrpljenjem očekujući susret sa majkom posle četiri godine rata. „Braco, sine! Ina, Rade, deco moja!“ bile su prve reči koje nam je uputila nakon četiri godine. Kada smo se malo smirili, seli smo za sto. Nada je odmah donela flašu rakije rekavši: „Ovo se mora nazdraviti!“ Dugo smo sedeli i pričali a, istovremeno, osećanje sreće smenjivala je tuga, saznavajući čas za preživеле, a čas za stradale. O sudbini mnogih članova familije nismo znali baš ništa. Video sam da je majka vidno ostarila i posedela. Nije ni čudo ako se pomisli na to kakve je sve patnje i bolove preživela. Rekla mi je da je ponovo dobila volju za životom tek kada je, u Kaštelima, primila moje pismo iz partizana.

Dan posle majčinog dolaska, otišao sam u Jovanovu ulicu da obidem naš stan, da bih video ima li mogućnosti za naš smeštaj u njemu. Primila me je starija žena, ista ona koja mi je i prvi put otvorila vrata. Upitao sam je da li je koja soba slobodna, a ona mi je otvorila vrata od trpezarije u kojoj niko nije stanovao. U ostalim dvema sobama živele su dve porodice izbeglica iz Bosne. Odmah sam zapazio da se u prostoriji nalaze naša dva kauča. Drugih stvari nije bilo, ali je bilo puno paučine i prašine.

Moja majka Dona u Bariju 1943.

Odmah sam odlučio da se tu uselimo.

Idućeg dana smo majka i ja očistili sobu. Od Nade smo dobili potrebnu posteljinu i ostale neophodne stvari. Sve smo sredili, pa smo seli na kauč i jedno vreme ćutali. Osetio sam želju da izadem na balkon i pogledam na Jovanovu pijacu koja je bila ispred naše kuće. Setio sam se da je godinama, svakog dana, baš ispred našeg balkona, uz ivicu ulice, stajao stariji čovek i glasno vikao „Slatka paprika Horgoš!“ Po naglasku se osećalo da je Mađar. Radoznalo sam odmah pogledao na to mesto, očekujući da ga

ponovo vidim i čujem. Neobično sam se obradovao kada sam ga ugledao kako stoji za tezgom na istom mestu i čuo kako viče kao i pre rata: „Slatka paprika Horgoš!“ Pomislio sam koliko je vremena prošlo, šta se sve dogodilo, kakve sve strahote, a evo jedna sitnica je ostala ista. U ušima su mi odzvanjale njegove

reči podsećajući me na one divne dane kada smo bili svi zajedno, srećni i zadovoljni. Imao sam osećaj kao da je od tada prošao čitav jedan vek.

Vratio sam se u sobu i zatekao majku kako sedi na kauču zadubljena u neke misli. Seo sam pored nje. Istovremeno, izustili smo: „A šta ćemo sada?“ Dogovorili smo se da najpre odem u Jevrejsku opštinu, da prijavim da smo stigli i da saznam je li se neko od naših prijavio. Odmah sam otišao, prijavio se i zatražio spisak preživelih koji su se javili u Opštinu. Sa strahom i nadom, pažljivo sam čitao imena. Nažalost, video sam da na njemu nema nikoga od naših rodaka. Tu sam saznao i da postoji jevrejska menza u kojoj možemo da dobijemo besplatnu hranu. Bilo je oko podne kad sam uzeo hranu, odneo je kući i sa majkom ručao. Tako smo bar nas dvoje rešili problem stanovanja i ishrane.

Sledećih dana sam obišao stanove na Dorćolu u kojima su do rata živeli dva očeva brata i jedna sestra sa porodicama. Svaki put kada bih kucao na vrata strahovao sam na šta ću naići. Svuda su me dočekala nepoznata lica i na moja pitanja odgovarala da ne znaju ništa o mojim rođacima. Kada sam došao kući, majka me je samo pogledom pitala šta sam saznao. Smogao sam snage da joj kažem da nisam našao nikoga. Nastavio sam da još obilazim neke bivše stanove i uvek je odgovor bio isti. Zatim sam sve rede obilazio stanove; nade je bilo sve manje i manje. Pisao sam pisma na adrese ostale rodbine koja je nekada živela van Beograda, ali odgovora nije bilo. Jedini odgovor je došao iz Tuzle. Strina Ančika nam je pisala šta se desilo sa stricem Mošom. To nas je duboko potreslo. Napokon, dobili smo pismo od Side u kome javlja da dolazi. Kad je stigla, bilo je sve kao pri ranijim susretima: puno suza radosnica i mnogo tuge i pitanja.

Krećući se po gradu, sretao sam poznanike i prijatelje od pre rata. Prvo što bi me upitali bilo je: „Kako si ostao živ? Kako si se spasio?“

Pitanja su bila vrlo umesna, jer biti Jevrej i ostati živ bilo je pravo čudo! Odmah bi im rekao da sam bio u Jasenovcu i da sam pobjegao i došao u partizane. Naročito su bili srdačni susreti

sa Jevrejima i Jevrejkama, jer je iznenađenje uvek bilo obostrano. Dešavalo se da istovremeno postavljamo isto pitanje: „Kako si ostao živ?“ Nažalost, to su bili retki slučajevi, jer su beogradski Jevreji gotovo listom likvidirani. Represalije su počele odmah po dolasku Nemaca, koji su nameravali da potpuno unište Jevreje, i to najpre u Srbiji. Punoletne muškarce zatvarali su u takozvanim Topovskim šupama, kod Autokomande. Odatle su ih izvodili, stotinu po stotinu, i streljali. Žene i decu su zatvarili u logor Sajmište. Iz logora su ih prevozili specijalnim kamionom, furgonom, u koji su puštali izduvne gasove iz motora. Kada bi stigli na bivše vojno streljište u Jajincima, istresli bi kamion. Većina je već bila mrtva, a one koji bi pokazivali znake života dokrajčili bi iz pištolja metkom u glavu. Te masakre nije preživio nijedan svedok. Nemački komandant je prvi u okupiranoj Evropi javio Hitleru da je Srbija „judenfraj“.

Za živo čudo, najveća prilika da se ostane živ bila je u nemačkom zarobljeništvu. U slučaju jugoslovenskih zarobljenika, Nemačka je poštovala Ženevsku konvenciju kojom se zarobljenicima garantuje život. Zahvaljujući tome, oko pet stotina zarobljenih Jevreja se vratilo kućama. Tragedija je nastala tek posle povratka. Skoro niko od njih nije našao svoje najbliže – roditelje, braću, sestre, žene, decu...

Kako je vreme prolazilo, saznavali smo kako je ko iz naše familije stradao. O nekima nismo nikada saznali ništa.

Svi su pokušali da se spasu bekstvom iz Beograda. Stric Haimo, sa ženom i sinom od dve godine, pokušao je da se vozom preko Hrvatske prebaci u italijansku zonu, ali su na putu uhvaćeni. Strina Batševa nam se javila još dok smo bili u Tuzli, kartom iz logora Loborgrad, gde je bila sa sinčićem, moleći da joj pošaljemo paket sa hranom. Stric Haim je nestao.

Za strica Jakova i njegovu ženu saznao sam tek krajem sedamdesetih godina. Vraćajući se sa mora, ostao sam u Sarajevu da bih obišao familiju. Rekli su mi da u starom delu Sarajeva postoji Jevrejski muzej. Otišao sam tamo i počeo da razgledam eksponate i sa užasom prepoznao dva reda slika meni poznatih osoba, koje je policija slikala sa leve i desne strane, i s lica. Bile

su to slike strica Jakova i strine Čikule. Ta izmršavela, napaćena i uplašena lica jasno su govorila šta su sve doživeli. Ispod slika su bila napisana njihova imena, ali i to da su pokušali da se, preko Sarajeva, domognu italijanske okupacione zone. Uhapšeni su i streljani u staroj tvrđavi Vrace, koja se nalazila iznad Sarajeva.

Stric Mihailo je takođe pokušao da dođe do Dubrovnika, gde su mu bile žena i kćerka. Nestao je bez traga.

Očeva sestra Sipura je sa mužem, dva sina, kćerkom i snajom pobjegla u Skoplje. Sa njima je bio i stric Sado. Marta 1943, Bugari su pokupili sve makedonske i pirotске Jevreje, opljačkali ih i predali Nmcima. U Pirotu su uhapsili i moju tetku Rašelu sa ćerkom, sinom i unukom. Transport je otišao direktno za koncentracioni logor Treblinka u Poljskoj. U tom logoru se direktno iz vagona išlo na likvidaciju.

Očeva sestra Rufka živela je u Bijeljini sa dva sina i dve kćeri. Svi su nestali bez traga.

Sida, najmlađa očeva sestra, imala je muža, sina, kćerku, zeta i unuku. Jedino sam za sina Samija čuo da je u Jasenovcu. Od cele očeve familije preživio mi je brat od tetke Albert Romano, koji je bio u nemačkom zarobljeništvu, a kome su pobili roditelje, brata i sestru. Strina Stela je sa ćerkom Sarinom preživela Aušvic.

Ova saznanja o stradanju naših trajala su dugo, ali su uvek izazivala velike potrebe, tugu i suze.

SARAJEVO – MOSTAR

Majčina familija se našla u povoljnijim okolnostima od očeve. Skoro svi su živeli u Sarajevu. Sredinom 1941. godine njihova jedina mogućnost za spas bila je odlazak u italijansku okupacionu zonu. Partizanski pokret je bio tek u začetku i na toj strani se nije mogao tražiti spas. U partizane je otišlo puno jevrejske omladine, naročito one levičarski orijentisane. Mnogo ih je izginulo. Najbliže mesto na toj teritoriji bio je Mostar, na 130 kilometara, a put do njega mogao se preći vozom, automobilom ili autobusom. Ustaške kontrole na tom putu bile su vrlo česte, a stalna kontrola bila je na „graničnom prelazu“ Bradina, i tu je vrebala najveća opasnost. Izboru nije bilo, moralo se nekako prebaciti u Mostar.

Roditelji moje majke su imali devetoro dece od kojih je samo jedno bilo muško. Ali situacija se polako menjala udajom ćerki i dolaskom zetova u porodicu. Sve su to bili čestiti, vredni i viđeni ljudi, čvrsto vezani za svoje porodice i svoj posao, te nisu mogli imati mnogo poznanstava i širi krug prijatelja koji bi u ovakvoj neprilici mogli pomoći.

Međutim, teča David, muž majčine sestre Sare, razlikovao se od ostalih po svom temperamentu i navikama. Bio je čovek koji je voleo društvo, pesmu, da u kafani popije i popriča sa ljudima. Tako je stekao mnogo prijateljstava sa običnim ljudima raznih zanimanja i iz različitih društvenih krugova. U kafani se svet uz piće, pesmu i razgovor brzo zbliži i prijatelji, a David je pored prijatnog držanja imao i lep, jak glas, te se isticao u pesmi.

Ubrzo su počela hapšenja i streljanja ne samo viđenih pojedinaca nego i čitavih jevrejskih porodica. Zet Emanuel Baruh je jedne noći nestao sa svojom sedamnaestogodišnjom ćerkom Elicom. Strah se uvukao u ljude, samo se David držao prkosno: nije nikada stavio žutu traku na ruku i pored pretnje smrtnom kaznom. On je jedini imao hrabrosti da ode do Emanuelovog stana i tamo je od komšije saznao da su njih dvoje uhapsile ustaše. David je shvatio da mora da zatraži pomoć svojih prijatelja. Iste večeri je otišao u svoju kafanu, ali je zastao kod vrata da

osmotri situaciju. Kroz dim duvana video je kako za jednim stolom u ćošku sede četvorica ustaša. Uprkos žagoru gostiju, čuo je kako ustaše glasno govore i pevaju nadvikujući sve goste u kafani. Ušao je polako trudeći se da ne skreće pažnju na sebe. Pa ipak, neki su ga primetili i pozdravljali srdačno, neki hladno, a dosta ih se pravilo da ga i ne primećuje. Neko iz društva za jednim stolom ga je pozvao da sedne. Među njima je bio njegov stalni pratilac u pesmi Mušan, po zanimanju taksista. Popričali su malo i David je zamolio Mušana da izađe na trenutak. Kada su se našli u mračnoj ulici započeli su razgovor. David ga je najpre upitao za neke prijatelje, na šta mu je Mušan rekao da Srbi više ne dolaze u kafanu. Za neke Hrvate i Muslimane je kazao da su sada na položaju u novoj hrvatskoj vlasti, a ima ih dosta i koji su u ustašama, i to na komandnim mestima. David ga je upitao može li mu pomoći, a Mušan je odgovorio da može, koliko je to u njegovoj moći. Kratko mu je saopštio nameru da se prebaci za Mostar. Mušan ga je odmah upitao hoće li da ga preveze njegovim taksijem. Brzo je sklopljen dogovor. Ostalo je još da se reši pitanje legitimacija i propusnica. Trebalo je da Mušan razgovara sa njihovim prijateljem Antom, koji je pre okupacije radio u policiji na izdavanju ličnih isprava. Mušan se nadao uspehu, znajući da Ante voli pare. David je rekao da što se novca tiče neće biti problema.

Pripreme su trajale nekoliko dana. Mušan je isposlovao legitimacije za Davida, Saru i njihovog malog sina Izu. Propusnice su glasile na muslimanska imena. Odlučili su kada da krenu na put spasa ili smrti. Opraštajući se sa familijom, David i Sara su uzeli fotografije od svih članova familije. Dogovoreno je da će u prvom idućem transportu biti baka sa svojom ćerkom Strejom, koja je imala žensko dete rođeno januara te godine. Sara je obukla feredžu sa zarom, a David i Mušan su na glave stavili turske fesove.

Sreća ih je poslužila i stigli su u Mostar. Iznajmili su stan, smestili se i počeli da rade na prebacivanju ostale rodbine.

David je odmah počeo da ide u kafane i traži poznanstva. Lako je našao ljude koji su bili spremni da mu pomognu, utoliko

pre što je mogao da obeća i nagradu za uslugu. Ali bilo je antifašista koji su to hteli da urade iz ubeđenja, bez naknade.

Poslali su u Sarajevo starijeg muslimana, obučenog u tradicionalnu nošnju. A već nekoliko dana potom stigao je šofer Mušan sa novim putnicima. Srećom, na granici su bile mlade neuke i nepismene ustaše pa ih je i flaša rakije koju bi dobili od Mušana mogla odobrovoljiti. Nije se smelo previše žuriti da ne bi postao sumnjivo graničarima na Bradini.

Idući put otišla je u Sarajevo žena u muslimanskoj nošnji noseći legitimacije, propusnice i muslimansku odeću. Tako su postepeno dolazili, sve dok i poslednji nisu stigli u Mostar. Poslednji je došao ujak Moric, po koga je otišla jedna mlada hanuma koja se predstavljala kao njegova žena.

Decembra 1941, na isti način je spasena iz Tuzle i moja majka Dona. Za oca je bilo kasno jer su ga sa mnom oterali u Jasenovac – tamo gde je „sasečeno stablo Danonovih“.

ELICA

Sarajevo. Rano proleće 1942. Pojavilo se dugo očekivano zubato sunce. Gusti, teški sivi oblaci su se razili. Cica, najbolja Sarina prijateljica iz školskih dana, izašla je u grad radi nekih poslova, a i da se malo prošetala glavnom sarajevskom ulicom. Idući trotoarom, spazila je da joj kolovozom u susret ide fijaker u koji su upregnuta dva lepa bela konja. U fijakeru su sedele dve devojke. Jedna od njih joj se učinila poznatom. Osmotrivši bolje, prepoznala je u njoj Elicu, Sarinu nećaku. Bila je sasvim zbunjena, jer je znala da je ona, zajedno sa ocem, uhapšena i nestala. Ošamućena od iznenađenja, napravila je nekoliko koraka ka fijakeru raširenih ruku i glasno rekla: „Elice!“ Kočijaš je naglo zaustavio konje da ne bi povredio ženu koja je prilazila fijakeru.

Elica je prepoznala Cicu i dala joj znak rukom da čuti, zatim je iskočila iz fijakera na trotoar. Čvrsto su se zagrlile. Elica joj je tiho rekla da čuti i ne skreće pažnju prolaznika na njih. Cica ju je odmah čvrsto stegla za ruku i tiho šapnula da pođe sa njom, na šta je Elica odmah pristala. Druga devojka je kazala kočijašu da krene, a ovaj je upitao ko će da plati vožnju. Cica je hitro prišla kočijašu i dala mu dvostruku sumu od one koju je tražio. Druga devojka je takođe bila begunac iz logora i imala je adresu gde da se javi.

Njih dve su brzim koracima skrenule u sporednu ulicu i pohitale ka obali Miljacke, gde je bio Cicin stan. Kad su ušle u dvorište, čvrsto su se zagrlile plaćući od sreće. Tek u stanu je Cica bolje zagledala Elicu i videla njeno ispijeno i napaćeno lice i krhko telo. Upitala ju je da li je gladna, pa je, i ne sačekavši odgovor, otišla u kuhinju i donela ono što je tamo našla: jutros skuvani kačamak sa mlekom. Po tome kako je Elica brzo jela videlo se koliko je izgladnela. Cica je sluteći odgovor, upitala: „Gde si bila?“ Elica je kratko odgovorila: „U ženskom logoru u Đakovu.“

„Kako ti je bilo“, upitala je Cica, ali odgovor nije dobila. Ponovo je postavila isto pitanje, a odgovor je bio kratak: „Užas!“ I

sve je stalo u tu jednu jedinu reč. Nije bila praćena nijednim gestom, i nije se pomerila ni jedna crta na njenom bledom licu.

Cica je dugo ćutala, plašći se da poremeti tišinu koja je nastala nakon te izgovorene reći. A onda je Cica rekla Elici da joj je cela familija prebegla u Mostar i da tamo više nisu u opasnosti i da i ona mora da beži u Mostar jer ovde ne može ostati. Sve Jevreje su već deportovali u logore, a i Srbi su u velikoj opasnosti. Elica je slušala bez reći. Želeći da nekako nastavi razgovor, Cica je upitala: „Elice, možeš li mi reći kako si uspela da pobegneš?“

„Pomogli su mi dobri ljudi“, odgovorila je kratko Elica, oćgledno nemajući snage da o tome govori.

Cica je osećala da mora nastaviti razgovor pa je kazala da će obavestiti Saru šta se desilo i poručiti joj da preduzme sve da se Elica prebaci u Mostar.

Sela je za sto i napisala kratko pismo obavestavajući Elicinu rodbinu u Mostaru o srećnom događaju. Pazila je šta piše zbog poštanske cenzure. Kad su Sarina i David proćitali pismo, otrćali su da obaveste familiju da je Elica u Sarajevu. Svi su bili srećni te je proliveno puno suza radosnica.

David je za kratko vreme u Mostaru stekao mnogo poznanika i prijatelja. U kafanu su odlazili i italijanski vojnici. Zna se da Talijani vole pesmu, a David je znao dosta talijanskih pesama, te su lako sklapana poznanstva. Naroćito se brzo zblžio sa jednim italijanskim poručnikom koji je skoro svake večeri dolazio u kafanu. Onako mlad i lep, prilazio je ne ustežući se stolovima za kojim su ljudi pevali. Svojim basom odlićno se uklapao u zajednićku pesmu. David je brzo naućio italijanski zahvaljujući znanju španskog jezika, pa je sa poručnikom lako stupio u razgovore i o poverljivim stvarima. Poručnik Bruno nije pred Davidom krio da je antifašista i da je spreman da ućini korisne usluge. Pre rata bio je docent na nekom milanskom fakultetu. Kada je David dobio vesti iz Sarajeva da se Elica spasila iz logora, sav oduševljen prićao je Brunu o tome da mora hitno da je prebaci u Mostar. Putovanja iz Sarajeva u Mostar su već postala vrlo rizićna, jer su vlasti Nezavisne Države Hrvatske jako pooš-

trile kontrolu putnika. Mnogi Jevreji koji su krenuli ka Mostaru bili su uhapšeni i oterani u logore.

Pošto je detaljno opisao ko je i kakva je Elica, David je upitao Bruna šta bi bilo najbolje da se uradi da bi se Elica bezbedno prebacila u Mostar. David je ovo oberučke prihvatio i odmah mu je predložio da Elicu prikaže kao svoju verenicu. Ubrzo su sva dokumenta bila pripremljena i Bruno je krenuo u Sarajevo italijanskim vojnim automobilom. U Sarajevu je predao Cici Davidovo pismo koje je sve objašnjavalo. Bruno je bio fasciniran Elicinom lepotom i odmah joj je rekao da mora da nabavi lepšu odeću. Predložio je da ode u grad i da joj kupi najbolje što nađe. Cica je to odlučno odbila rekavši da ona ima puno divnih haljina koje je nosila u svojoj mladosti a koje će i Elici lepo stajati. A kad se Elica pojavila iz spavaće sobe elegantno odevena sa šeširićem na glavi, Bruno je oduševljeno uskliknuo: „Ke bela!“

Putovanje do Mostara prošlo je bez ikakvih problema i Elica se našla u zagrljaju svojih najmilijih. Ali to nije moglo da potisne njenu tugu, jer ni u Mostaru nije ništa saznala o svom ocu, koji joj je bio sve u životu, jer je bez majke ostala sa pet godina. I dalje bi se na sva raspitivanja o tome kako joj je bilo u logoru oneraspoložila, i samo bi kratko zamolila da je o tome ne pitaju. Bilo je očigledno da je preživela neviđene strahote o kojima nije mogla govoriti. Kako je vreme prolazilo, ona se, okružena ljubavlju i pažnjom cele porodice, polako oporavljala i telesno i duševno. Postala je bliska sa svojom roditeljom Sidom, i to toliko da joj je, jednom prilikom, ispričala da je često bila bestijalno silovana u logoru, kao što su bile silovane i druge mlade devojke. Ovu Elicinu ispovest prekinuo je njen grčeviti plač. Kada se smirila, rekla je Sidi da o tome više nikada neće progovoriti ni reč.

I nije samo Sida bila ta koja je zapazila da se lepi i mladi poručnik Bruno jako zagledao u Elicu, onako lepu, milu, pametnu i skladno građenu. Zbog toga je Sida jednom upitala Elicu kako joj se dopada Bruno, na šta je Elica odgovorila: „Sido, preživela sam takve strahote da nisam sposobna za ljubav. Stekla sam odvratnost prema muškarcima. Ne verujem da ću se toga ikada osloboditi.“

A posle je David ispričao Brunu šta se desilo Elici. Bruno je bio vrlo potresen onim što je čuo, ali to saznanje nije umanjilo njegovu naklonost prema mladoj devojci.

Nažalost, Elica se ubrzo razbolela. Ležala je u krevetu kod svoje tetke Sare. Nije više mogla da napravi nikakav pokret. Lečio ju je doktor Salom, izbeglica iz Sarajeva, koji je tri puta dnevno dolazio da je obide.

Elica je bila predobra i divna devojka od sedamnaest godina, nežna, čedna, mila. Sve one strahote, sve gadosti i svireposti i sva brutalna silovanja, i poniženja preživela je samo prividno. Njena jedna duša i jedno srce nisu izdržali. Sve je u njoj prepuklo.

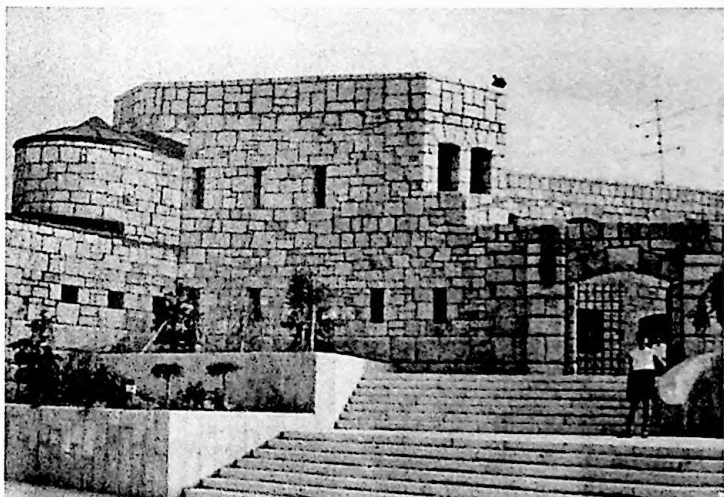
Jednoga dana Bruno je rekao Davidu da se italijanska vojska povlači iz Mostara, jer se njihova okupaciona zona smanjuje. Mostar će pripasti Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, što znači da dolaze ustaše. Ovo je bilo sasvim neočekivano i izazvalo je veliko uzbuđenje i nemir, naročito među Jevrejima. Jedini izlaz je bio odlazak u južne delove italijanske zone, u Dalmaciju, i to pre odlaska Italijana iz Mostara. Italijanska komanda je bez promišljanja dala propusnice svim Jevrejima i Srbima. Veliki problem za familiju bio je kako da evakuišu Elicu. Jedino rešenje je bilo da se smesti u gradsku bolnicu u Mostaru. Zamolili su prijatelje koji ostaju u Mostaru da se brinu o njoj. A ona je i dalje ležala nepomično. Vreme je prolazilo a njena bolest je napredovala. Prijatelji koji su obilazili Elicu posle odlaska njene familije ubrzo su javili da je umrla.

Posle kapitulacije Italije, septembra 1943, partizani su oslobodili Dalmaciju, ali su pod velikim pritiskom nemačkih oklopnih divizija morali da se povuku u planine. Sa njima su krenuli i svi Jevreji, uključujući i one koji su bili u italijanskom logoru na Rabu, a njih je bilo oko 3 500.

Tako su svi iz moje familije otišli u partizane.

TUŽNO SAZNANJE

Vreme je prolazilo, a bilo je puno elementarnih problema koje je trebalo brzo rešavati. Ina je živela sa mužem Radom, Sida se udala za svog Đuru, a ja sam ostao da živim sa majkom. Trebalo je od nečega živeti, a ništa nije ostalo. Moja najveća želja je bila da nastavim školovanje. Upisao sam se u gimnaziju za ratom ometene. Zaposlio sam se da bih imao prihode za život. Pre podne, tj. do dva sata, bio sam na poslu, a od dva je počinjala nastava u školi, koja je trajala do osam uveče. Za učenje mi je ostajala samo noć. Bio sam uporan da nadoknadim izgubljeno vreme, te mi ništa nije bilo teško. Škola za ratom ometene je organizovana tako da se ubrza trajanje nastave. Za pet meseci se završavao jedan razred, a na kraju se polagao ispit iz svih predmeta. Godine 1947, položio sam veliku maturu. Dobio sam stipendiju za studije arhitekture u Pragu. Sa majkom sam retko razgovarao o stradalnoj porodici, jer bi se uvek rastužila i počela plakati. Naročito sam izbegavao razgovor o ocu. Često bih je zatekao uplakanu. Brzo bi brisala oči, nastojeći da ne primetim da je plakala.

Stara tvrđava Vrca poslužila je nacističkoj Hrvatskoj kao mesto za ubijanje Jevreja.

I sestre su nastavile sa studijama – Ina arhitekturu a Sida medicinu.

Mnogo smo se obradovali kad se Ina porodila, baš 9. maja 1946, na Dan pobjede, rodivši bliznakinje, dve slatke i lepe devojčice.

Junu 1948. počeo je Svesokolski slet u Pragu i istog dana izašla je rezolucija Informbiroa protiv Jugoslavije. Jula meseca smo se svi mi studenti iz Čehoslovačke vratili u svoju zemlju. Studije sam nastavio na arhitektonskom fakultetu u Beogradu.

Posle rata tvrđava Vraca je restaurirana i pretvorena u memorijalni objekat holokausta.

Za vreme građanskog ili verskog rata od 1992. do 1995. svi natpisi su oštećeni ili uništeni. Mržnja je nadjačala.

Septembra 1948, krenuo sam u Sarajevo da posetim preživele iz majčine familije. Bio sam srećan što ću ih opet videti. Putovao sam vozom novoizgrađenom prugom Šamac-Sarajevo. Ušao sam u kupe gde je sedeo jedan putnik srednjih godina. Seo sam naspram njega. Ubrzo smo počeli da razgovaramo o svemu, pa i o proteklom ratu. Rekao sam da sam bio u logoru Jasenovac i da sam odatle pobjegao, a on mi je kazao da je bio u logoru Sta-

ra Gradiška. Upitao me je kako se zovem i, čuvši moje prezime, ponavljao je, očigledno pokušavajući da se nečega priseti:

– Danon, Danon.

A zatim je upitao:

– Jeste li poznavali Isidora Danona?

– Pa to je bio moj otac!

– Zajedno smo radili u logorskoj kuhinji. Bio je divan čovek, plemenite duše, pomagao je svakome kome je mogao. Zbog toga je i stradao.

Ispričao mi je kako je to bilo. Jednoga dana, dok su u kuhinji pripremali hranu, došao je mlad logoraš i zamolio Isidora da mu da komad kravske repe. On je uzeo nož, prepолоvio jednu

veliku repu i pružio mu. Mladić je zgrabio repu, strpao je pod svoj kaput, zahvalio se i izašao iz kuhinje. Na nesreću, jedan ustaša ga je primetio da izlazi iz kuhinje. Uhvatio je mladića i vratio ga u kuhinju.

Za kaznu, Isidora su izbacili iz kuhinje i odredili na rad u magacinu u kome je bila odeća i obuća pobijenih logoraša. U tom magacinu, gde se roba sortirala, bili su visoki rafovi, do kojih se dolazilo dugačkim lotrama, drvenim jednokra-

Moj otac Isidor Danon,
ubijen u Staroj Gradiški 1942.

kim merdevinama. Dok se jednom Isidor penjao do visokog rafa, jedna letva na lotrama je pukla i on je sa velike visine pao na betonski pod. Da bi nesreća bila još veća, polomile su se njegove naočari, te ništa nije video. Ustaše su ga tako nesposobnog odvele u prostoriju gde su skupljale ljude za likvidaciju. Kada je došao kamion, sve ove ljude su ubacili unutra. Video je i Isidora, i kada je kamion pošao, mahnuo mu je rukom. Ali Isidor ga nije video. Izgledao je ravnodušan i pomiren sa sudbinom.

Tako sam saznao kakav je bio kraj života moga oca. Počeo sam strašno da jecam. Suze su mi lile niz lice. Nisam mogao ništa da kažem. Dugo smo ćutali. Na jednoj usputnoj stanici voz je stao. Čovek je ustao, pružio mi ruku i rekao svoje ime, uzeo prtljag i izašao iz voza. Nažalost, ime mu nisam zapamtio, jedino se sećam da je bilo muslimansko. Nisam zapazio ni na kojoj stanici je izašao.

SREBRNA SVADBA

U ovim mojim poznim godinama, na mom svakodnevnom putu za Kalemegdan, često prolazim Gospodar Jovanovom ulicom. U toj ulici sam stanovao sa roditeljima i dve sestre punih šest godina, sve do početka Drugog svetskog rata. Prolazeći tuda, uvek se setim onih divnih dana, kada smo živeli veselo i bezbrižno.

Ovog puta, zastao sam pred zgradom broj 33, kod dosta oronule kapije kroz koju smo svakodnevno prolazili. Nekada je, s desne strane, bila Majnlova radnja, iz koje se širio prijatni miris pržene kafe. S leve strane je bila Tomašekova mesarska radnja, u kojoj su, na blistavim čeličnim kukama, visile kobasice, pa debrecineri, kuleni i, kao brašnom posute, mirisne zimske salame. I danas se sećam njegovih izuzetnih telećih viršli. Stojeći pred kapijom, osetio sam neodoljivu želju da uđem u zgradu i da se popnem na drugi sprat, gde je bio naš stan. Ušao sam polako, gledajući levo i desno, zapažajući svaki detalj. Primetio sam veliku razliku u održavanju i izgledu hodnika i stepeništa, upoređujući njegov sadašnji izgled sa onim davnim vremenom kada je g. Alkalaj bio vlasnik zgrade. Došao sam do ulaznih vrata našeg bivšeg stana i spontano pritisnuo zvono. Vrata je otvorio sredovečan čovek sa novinama u ruci, koga sam očigledno prekinuo u popodnevnom čitanju štampe. Pogledao me je i upitao šta želim. Ja sam mu se predstavio i rekao da sam pre šezdeset godina stanovao u ovom stanu. Pomalo začuđen, ponovo me je upitao šta želim, pa kada sam mu rekao da osećam veliku potrebu da pogledam stan, ljubazno se osmehnuo i pozvao me da uđem.

Iz antrea sam ušao u veliki hol, gde samo najviše boravili. Pogledao sam na velika četvorokrilna zastakljena trpezarijska vrata i mi smo ušli u sobu, koja je bila nameštena kao i kada smo mi ovde stanovali. Bio je tu, naravno, drugi nameštaj, ali je opet u sredini stajao trpezarijski sto, samo nešto manji od našeg. Domaćin me je upitao da li sam za kafu, pa je otišao da je pripremi. Ostao sam sâm u sobi, uzbuđen, pun misli koje su navirale i sećanja na sve ono što se ovde događalo. Misli su mi

za tili čas odlutale šezdeset godina unazad, video sam poslednji veliki porodični skup u ovoj našoj trpezariji, koji je bio jednogavnog decembarskog dana 1940. godine. Drugi svetski rat je trajao. Hitler je već bio okupirao mnoge zemlje u Evropi. Pad Francuske, koja je važila za svetsku silu, izazvao je veliku zabrinutost kod nas. Nemački Rajh je nastavio da se širi ulaskom u Mađarsku i Rumuniju. Znali smo da će se Bugarska, koja je uvek bila naklonjena Nemačkoj, i ovog puta svrstati na njenu stranu, čime će Jugoslavija biti skoro potpuno opkoljena neprijateljima. Mi Jevreji bili smo naročito zabrinuti, jer smo znali da su Nemci antisemite i da jevrejskom narodu nanose veliko zlo.

Slušao sam razgovor mojih roditelja i shvatio da se veoma boje za našu sudbinu. Majka je tiho priznala ocu kako sumnja da će iduće godine moći da proslave 25. godišnjicu braka – srebrnu svadbu. Otac se zamislio, pa je, posle kratke pauze, takođe tiho predložio: da taj praznik proslavimo ove godine, dok je još u našim krajevima mirno.

Tako su se dogovorili da slavlje prirede 16. decembra, na dan venčanja. Kako nije ostalo mnogo vremena do tog dana, sa pripremama je započeto odmah. Usledilo je veliko spremanje kuće, zatim je majka mesila uobičajene ukusne kolače, koji su mogli duže da stoje. Pozvana je cela familija koja je živela u Beogradu – očeva braća i sestre i njihovi braćni drugovi.

Osvanuo je i 16. decembar. Po podne, oko šest sati, počeli su da dolaze gosti, noseći cveće i darove. Kada su svi stigli, otac ih je pozvao da uđu u trpezariju i zauzmu svoja mesta za velikim trpezarijskim stolom. Svi su bili iznenadjeni kada su na postavljenom stolu videli novi raskošni porcelanski servis, a otac je objasnio da je to poklon majci u znak zahvalnosti za sreću koju mu je pružila u dosadašnjem skladnom bračnom životu. A majka je odavno želela da ima lep servis za dvadeset i četiri osobe, i sada joj se želja ispunila.

Svečana večera započela je sa pićem i predjelom, te su se ubrzo svi malo opustili i nastao je veseo žamor. Pričalo se o uobičajenim temama – zdravlju, deci, poslovima. Ali se ubrzo, gotovo neprimetno prešlo na političku situaciju kod nas, na šta je

otac zamolio da se ta tema ostavi za kasnije, posle večere. Moje dve sestre su pomagale majci u serviranju jela, a ja sam gostima sipao piće. Za vreme večere razgovor se utišao, da bi ponovo oživeo kada su na sto izneseni kolači.

Posle obilne večere, pilo se crno negotinsko vino, koje je kod svih pojačalo raspoloženje. Samo je stric Jakov bio zamišljen i neraspoložen, kao da je predosećao zlo. Uglavnom je ćutao. Tada je, neumitno, počeo razgovor o temi koja je tištala sve prisutne. Jedni su izražavali bojazan, dok su drugi imali vedrija predviđanja. Vreme je prolazilo, a razgovoru nikad kraja. Na svim licima videla se senka straha pred onim što donosi budućnost. Stric Mihael, onaj kome je familija pomogla posle bankrotstva pre nekoliko godina, nadjačao je sve glasove i počeo da iznosi svoje mišljenje. Njega je piće već bilo dosta obuzelo, jer je stalno dolivao vino u čašu. Govorio je, sasvim uvereno, da Hitler neće imati hrabrosti da napadne Jugoslaviju, jer je znao, još iz Prvog svetskog rata, da su Srbi odlični borci. Nemci pamte srpske pobeđe na Ceru i Kolubari. Na to je skočio teča Emanuel, koji je bio poznat po tome da zbog jedne čašice rakije izgubi samokontrolu, pa mu je rekao da učuti jer je pijan i jer ne razume da se sada više ne ide na bajonet prsa u prsa, već tenkovima i avijacijom. Otac je video da se razgovor zaoštrava, pa ih je utišao i predložio da zapevaju. Tetka Stela, Mikina žena, najlepše je pevala, pa su je zamolili da zapeva neku od sefardskih romansi. Očigledno, nije bila raspoložena, pa se dugo nećkala. Na uporne molbe, ona je pristala da zapeva najomiljeniju pesmu „Adio, kerida“ („Zbogom, draga“). Pevala je dosta usiljeno, uz tihu pratnju svih prisutnih. Pevalo se sasvim kratko, pesma nije išla spontano. Neko je rekao da je već kasno i da treba da se krene kući. Polako su ustajali i spremali se da pođu. Tada je ustao otac i glasno rekao da treba da se molimo Bogu da nas sačuva od zla i da se nada da ćemo se kroz godinu dana opet skupiti na istom mestu...

U tom momentu u sobu je ušao domaćin, noseći na poslužavniku kafu. Zastao je začuđen ugladavši me kako stojim zatvorenih očiju i upitao me šta mi je, da li mi je dobro, što sam

tako bled. Ja sam otvorio oči i rekao da je sada sve u redu. Nisam imao snage da mu govorim o tome šta sam upravo preživljavao. A i čemu bi to služilo? Popili smo kafu, zahvalio sam se domaćinu na ljubaznosti i polako krenuo niz stepenice. Silazeći stepenik po stepenik imao sam osećaj da ispred mene idu svi moji dragi rodaci koji su one daleke večeri silazili ovim stepeništem, ispraćeni očevom nadom koja je, za mnoge od njih, ostala neuslišena. Došao sam do kapije, otvorio je; šarke su zaškripale i to me je prenulo.

Krenuo sam prema Kalemegdanu. Sam.

I NA KRAJU – SREĆA

Bilo je to u oktobru 1949. Počela je nova školska godina i u hodnicima fakulteta pojavila su se nova nepoznata lica. Posmatrao sam ih pažljivo i zaključio da je više devojaka nego mladića.

Na studijama arhitekture u Beogradu, 1950. godine.

Idući tako hodnikom, ugledao sam jednu devojku koja je svojom lepotom odskakala od drugih. Zastao sam, začuden i iznenađen takvom lepotom. Bila je izrazita crnka, sa velikim očima, divnom crnom talasastom kosom, ovalnim licem. Sve je na njoj bilo skladno, toliko da sam se prosto začudio da postoji takva lepota koja trenutno pleni čoveka. Prošla je pored mene, a ja sam se okrenuo i gledao za njom sve dok nije ušla u jednu učionicu. Skoro ošamućen, produžio sam put zaričući se da se moram upoznati sa njom.

Prilika se ubrzo ukazala. Na fakultetu sam bio zadužen za kulturno-prosvetni rad – trebalo je da organizujem brucoško veće u čast novih studenata. To sam uspešno uradio i uskoro je održana priredba u velikom amfiteatru

Moja prva ljubav Olga, 1950. godine.
Sada supruga.

fakulteta. Gledao sam na sve strane nastojeći da vidim da li je i Ona prisutna. Zapazio sam je u zadnjim redovima kako sedi i s pažnjom prati program.

Po završetku programa, organizovan je ples u vežbaonici iz koje su prethodno bili izmešteni stolovi, a stolice su poredane okolo, pored zidova.

Ugledao sam je kako sedi i razgovara sa jednom devojkom. Kad je počela muzika, brzo sam joj pošao, trudeći se da budem prvi koji će je zamoliti za ples. „Koleginice, da li bih Te mogao zamoliti da plešemo?“ Pogledala me je i odmah odgovorila: „Kako da ne!“ Digla se, te smo odmah zaplesali.

Osetio sam da se slažemo u plesu i da sa lakoćom igramo sve igre. Vrlo lako smo ušli u razgovor i tokom svake igre smo veselo i spontano razgovarali. Odmah sam shvatio da je to jedno skromno, fino i pametno stvorenje. Kada je muzika napravila pauzu, vratili smo se do njenog mesta. Zahvalio sam joj se i krenuo da odstupim, na šta je ona hitro ponudila da sednem sa njima. To sam sa radošću prihvatio i seo pored nje. Tek tada smo se predstavili jedno drugome i tada sam čuo da se moja izabranica zove Olga. Muzika nas je prekinula u razgovoru. Pred Olgu je stao plavokosi mladić srednjeg rasta i zamolio je za ples. Ona ga je pogledala i kao u čudu upitala: „Pa zar ne vidiš da sam zauzeta?“ Na to se on izvinio i otišao, a Olga mi je veselo i spontano rekla: „Hajde da igramo!“

Celo večer smo plesali, veseli i zadovoljni. Po završetku plesa, ponudio sam se da je otpratim do kuće. Rado je pristala. Pred njenom kapijom smo dugo stajali i razgovarali. Bilo je kasno, te smo se dogovorili da ćemo se videti sutra na fakultetu. I tako smo počeli da se viđamo, i to svakog dana! Jasno je bilo da se dopadamo jedno drugom i da nam je prijatno da budemo zajedno.

Nastavili smo da se viđamo. Uveče bi prošetali, išli u pozorište, bioskop. Često bi otišli na Kalemegdan, seli na klupu i pričali. Olga je malo pričala, više je bila pažljivi slušalac. Mnogo ju je zanimalo to kroz šta sam sve prošao i šta sam sve prepatio. A ja sam imao mnogo toga da ispričam! Potresena mojim pričanjem,

često bi zaplakala. Bilo je očito da je saosećala sa mnom. Kroz priču, postojali smo sve bliži i draži jedno drugom.

Prošlo je skoro dve godine naše velike ljubavi, kad se desilo nešto neočekivano. Jednog prepodneva sreli smo se, po dogovoru, u gradu. Bila je vrlo ozbiljna, namrgođena, neraspoložena. Pitao sam je šta joj je, a ona je samo ćutala. Bio sam silno iznenađen: nije više ličila na sebe. Upitao sam je da li se desilo nešto strašno, a ona je samo rekla da se ništa nije desilo, ali da neće da se više vidamo. Odmah sam pomislio da je u pitanju neka intriga. Video sam da je vrlo tužna i da nije raspoložena za razgovor. Otišla je rekavši mi samo: „Zdravo!“ Zvučalo je kao prazna reč, izgovorena bez ikakvih emocija. Ostao sam nem, ne shvatajući šta se to desilo.

Vidali smo se i dalje na fakultetu, ali je ona uvek bila hladna i uzdržana.

Vreme je brzo prolazilo a mi smo postepeno bivali sve sračniji i, na kraju, susretali smo se kao dobri prijatelji.

A onda sam primetio da je već duže vreme ne viđam na fakultetu. Upitao sam njenu koleginicu šta je sa njom i dobio odgovor da se udala i da je otišla iz Beograda. Posle izvesnog vremena, čuo sam i da je dobila sina. Shvatio sam da je naša romansa prošla i da je od nje ostalo samo lepo sećanje. Vreme je učinilo svoje. Na kraju, i ja sam se oženio. Dobio sam preslatku kćerkicu i, posle četiri godine braka, zaključio da je on neodrživ. Razveli smo se, a dete je odvela supruga. Rastava mi je teško pala. Trebalo je da prođe devet godina da bih se ponovo odlučio na ženidbu.

U novom braku sam opet dobio devojčicu. Nažalost, posle šest godina video sam da sam opet pogrešio u izboru. Ponovo sam se razveo i ponovo je dete pripalo majci!

Dobar deo mog života bio je ispunjen brigom o mojoj deci. Trudio sam se da one što manje osete da su iz razvedenih brakova.

Ni Olga nije imala sreće. Imala je dva braka. Prvi je završen razvodom, a u drugom je ostala udovica.

Posle svog drugog braka, čvrsto sam rešio da se više ne ženim, mada je moj najveći ideal bio da živim u srećnom braku sa puno dece.

Sa Olgom sam se više puta sretao, ali uvek u vreme kad našu vezu nismo mogli obnoviti.

Posle drugog razvoda, pozeleo sam da vidim šta je sa Olgom, jer sam jedino nju mogao da zamislim kao buduću ženu. Ali sam od njene rođake saznao da se udala i da se odselila na Novi Beograd. Pomirio sam se sa sudbinom da ću do kraja života živeti sam.

Ali tu su bila moja deca. Mlađa kćerka Dona preselila se sa majkom u Zagreb. Kako je mnogo tugovala zbog našeg rastanka, da bih to ublažio, odlazio sam u Zagreb jedanput mesečno, preko vikenda, i bio sa njom što sam duže mogao. To je mnogo pomoglo i Doni i meni. Kupovao sam za decu sve što im je trebalo, vodio ih na letovanja i zimovanja.

A onda je 1995. godine u Jevrejskoj opštini Beograda odlučeno da se za televiziju snime izjave bivših logoraša Jasenovca. Potrudili su se da to urade još dok smo živi. U televizijskom studiju u Košutnjaku snimili su naša kazivanja i svi smo očekivali kada će biti emitovana. Prošlo je nekoliko meseci pre nego što su ti snimci emitovani. To što sam ja govorio bilo je jako potresno, jer sam kao očevidac znao verno i slikovito da opišem događaje. Posle emisije su mnogi od onih koji su gledali program pohvalili moj nastup.

Nakon izvesnog vremena javila mi se i Olga. Bio sam toliko iznenađen pozivom da u prvi mah nisam shvatio ko je to, mada se predstavila kao Olga. Upitao sam: „Koja Olga?“ (jer je to često ime), a ona je rekla kratko: „Olga Mogin.“ Trebalo mi je malo vremena da shvatim da je to moja Olga, moja prva i istinska ljubav, a onda smo započeli dug i prijatan razgovor pun pitanja i odgovora.

Imali smo mnogo toga da kažemo jedno drugom. Najvažnije je bilo to da smo saznali da smo oboje slobodni – Olga je bila udovica, a ja razveden. Dogovorili smo se da se nađemo. Sa

velikim nestrpljenjem sam očekivao čas našeg viđenja. Kad smo se sreli, bacili smo se jedno drugom u zagrljaj, ne mogavši da izustimo ni jedne jedine reči.

Odmah se videlo da naša ljubav još traje i da je onaj prekid bio nesrećan za oboje.

Onda mi je Olga ispričala kako se desilo da na televiziji čuje moju priču o Jasenovcu.

„Bila sam u vikendici kod moje prijateljice, koja mi je jedina ostala, jer je moj sin sa familijom otišao u Kanadu. Pre podne smo radile u bašti, a posle ručka je moja prijateljica otišla u svoju sobu. Ja sam sela u naslonjaču na terasi, dok je u dnevnoj sobi bio uključen televizor, meni iza leđa. Dremala sam i samo što nisam zaspala kad sam začula meni vrlo poznat glas. Digla sam se i pogledala u televizor. Ugledala sam tebe i iznenađena nastavila da slušam. Govorio si o strahotama koje si preživeo u Jasenovcu. Slušala sam i gorko plakala. Kada si završio svoju priču, isključila sam televizor, sela u naslonjaču i dugo brisala suze koje su mi i dalje tekle. Odlučila sam da ti se javim. Nisam htela odmah jer sam pretpostavila da će ti se mnogi javljati. Setila sam se tvojih priča koje si mi davno pričao na Kalemegdanu. Još sam dugo, dugo plakala.“

Nastavili smo da se vidamo svakog dana. Bilo nam je sve lepše i lepše. Video sam da smo u mnogo čemu vrlo slični i da mislimo na isti način.

Imali smo iste sklonosti, želje i navike. Volela je more, pa smo idućeg leta zajedno otišli u Grčku i to u mesto u koje sam išao već nekoliko godina. Tu sam stekao mnogo prijatelja, koji su tu takođe stalno dolazili. To društvo je vrlo srdačno prihvatilo i moju Olgu, radosni da više nisam sam.

Sve je pokazivalo da smo stvoreni jedno za drugo. Olga ima sina i troje unučadi, a ja dve kćerke i dve unuke. I njeni i moji su nas prigrlili kao svoje, a mi nismo pravili razliku između naše dece.

Odlučili smo da se venčamo, i to smo uradili u decembru 1998.

Sada imam osamdeset tri godine. Od našeg ponovnog susreta prošlo je već jedanaest godina. To vreme je prošlo kao tren. Ja sam od tada srećan čovek. Našao sam ljubav i nežnost koju sam celog života tražio i očekivao. Duša mi je puna sreće. Jedino žalim za propuštenih četrdeset i pet godina koje smo mogli zajedno provesti.

Ipak smo srećni da smo se našli makar i u poznim godinama, jer smo oboje na kraju našli ono što smo otkrili u našoj prvoj ljubavi.

O KNJIZI „SASEČENO STABLO DANONOVIH“

Memoarski rad Cadika Danona poznat mi je sa konkursa Saveza jevrejskih opština, koji se punih 50 godina redovno obnavlja u želji da podstakne i pomogne očuvanje duhovnog i kulturnog prisustva Jevreja u južnoslovenskim zajednicama na Balkanu.

Cadik Danon, arhitekta iz Beograda, skrenuo je na sebe pažnju žirija na konkursu Saveza jevrejskih opština još 1999. godine, kada je njegov rukopis „Jasenovac - priče preživelih“, na anonimnom konkursu dobio prvu nagradu u oblasti istorijsko-memoarske građe. Godinu dana kasnije (2000), autor je nagrađeni rukopis objavio pod naslovom „Sasečeno stablo Danonovih. Sećanje na Jasenovac“, i to kao 165. knjigu biblioteke „Nova“, Nezavisnih izdanja Slobodana Mašića iz Beograda. U predgovoru za to izdanje, tadašnji predsednik Saveza jevrejskih opština Jugoslavije Aca Singer postavio je pitanje: „Da li je opravdano štampati ova sećanja nakon skoro šest decenija od kada su se zbili ovi tragični događaji?“ Odmah je dao potvrđan odgovor: „Obaveza svih nas je da ponavljamo strašnu istinu o Holokaustu nasuprot onima koji je negiraju. Ova knjiga o Jasenovcu, koja je napisana na osnovu ličnih sećanja i bez ulaženja u političke rasprave, svedoči da je Jasenovac bio jedna od najstrašnijih klanica za Srbe, Rome i posebno Jevreje. To je istovremeno odgovor svima onima koji žele da umanje ili čak da negiraju ulogu Jasenovca u Holokastu, koji se odigrao na našim područjima i gde su istrebljivane cele porodice od odojčadi do staraca.“ Zbog takve istine o Jasenovcu, Singer je na kraju predgovora predložio da se knjiga Cadika Danona, „kao jedno verodostojno svedočanstvo, prevede na strane jezike“, što je Autorska izdavačka zadruga „Dosije“ i učinila i „Sasečeno drvo Danonovih“ 2006. godine objavila u engleskom prevodu Vide Janković.

Ohrabren priznanjem koje su, na novom konkursu 2005. godine, dobila njegova dalja sećanja pod naslovom „Iz života jedne jevrejske porodice“, Danon je proširio i upotpunio svoj memoarski rad. Pod naslovom „Sasečeno stablo Danonovih“ izdavaču je sada ponudio i treći deo svojih sećanja pod naslovom „Novi život“, gde je opisao bekstvo iz logora Jasenovac 1942. godine, partizansko ratovanje do 1945. godine i početak novog, posleratnog snalaženja na ostacima nekadašnjeg života. Autor je vešto prekomponovao, dopunio i povezao sva tri dela svojih sećanja u

jedan nov i jedinstven rukopis. Sa jasnim književnim naznakama, nova knjiga deluje celovito i ujednačeno, kao dramatična i tragična porodična hronika jedne nekadašnje sarajevske i beogradske sefardske jevrejske porodice, čiji je preživeli potomak ostao da svedoči o onome što se ne može i ne sme zaboraviti.

Značajnu pomoć u književnom radu, Cadik Danon je imao od književnika Miodraga Matickog, koji je, kako je sam izjavio, preko Danonovih sećanja „ušao u taj svet koji se teško otvara“, iako je „važno i za Jevreje da neko drugi sa strane izrazi svoje viđenje njihove sudbine“. Danon mu je, veli, „otkrio principe kako su nastajale jevrejske porodice, kako se postajalo trgovac, kako su se deca upućivala u život, kakva je bila sudbina jevrejske majke“. Posećene porodične istorije Jevreja i njihova ljudska drama upozorili su Matickog „da se zlo ne može iskoreniti“, ali da se „dobrotom i prijateljstvom zlo primiruje“. Zato je, kaže Miodrag Maticki povodom jasenovačkih sećanja Cadika Danona, „dobro i za Jevreje da ima još ljudi koji pišu o njihovoj sudbini“.

Tome se može dodati još samo jedna reč. Dobro je da se, ma kako inače bila strašna, istina o jevrejskoj patnji i stradanju ne zaboravi i da se prenese na nove naraštaje, da se održi i da nikad ne izbledi. Važne memoarske knjige, poput „Sasećenog stabla Danonovih“ arhitekta Cadika Danona, pomažu da se sačuva duh i uspomena jugoslovenskih i srpskih Jevreja i da se održi istorijsko sećanje na njihovo zapaženo prisustvo i njihovo ljudsko stradanje.

Predrag Palavestra

KNJIGA O ZLU

Cadik I. Danon, *Sasečeno stablo Danonovih, Sećanja na Jasenovac*, Nova, S. Mašić, Beograd, 2000, str. 160.

Obrnuta je progresija kada je reč o orodavanju sa zlom. U to nas uveravaju i poslednje godine u kojima su Južni Sloveni iznova prošli kroz čistilište. Dugo nam je trebalo da prihvatimo činjenicu da su, na primer, mnoge sinagoge srušene posle Drugog svetskog rata. Nešto u nama opiralo se da u potpunosti shvatimo strahotu logora poput onoga u Jasenovcu i Staroj Gradiški, koliko do juče isterivalo se sa brojem žrtava, kao da to može nedelo da umanjiti nedelo i učini ga ljudskim.

U knjizi Cadika Danona *Sasečeno stablo Danonovih*, javlja se lik mladića Muhameda, bistrog i otvorenog, koji silazi sa brda u ustaške dragovoljce kako bi obezbedio penziju za svoje. On je spreman da podeli porciju sa mladim logorašem, on čak i ne zna kako to može neko biti kriv samo zato što je Jevrej. Već drugog dana, obučen u uniformu i naoružan, posle satnikovog govora u kojem mu je objašnjeno zašto Srbe, Jevreje i Cigane treba istrebiti, baca preostalo jelo gledajući izgadnelog mladog logoraša u oči, praveći se da ga ne poznaje. Nekoliko dana potom, hrabren satnikovim: „Još! Još!“, udaraće onemoćale logoraše letvom na nasipu sve dok ih ne ubije, kako bi njihovim telima preprečili bujicu.

Lično sam zahvalan sudbini što sam imao priliku da u miru Haniotija, na obali grčkoga mora, daleko od svega onoga što se kod nas zbivalo, nekoliko godina zaredom, slušam uspomene gospodina Danona na Jasenovac. Pominjali smo i da se njegove uspomene štampaju. Insistirao sam: neka u tom slučaju ostanu živa reč, kao da se kazuju. Jer, treba imati mudrosti kako bi se ostvario cilj koje Danon ističe na samom kraju knjige: „Nadam se da će ova knjiga doprineti da se slično više nikada ne ponovi.“ A ponovilo se koliko juče, i ponavljaje se, na žalost, jer težak je i mukotrpan put očovečenja. Treba imati mudrost koju ima pripovedanje Aleksandra Tišme čije romane o holokaustu prevode i Italijani i Nemci. Ti romani su, danas, ono što se najviše prevodi od srpske literature u svetu. Važan je način kako se kazuje istina, pogotovu narodu kojega direktno pogađa.

Danonova knjiga nastala je posle više od pola veka pamćenja. U njoj nije sve ispričano. To je kolaž situacija u kojima su stravični doživljaji došli do takvog usijanja da peku i autora i

čitaoca i posle pola veka. Na kraju knjige, u sceni u kojoj pisac 15. maja 1945. razoružava crnu kolonu Jasenovačke bojne, kao fleš za flešom, u sećanju se javljaju scene kojima su posvećena pojedina poglavlja: „Setio sam se...“: očeve smrti, smrti strica Gedaje koji je bukvalno umro od gladi, ubistva dece nad jamom koju je i Cadik Danon kopao, odvajanje majki od dece, pobijene grupe srpskih seljaka, ustaškog vodnika Žuće, ustaše Čuze koji uživa u Danonovom strahu dok mu u otvorena usta okida zapetu pušku, mirisa pečenog ljudskog mesa iz peći ciglane, preklanog rabina koji je verovao da mu se ništa ne može dogoditi dok je na njemu talet. Dok izdaleka posmatra dvogledom kolonu opkoljenih ustaša, njemu se dvogled muti. Kad se, potom, svakom u koloni zagleda u uplašene oči, uzalud tražeći one koji su činili zverstva u logoru, kao da je izneverio sebe, izgovara biblijsko priznanje: „Nikoga nisam prepoznao.“

Likovi i scene plene u ovoj knjizi, ali se najčešće javljaju samo jednom, autor ništa ne razvija šire u narativnom smislu. U tome je i osobita vrednost ovog dela, jer prevagu ima živa reč. Svaki lik, dat gotovo u krokiju, nudi se za neku veću priču. Takav je grupnik Baranon, stari, iskusan i prekaljeni logoraš, jaka, ubedljiva glasa koji sve prima kao datu sudbinu. Mordo - Mordehaj iako ima tek trideset i dve godine liči na starca. On uspeva da za jedan dan odgodi da ga onemoćalog spale u peći i celu svoju životnu filozofiju svodi na jednu jedinu, do bola iskrenu i istinitu rečenicu: „Samo još koji dan da poživim.“ Ustaškog vodnika Žuću upoznajemo očima autora koje izviruju iza zida od cigala. Iz tog ugla on u potpunosti doživljava trenutak kada otuđeni čovek izvodi ritual sporoga klanja kako bi doživio jedino zadovoljstvo koje je još u stanju da doživi, da se naslađuje tuđim strahom. Cela scena traje koliko i pušenje jedne cigarete. Žrtva stoji sve nemoćnija sa vešto zabodenim nožem u grlu, iščekujući kraj. Iz opisa izopačenog Žuće samo dve stvari se ističu, i one su sasvim dovoljne: piskavi glas i debeo vrat. Iz scene u scenu jedino se stalno javljaju grobari. Oni gotovo vrebaju sa nosilima, nepogrešivo prate trag Žučine krvave šetnje po logoru. I javljaju se podivljali psi iz opustelih okolnih sela. Oni vazdan ližu svežu ljudsku prosutu krv.

Iz razgovora sa Danonom dok ove knjige još nije ni bilo, čak ni njenog rukopisa, već tek nekoliko zvučnih zapisa, shvatio sam da su ga, iz obilja uspomena, posebno pogađale scene gladi. Glavnu „ulogu“ u tim scenama odigrao je krompir, često ljuške bačene na đubrište zbog kojih se glava gubila, stočna repa od koje se kuvala neukusna retka supa. Redaju se scene u kojima izgladneli

srljaju na bačen otpadak hrane ne mareći što će im istog trenutka grlo preseći nož. Kao refren čuje se: „Još sam gladan.“ Tema gladi prerasta u temu složene psihološke borbe logoraša i stražara koji znaju da se izgladnjivanjem guši volja za otporom i životom. A to stanje u kojem logoraši traju kao u nekom otuđenom svetu, Danon potresno opisuje ovako: „Nemamo ni vremena, ni prilike; ni želje za međusobnim upoznavanjem“. Kada se prvi put sretnu nekadašnji prijatelji i poznanici, oni se po pravilu ne prepoznaju. Tek potom, po nekoj crti lica, sačuvanoj kao što u proleće zatraje neotopljena traka snega, shvate sa kim razgovaraju. Malo je prilika za ispoljavanje ljudskosti, kao kada se, posle čestih strojeva smrti i zamenice „Ti!“ koja znači presudu, posle zverskih ubijanja najbližih, javi stid od skrivene sreće kada se ostane živ.

Arhitekta Danon iz uvodnog poglavlja, koji glavatim preciznim lenjirom crta porodično stablo Danonovih, srećom nije na tome i ostao. Najmanje u knjizi nalazimo reči o Danonovima. Pedesetak stradalih iz porodice Danon u Drugom svetskom ratu samo su simbol, pokretačka snaga koja je autora osokolila da svoja potiskivana sećanja snimi i objavi. Ovo je, ipak, knjiga o nama. Kada mladi Danon pobegne sa grupom iz logora i stigne u partizane, kraj vatre sluša pesmu u kojoj se gromko priželjkuje Hitlerova krv („mi smo željni tvoje krvi“) a Musoliniju preti: „tebe ćemo živa peći“. Reči te pesme pratile su Danona takođe više od pola veka. Upamtio ih je. Kada partizanima, posle te pesme, ispričaju kakva je bila sudbina logoraša u Jasenovcu, koliko je bilo klanja i bacanja živih ljudi u peć ciglane, pesma je umukla, a partizani su ostali tužni i nemi.

Mnogo sam knjiga redigovao u životu i mnogo rukopisa raznih čitao pre objavljivanja. Rukopis Cadika Danona *Sasečeno stablo Danonovih* čitao sam najsporije i nikada mi nije bilo teže čitanje, jer se to zbililo u vremenima u kojima se slično zlo ponavljalo. Jednostavno Danonovo kazivanje, njegova živa reč, pomogli su mi da u potpunosti shvatim nešto što sam decenijama odbijao da prihvatim, a to je da su ljudi spremni na dobro, ali još više na zlo, da je zato važno svako pojedinačno uključivanje u borbu protiv zla, laži i obmana. Da samo zahvaljujući ljubavi dobro može da prevlada.

Hvala Cadiku Danonu na ovoj knjizi.

Miodrag Maticki

AUTOBIOGRAFIJA

Rodio sam se 1923. u Sarajevu u trgovačkoj porodici sefardskih Jevreja. Naši preci došli su na Balkan posle proterivanja iz Španije 1492. Inkvizicija i španska kraljica Izabela Katolička izdali su dekret, kojim se naređuje da svi Jevreji u Španiji moraju preći u katoličku veru u roku od tri meseca. U protivnom će se proterati iz zemlje. Oko 300 000 Jevreja je tada bilo u Španiji. Većina nije htela da primi hrišćanstvo, pa su se iselili. Oni koji su se pokrstili, ostali tzv. Marani, doživeli su stravičan teror inkvizicije, kada su bili uhvaćeni da u tajnosti i dalje drže i slave jevrejske praznike.

Otac Isidor je iz Bijeljine, rođen u trgovačkoj porodici sa trinaestoro dece.

Majka Dona je iz Gračanice kod Tuzle, rođena u porodici sa devetoro dece.

Moj deda po ocu, Avram Danon, i deda po majci, Cadik Danon imali su isto prezime, ali nisu bili u srodstvu. Prezime Danon je bilo često kod Jevreja u osni, a veruje se da potiče od jednog od 12 jevrejskih plemena strog Izraela, koje se zvalo Dan.

Imao sam dve starije sestre. Živeli smo u Sarajevu. Otac je imao radionicu kapa „Elegant“, koja je bankrotirala 1932. za vreme velike svetske ekonomske krize.

Godine 1934. preselili smo se u Beograd. Otac je otvorio manufakturnu radnju u Višnjicevoj ulici na Jovanovoj pijaci. Stanovali smo na Dorćolu, gde sam u Prvoj muškoj gimnaziji završio četiri razreda. Posle male mature nastavio sam školova-

nje u srednjetehničkoj školi, arhitektonski smer. Rat i bombardovanje 1941. zateklo nas je na Dorćolu, koji je bio strahovito razoren. Odmah po dolasku okupatora u Beogradu je počelo maltretiranje Jevreja, pa je otac odlučio da se sklonimo u Tuzlu kod strica Moše. Prvih meseci u Tuzli malo se blaže postupalo sa Jevrejima, ali se stanje, potom, naglo pogoršalo. Bilo je obavezno nošenje žute trake i terani smo na prisilan rad. Sve jevrejske radnje su konfiskovane.

Pokušao sam da bežim iz Tuzle na Majevicu, gde su bili partizani, ali bez uspeha. Krajem decembra 1941. ustaše su uhapsile oca i mene sa još oko 130 Jevreja, odraslih muškaraca. Posle kratkog vremena sve su nas transportovali u Koncentracioni logor Jasenovac u NDH (Nezavisna država Hrvatska).

Pod zarom i feredžom majka i sestra su uspele da se prebace iz Tuzle u Mostar, koji je bio pod okupacijom Italijana, a najstarija sestra je još iz Beograda otišla sa mužem u unutrašnjost Srbije.

U ustaškim logorima Jasenovca bio sam do 12. septembra 1942. kada sam sa šestoricom logoraša pobeo i priključio se partizanima.

Od prvog dana učestvovao sam u borbama u Slavoniji. Februara 1943, kao komesar čete, bio sam teško ranjen prilikom napada na Viroviticu tokom četvrte neprijateljske ofanzive, koja je obuhvatila i područje Slavonije i koju su Nemci imenovali šifrom VAJS. Sa dvadeset najtežih ranjenika boravio sam u zemunici tri nedelje. Posle završetka ofanzive, kada nas je našla bolnička straža, preživelo nas je tek desetak. Posle oporavka, nisam više bio sposoban za borbu, pa sam upućen da radim u komandi područja na oslobođenoj teritoriji.

Pred kraj rata vratio sam se u svoju XII Slavonsku brigadu, u kojoj sam bio od njenog formiranja do ranjavanja. Kraj rata dočekaao sam u Blajburgu u Koruškoj, kada smo 15. maja 1945. zarobili preko 100 000 ustaša. Lično sam razoružao Jasenovačku ustašku bojnu.

Vratio sam se u Beograd krajem maja 1945. i otišao na lečenje u vojnu bolnicu. Sa preživelim članovima porodice, majkom i sestrama našao sam se juna meseca u Beogradu.

Potom sam nastavio školovanje, završio gimnaziju i 1947. upisao na Arhitektonski fakultet. Prvu godinu studija završio sam u Pragu. Posle rezolucije IB (Informbiro) vratio sam se u Beograd gde sam dovršio studije.

Radni vek sam proveo kao projektant turističkih objekata. Penzionisan sam kao direktor projektnog biroa „Jugoprojekt“ u Beogradu.

Imao sam dva neuspela braka, iz svakog po jednu ćerku. Starija ćerka mi je podarila dve unuke.

Sada živim u srećnom braku sa mojom kolegicom Olgom. Upoznali smo se za vreme studija 1949. godine i zavoleli se. Život nas je brzo razdvojio. Prošlo je skoro pola veka kada smo se ponovo našli i ostali zajedno. Olga mi je pružila spokojstvo i snagu kao i nesebičnu pomoć i podršku da napišem ovu knjigu. Noćima smo sedeli za stolom, ja bih se nalaktio na sto rukama pokrio oči i puštao da se odvijaju mučna sećanja, koja su me proganjala skoro šezdeset godina. Olga je sedela pored mene i strpljivo beležila svaku moju reč. Često bih začutao jer su me suze gušile zbog strahota koje sam ponovo preživljavao. Duboko sam joj zahvalan na svesrdnoj pomoći da napišem i završim ovu knjigu.

Prisustvovao sam i učestvovao na Prvoj međunarodnoj konferenciji o Jasenovcu 1997. u Njujorku. Tom prilikom posetili smo novi veliki Jevrejski muzej holokausta. U tom muzeju o zločinima ustaša i stradanjima Jevreja, Srba i Cigana u Nezavisnoj državi Hrvatskoj nema nikakvog pomena. Na pitanje Milana Bulajića, direktora Muzeja žrtava genocida Jugoslavije, zašto je prećutan holokaust u Jugoslaviji i NDH, direktorka Njujorškog muzeja je odgovorila: „A šta ste nam poslali?“

Ovom knjigom želim da se istina sazna i da se zločinci žigošu. Istina o Jasenovcu i masovnim zločinima koji su izvršeni u Nezavisnoj državi Hrvatskoj, dugo su bili prikrivani zbog lažnog „bratstva i jedinstva“ u bivšoj Jugoslaviji.

Činjenica je da maršal Tito nikada nije posetio Jasenovac da se pokloni senima nevinih žrtava.

Sećanja na dane provedene u logoru proganjala su me proteklih šezdeset godina, naročito noću. Često sam započinjao da o tome pišem, ali svaki put sam odustajao, jer je to značilo ponovno doživljavanje svih strahota.

Strah da će istina otići sa mnom u grob, dao mi je snage da u ovim poznim godinama napišem ovu knjigu. Nadam se da će ona doprineti da se nešto slično više nikada ne ponovi.

Nadao sam se da će stablo Danonovih ponovo olistati. Nažalost nije.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
343.819.5(497.13)“1941/1942“(093.3)
72.071.1:929 Danon С.
821.163.41-94

ДАНОН, Цадик И.

Sasečeno stablo Danonovih / Cadik I. Danon Braco. – 2.,
prošireno izd. – Beograd : Dosije, 2007 (Beograd : Dosije).
– 271 str. : fotogr. ; 20 cm

Autorova slika. – Tiraž 500. – Str. 263-264: O kjizi „Sasečeno
stablo Danonovih“ / Predrag Palavestra. – Str. 265-267: Knjiga
o zlu / Miodrag Maticki. – Autobiografija: str. 268-271.

ISBN 978-86-7738-065-6

а) Данон, Цадик (1923–) – Мемоари

б) Јасеновац (концентрациони логор) – У успоменама

COBISS.SR-ID 140597516

Obrnuta je progresija kada je reč o orodavanju sa zlom. U to nas uveravaju i poslednje godine u kojima su Južni Sloveni iznova prošli kroz čistilište. Dugo nam je trebalo da prihvatimo činjenicu da su, na primer, mnoge sinagoge srušene posle Drugog svetskog rata. Nešto u nama opiralo se da u potpunosti shvatimo strahotu logora poput onoga u Jasenovcu i Staroj Gradiški, koliko do juče isterivalo se sa brojem žrtava, kao da to može nedelo da umanjí nedelo i učini ga ljudskim.

Danonova knjiga nastala je posle više od pola veka pamćenja. U njoj nije sve ispričano. To je kolaž situacija u kojima su stravični doživljaji došli do takvog usijanja da peku i autora i čitaoca i posle pola veka.

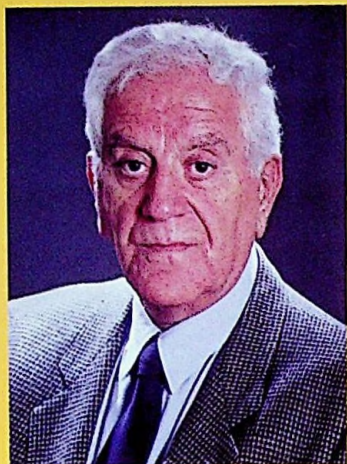
Likovi i scene plene u ovoj knjizi, ali se najčešće javljaju samo jednom, autor ništa ne razvija šire u narativnom smislu. U tome je i osobita vrednost ovog dela, jer prevagu ima živa reč. Svaki lik, dat gotovo u krokiju, nudi se za neku veću priču.

Mnogo sam knjiga redigovao u životu i mnogo rukopisa raznih čitao pre objavljivanja. Rukopis Cadika Danona Sasečeno stablo Danonovih čitao sam najsporije i nikada mi nije bilo teže čitanje, jer se to zbilo u vremenima u kojima se slično zlo ponavljalo. Jednostavno Danonovo kazivanje, njegova živa reč, pomogli su mi da u potpunosti shvatim nešto što sam decenijama odbijao da prihvatim, a to je da su ljudi spremni na dobro, ali još više na zlo, da je zato važno svako pojedinačno uključivanje u borbu protiv zla, laži i obmana. Da samo zahvaljujući ljubavi dobro može da prevlada.

Hvala Cadiku Danonu na ovoj knjizi.

Iz recenzije

Miodraga Matickog

CADIK I. DANON BRACO je rođen 1923. u Sarajevu u trgovačkoj porodici sefardskih Jevreja. Njegovi preci došli su na Balkan posle proterivanja iz Španije 1492.

Godine 1934. preselo se u Beograd, gde je dočekaio rat i bombardovanje 1941. Odmah po dolasku okupatora u Beogradu je počelo maltretiranje Jevreja, pa je otac odlučio da se sklone u Tuzlu kod strica Moše. Prvih meseci u Tuzli malo se blaže postupalo sa Jevrejima, ali se stanje, potom, naglo pogoršalo.

Krajem decembra 1941. ustaše su ga uhapsile sa još oko 130 Jevreja, odraslih muškaraca. Posle kratkog vremena svi su transportovali u Koncentracioni logor Jasenovac u NDH (Nezavisna država Hrvatska).

U ustaškim logorima Jasenovca bio je do 12. septembra 1942. kada je sa šestoricom logoraša pobjegao i priključio se partizanima.

Od prvog dana učestvovao je u borbama u Slavoniji. Februara 1943, kao komesar čete, bio je teško ranjen prilikom napada na Viroviticu tokom četvrte neprijateljske ofanzive, koja je obuhvatila i područje Slavonije i koju su Nemci imenovali šifrom VAJS. Sa dvadeset najtežih ranjenika boravio je u zemunici tri nedelje. Posle završetka ofanzive, kada ih je našla bolnička straža, preživelo ih je tek desetak. Posle oporavka, nije više bio sposoban za borbenu jedinicu, pa je upućen da radi u komandi područja na oslobođenoj teritoriji.

Pred kraj rata vratio se u svoju XII Slavonsku brigadu, u kojoj je bio od njenog formiranja do ranjavanja. Kraj rata dočekaio je u Blajburgu u Koruškoj, kada je 15. maja 1945. zarobljeno preko 100 000 ustaša. Lično je razoružao Jasenovačku ustašku bojnu.

Sećanja na dane provedene u logoru proganjala su ga proteklih šezdeset godina, naročito noću. Često je započinjao da o tome piše, ali svaki put je odustajao, jer je to značilo ponovno doživljavanje svih strahota.

Strah da će istina s njim otići u grob, dao mu je snage da u poznim godinama napiše ovu knjigu i nadu se da će ona doprineti da se nešto slično više nikada ne ponovi.

ISBN 978-86-7738-065-6

9 788677 380656